

ЗМІСТ:

Д. МАРКОВИЧ: „Весна“ (малюнки з життя 1870-х років)	193
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Спогади семинариста (докінченнє)	229
М. ШАПОВАЛ: У срібlistому тумані	240
О. ПЧІЛКА: М. Кропивницький як артист і автор	241
М. ЖУК: Поезії	253
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: Литовське національне відродженнє (докінченнє)	258
ОЛЕКСА РЕМЕЗ: Перша сповідь	276
І. КОНЧІЦ: М. Твайн, посмертна характеристика	284
М. ГОЛУБЕЦЬ: Осінь	288
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми: Похорони унії	289
ІВ. ФРАНКО: З австралійських новелістів: Дж. Г. Грін: Недобиток нерозбитого корабля	299
Е. Дисон: Два похорони одного покійника	305
П. Купід: Золото	311
Ю. КМІТ: Новини західно-європейських літератур	314
РІШПЕН: Серце матері, переклав М. Чернявський	320
ІВ. ЧОПІВСЬКИЙ: З сучасної промисловости Європи. Пятій міжнародній конгрес по гірничому ділу, металургії, прикладній механіці, та практичній геології	321
В. Б. ІБАНЬЄС: Хатина, повість, пер. Володимир Самійленко	327
М. ГЕХТЕР: З українського життя: У царстві злиднів	342
ЕВ. ЛЕВИЦЬКИЙ: За границею	356
Бібліографія	367
Книжки надіслані до редакції	384
Зміст 9-ої кн. ЛНВістника.	

Оголошення.

Від Адміністрації. До сеї книжки долучуємо а рівночасно зазначаємо на адресах, кілько винен до кінця року і просимо вирівнувати як швидше залежлости.

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ LI.

КНИЖКА VIII.

ЗА СЕРПЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

Original from

З друкарні Наукової Типографії
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN
під зарядом К. Водяраєвського.

Жертвуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Кравчого Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

НОВІСТЬ!

ІВАН ФРАНКО.

НАРИС УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ до р. 1890

Стор. 444, з портретом автора.

Накладом Українсько-Руської Видавничої Спілки.

На складі в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10.

Ціна 3 К 60 с., в оправі 4 кор.

Нові книжки!

Іван Франко: Великий шум, повість	1 К 40 с.
„ Украдене щастє, пєса на 5 дій	— „ 56 „
„ Лис Микита оправл.	1 „ 30 „
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	— „ 80 „
„ Фльорентійські ночі, брош. 1 К опр.	1 „ 40 „
Генріх Ібсен: Нора або хатка ляльки. Пер. Марія Грушевська.	— „ 42 „
Рудольф Брінґ: Боротьба за право	1 „ — „
А. Оляр: Від монархії до республіки (сторінка до історії французької революції)	— „ 40 „
Грушевський: З біжучої хвилі, статі на теми дня 1905—6 р. р.	1 „ 20 „
„ Байда Вишневецький в поезії й історії	— „ 70 „
„ Вол. Антонович	— „ 35 „
Спиридон Черкасенко: Хвилини, збірка поезій	— „ 56 „
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збір- ки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрік ся, Гайдамаки	2 „ — „
Ол. Грушевський: З сучасної української літератури. Нариси і характе- ристики	2 „ 24 „
М. Лозинський: Польська народова демократія	1 „ 40 „
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання, брош. 2 К 20 с., опр.	2 „ 60 „
И. Бойер: Сила віри, роман.	1 „ 40 „
Ф. Кобилянська: „В неділю рано зіле копала“	2 „ 24 „
Кнут Гамсун: Пан, пер. Л. Пахаревський	— „ 70 „
Л. Журбенко: Філістер, повість з життя української інтелігенції в Гали- чині, брош. 3 К 30 с., опр.	3 „ 90 „

НОВИНА!

С. КОВАЛІВ.

Чародійна скрипка.

Оповідання для молодіжи, з портретом автора, ціна 1 К 20 сот.

На складі в книгарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Д. МАРКОВИЧ.

„Весна“.

(Малюнки з життя 1870-х років).

Світало. Цілу ніч лив дощик. Хмари хуленько несли ся по блакитнім небі й не цілі хмари, а їх шматочки, несли ся неначе переполохані ясним світом сонця, що вже помалу виглядало з-за пишних квітчатих вишневих садків. Великий шлях, обсажений березами, тяг ся кудись у невідому далечінь. На деревах, як дороге камінне, росинки світили ся, молоде зелененьке листячко неначе сльози збирало і їх зкидало на землю, радісно дивлячись на прекрасний промінь яскравого сонця. Хатки все частійше виглядали з садків.

Шляхом тяжко шестерня почтових коней везла здоровий дор- мез; форрейтер уже не підскакував на сідлі, бо коні ледве йшли а тільки помахував ботійком, та покрикував на їх. На козлах „ям- щик“ розмахував батогом, та помалу гукав на коней „Ги! малень- кі“, а „маленькі“, забружені по брюхо, тягли з усієї сили тяжку карету. Коло „ямщика“ дрімав і куняв лакей. У кареті в куток прихилилась товста пані, голова у неї одкинулась, вона похрапу- вала, солодко спала. У віконце карети виглянуло молоде лице. Видимо панночка тільки що прокинулась. Трохи заспані очі при- щурені. Біла хусточка зсунула ся з головки. Панночка виглянула з віконця й, захопивши очима чудовий краєвид, і садки, і хатки, і хмарки, що трохи не всі вже повтікали, повіяли ся кудись, і яскраві, чистенко вимиті — як на весіллі дівчата — свіжо зелені березки — вона почула себе близько до тої весняної природи: веселий радістний усміх осіяв її хороше, молоде обличчя. Житте- радістне щось світило ся у йому — се була повна гармонія з красою-весною у природі. Дівчина ще більше висунула ся в ві- конце і, коли краплини яскраві падали з гіллячок берези на її лице, — вона радісно приймала ті весняні сльози — радіщі мо- лодого життя. Йй хотілось поділити ся своїм бадьорим, веселим настроєм, вона обернулась до матері, — але та солодко спала. Вона хотіла запитати „ямщика“ чи Івана, що на козлах куняв, чи далеко ще до станції, заговорити з їми — і йй стало жаль своїм голосом розбуркати і Івана і матір, і вона задивила ся. Колеса їхали по калюжі, набірали воду і водиця зливалася з колеса і дзюрчала.

ЛНВістник 1910, кн. VIII.

13

„Витягувай“ grimнув „ямщик“, форрейтер собі крикнув, засвистіли батіжки і дормез поїхав трохи швидче. А водиця облягає колеса і знову і знову збігає, а дзвінок одноманітно, глухо позвякує.

Минули верству, розмальовану на три коліри: червоний, білий і чорний, де на дощечці написано з одного боку 20 і зосталась 1 верства. Далі на горбчику коло шляху показала ся і станція. „Ямщик“ якось дико заревів на коней, форрейтер—хлопчина засвистів і коні зразу сіпнули, зразу хутко, бадьоро побігли. Бідні, вони почули кінець муки... муки на сьогодні. Панночка радісно дивила ся, усміхала ся, дерев уже не було і з горбка навколо і далеко видно: широкий степ розіслав ся. „Боже! як хороше! яка воля!“ вирвало ся у неї з уст.

Карета зразу стала. Іван, неначе його хто укусив, зхопив ся, стрибнув з козел і, опинивши ся коло дверець, хутенько одкинув дві сходові, звякнув їми й хутко одчинив двери. Панночка, як пташка, виплигнула не торкаючись сходень і просто у калюжку попала. „Ото, так!“ промовила, розсміяла ся і, піднявши спіднички, одскочила на сухе. Засміяв ся Іван, суворий ямщик усміхнув ся, а форрейтер, що вже зстрибнув з коня і став був розправляти заляклі ноги, аж присів од реготу.

— Надя, Надя! знову безумства! чи довго захопити нежить. Що? промочила ноги?—проскрипіла сонним голосом товста пані і ледве, ледве вилізла. Але Наді вже не було, вона сміючись ускочила в хату.

За пів години у великий кімнаті для проїзжаючих на столі стояв самовар. Іван приніс „погребець“—скриньку обшиту тюленьячою шкуркою, де було усе що до їжи і чаю: чайник, 3 шклянки мисочку, ножі, віделки, ложки, сільничка, чай, сахар. Пані з Надею пила чай з галетками, з шинкою і білим хлібом з маслом.

— Чому се мамо, на станції, в дорозі такий смачний чай? чи то вода така, чи що? запитала Надя.

— Нічого смачного не має, так здасть ся тобі. На мій погляд, на станції усе не смакує, бо той противний дух усе забиває, станційний дух.

І справді поштова станція мала свій особливий дух: пахло сапьяном од канапи та величезних кресел, трохи порохом, бо його тільки раз на рік зтрушували, і з другої кімнати несло пахощами од упряжі мазаної добрим дьохтем, од лакових брилів, та сукняних нових армяків — „парадної“ одежи поштової.

— Я зараз відчиню вікно — промовила Надя, підбігла до вікна, одчинила його і закамяніла: в той мент до ганку станції підїхала тройка коней у „перекладний“.

На возі закидані грязюкою сиділи поруч з „ямщиком“ жандар, у задку ще один жандар і якийсь панич. Жандари зіскочили з воза і стали обтрушувати ся од соломи і грязі, що пристала до мокрих шинелів, за ними зліз і панич, похитнув ся і трохи невпав, його підтримав жандар.

Панич був високого зросту, убраний у пальто легеньке і в чорному брилі з широкими крисами, що носили тоді, у 1870-х роках студенти в Одесі. Його всього закидало грязюкою. Він виняв хустку, обтер ся, зняв бриля і видно було молоде лице горде, хороше, з чорними очима, тільки страшенно бліде, і не то що бліде, а коліру арештанського: жовто-зелено-сірого. Велике густе волосся одкинута назад відкрило його білий крутий лоб; вусики і тільки що проросла чорна борідка ще більше білили лице. Надя застила коло вікна. Вона зрозуміла що се вязень, що його силоміць кудись везуть, і серце її стиснула журба.

Вязень з жандарами стояли на ганку, а смотритель їм говорив:

— У кімнаті для проїзжаючих княгиня Білгородська з дочкою, сестра нашого губернатора, дак я прошу вас у контору, там друга кімната.

— Нам усе равно, — одмовив старший жандар, — пожалуйте, позвав він вязня; і усі трое пройшли через кімнату, де була княгиня з Надію, в другу кімнату. Вязень йшов не рівно, похитуючись, жандари брязкали шаблями і острогами, і той брязкіт бив по серцю Наді. Жандари промовили:

— Здравья желаем, ваше сіятельство. Вязень не вклонив ся і навіть не глянув на княгиню.

Надя стояла коло вікна і очей не зводила з дверей, куди пройшов вязень. Жаль безмірний обгортав її серце.

Княгиня мовчала й запивала чаєм. З дверей тієї кімнати вийшов старший жандар і простував до сіней.

— Виноват, — дозвоьте пройти.

— Прохотьте, прошу.

— Господин офіцер! обернулась до нього Надя. Він став і прихильно ухмиляв ся — офіцером його назвали.

— Можна мені однести чаю тому... тому... паничу? запитала вона.

— Не дозволяєть ся... але вам — дозволяю, прошу...

— Надя! що ти робиш? здивовано по французьки запитала княгиня. Але Надя не слухала. Вона налила шклянку чаю поставила на підносик, наклала сухарів, хлібця і хутко понесла у другу кімнату.

— Но... Надін! останови ся! заговорила знову по французьки княгиня.

Надя увійшла у кімнату. Коло стола сидів вязень підпиряючи рукою голову, а здаля жандар. Вязень здивовано, неприхильно глянув на неї. „Чого ще не було! княгиня лізе: несе кусочки старцеви, „подаяніе нещасенькому“, пронесло ся у думках і він рішив одмовити ся і той чай передати жандарови.

— Вибачте мені... але самовара другого немає... ви подорожні... вибачте і дуже прохаю вас з дороги випити шклянку чаю... засмучена, сердешне, тремтячим голосом промовила вона.

Він глянув на неї: його гострі чорні неприязні очи зустріли ся з блакитними і глибокими як небо її очами — і уся його сміливість упала. Її голосок дійшов до змученого серця, воно зразу розмякло і він, не ждучи того, невільно промовив:

— Дякую вам... я випю...

Надя поставила на стіл і заговорила:

— У ночі дощ лив; мабуть вас промочило?

— А вимочило гаразд... обсохну..., весняний теплий дощик.

— А вам ще далеко їхати? куди ви їдете?

— Я не їду, а мене везуть, — уже усміхаючись промовив вязень

— Разговори не допускають ся, — суворо промовив жандар до вязня.

— Вибачайте — сказала Надя і вийшла.

Княгиня уся палала, на обличчі аж плями червоні виступали...

— Я вас не розумію, — прошипіла вона знову по французьки...

— Досить, мамо, — обірвала Надя різко й голосно і мовчки сіла коло вікна.

А там запрягали у дормез коні; дзвінок і бубенці дзвеніли. З подвіря теж дзвенів нерівно дзвінок — там запрягали тройку у перекладну під вязня і жандарів. Сонце світило і гріло ясно, світло; за годину й калюжки позатягало; далечінь уся у соняшному проміні — неначе золотом вкрита. Кури повиходили, ціла купа жвавих горобців порала ся на дорозі. А Надя дивилась і не чарувало її те сонце і тепло які вона так любила.

Почув ся скрип дверей, Надя оглянулась звідти йшли жандари і вязень.

Москалі промовили, „щастливо оставатьця, ваше сіятельство“, і вязень на ходу уклонив ся.

Надя хутко за руку з ним попрощала ся.

Княгиня зомліла од жаху і призириства.

Дзвінок під дугою заспівав, підїхала тройка, вязень і жандари сіли.

— „Пашоль!“ гукнув старший і коні зразу зірвали ся іп онесли ся.

В той мент вязень оглянув ся і його очи у вікні зустріли привітний погляд блакитних очей...

Незабаром і карета посунула.

Княгиня сиділа надута, як миша на крупу, мовчки, тільки важко дихала. Надя виглянула і подалась уся у вікно і очей не зводила з степу, з берез на дорозі, хуторів, що пробігали. Погляд її нічого не вимовляв: вона дивилась і не бачила, а голова працювала, а в душі усе тремтіло. „Ні, не може такий бути злочинцем... ні, се очевидно політичний. І що ж він міг зробити злого, за що б його тягали на сором і посміх. Напевно і у тюрмі його тримали: томуж вид його такий болізний, як у слабого... а очи, О! які очи... хороші очи...“ думки як ті хмарки в ранці бігли, перегоняючи одна другу, і усі сходили ся на одній думці. „Насильство над людиною — гріх, кримінал і найвищий. Ніхто не сміє мучити людей!“

— От тобі й воля що уранці почувала — промовила вона сама до себе пошепки.

— Що ти шепчеш? ти не шепчи, а одмов мені: чи довго ти будеш дурити? Що то за дурацький вибрик?

— Не дурацький, а людський, мамо.

— „Чепуху“ несеш... сором, стид... жандар скаже дядькови— і знову скандал...

— Прошу, дуже, дуже прошу вас, мамо, залишіть сю розмову,— або...

— Що? що або?

— Або я те зроблю, що вам не раз обіцяла...

— Ага, он що!.. ти підеш осібно жити?.. ну що ж, се можна! се тепер мода, — і княгиня захлипала, а далі й замовкла

Світлого, життя радісного не було на Надїному обличчю...

Карету — тьупцем шестеро коней ледве тягли.

А там, далі, на передї верстов за 15, хутко бігли коні і везли вязня. Він сидів, зогнувши ся трохи не у двоє, і понуро дивив ся у спину ямщика. Злість його просто душила. Він твердий як камінь — заговорив і, він розмяк, розтаяв перед „благодетельницею“. Півтора року сидів він у Адесу в поганій, смердючій тюрмі, (тепера й звання її немає). Півтора року прелестували його жандарський полковник, молоді з ранніх жандари, щоденно по при-

ятельські заводив розмови з їм прокурор, сам великий Бадзинський, віктора року він нікого не хотів бачити одмовляючись, що у його немає ні родини, ні приятелів ні знайомих, а тут зразу упав, розкис перед „дівчонкою, та ще, щоб її чорти узяли, княжною“. Як би, не сором, оттак би себе і одхлистав добре по пиці своїй, паскудній. Злість його душила, гнітила. А втома теж брала своє. Він підвів голову і задивився прямо на сонце. У очах пожовкло, плями вогняні замигали; світ померк і серед соняшнього проміну він став розглядати жіночу постать. Вона росла, росла і з темного виявила ся... вона стояла перед ним; великі блакитні очі, ті самі очі, що лишили ся у вікні станції, дивили ся на його, вона усміхала ся і простягала до нього руки. Серце його забило ся хутко, затрепетало, він увесь подав ся наперед, простяг руки, хотів її ухопити, вона ще ближче подала ся; от, от вона буде у його обіймах... Серце трохи не розірветь ся. Од радощів, величезних радощів він скрикнув...

— Гаспадин! што за вами? почув ся йому голос, — то говорив жандар держучи його на руках.

— Этак і свалить ся можно... Убтеться, а ми одвічай!

Він прокинувся, то був сон, думалось йому, але який хороший...

Карета не нагнала перекладної. Перекладна з арештантом — назовем уже його Семеном Некорою — у вечері пробігла просто до канцелярії губернатора, а карета після полуночі підїхала до великого, стародавнього княгинїного будинку.

II.

За пізною добою Некору zostавили у вартовій кімнаті канцелярії губернатора. Йому губернатор — князь прислав добру вечерю, до неї горілки й вина. На канапі постелили постелю й Некора, після 18 місяців гидотного життя, по тюрмах, та казематах, після 15 денної скаженної їзди на перекладній — почував себе неначе у раю. Стомлене тіло, кістки наче побиті — зразу почули якусьприємну втому, він ліг у чисту постелю на м'якій канапі і витягнувся у весь свій великий зріст. І згадав ся йому його батько, як він казав що нема на світі нічого приємнішого, коли осе тебе січуть, січуть різками, а тут зразу й перестануть, так осеймент самий приємніший; або у москалях: гонять тебе верстов 30 а ти впадеш непритомний — се теж приємно, але перше-краще. Згадав і усміхнувся. За дверима чути було розмову жандаря з чиновником вартовим, часом брязне шабля і остроги — але се вже невражало його так, він себе добре почував. Прислухав ся ще і за 5—10 хвилин заснув, як мертвий.

Ранком його збудив чиновник і повів у кабінет до князя губернатора. Князь стоячи коло столу, зустрів Некору.

Князь почував себе чудово: з вечора виграв у карти у клубі і прийняв звістку, що губернському предводителю наклеїли ніс з міністерства. Князь весело дивився.

— Вас прислано сюди під догляд поліції. Ви будете жити, поки що, тут, у губернському місті... Ви їхати нікуди не можете. Ваше назвисько Некора?

— Некора, Семен..

— Скажіть, чи не син ви Василя Некори, що служив у кірасірах?

— Мій батько Василь і служив у кірасірах

— Василь Семенович? земельний власник №-ської губернії?

— Він самий, — відповідав Некора.

— Скажіть!.. як же се ви так.. е... е... звихнулися? такого батька дитина! е.. е... як же ви так, осе?

— Нерозумію вашого питання, — сказав Некора і визвірився на губернатора.

— Се я, е... е... так... що такого батька син і під надзор поліції... Та ви мабуть і у тюрмі сиділи?

— Сидів у одиночному казематі 18 місяців.

— Ай, ай, ай!.. і такого батька дитина!.. да... ваш батько!.. Та ви значить нашого кругу? Ну, ну, добре... я розумію, що вам неприємно, мої питання, я вас не питаю, я розумію: молодь, горяча кров... І я, знаєте теж колись, але ви, розумієте? моя посада, честь... одним словом — я вам спочуваю!.. Прошу сідати.

Генерал устав у доброму настрою і він виявляв ся.

Вони посідали.

— Скажіть, будь ласка, як здоровя вашого батька? мабуть постарів? Я його не бачив уже 28 літ. Ми-ж у одному полку служили. Господи! Скільки води утекло... — і не дожидаючи відповіді на питання, він довго розказував, як у купі служили, пили, гуляли і який Василь Семенович був верховень, який красень. — Ви мені його дуже нагадуєте, — але ви такі бліді... чому се так? може ви слабкі?

— У одиночці, — та ще у башні — не добре повітря і не можу сказати, щоб дуже приємне те сидіння — усміхаючись сказав Некора.

— Так, так... що ж ви маєте які достатки? — бо кого не привозили усі без грошей, усе, снаєте якісь семинаристи, та різночинці.

— Я нічого не маю...

— А батько присилатиме?

— Ні, не пришло нічого...

— Ай, ай ай! Нічого? О, се мало... заспокойтесь, я не питаю чому... е...е... як небудь треба буде вам тут... допомогти, вам будуть давати, як дворянину, 11 р. з копійками. Ви сьогодні ж получете їх... Чи не можу я вам стати у пригоді?

— Не думаю, але дякую.

— Наприклад працювати, ну... хоч-би у канцелярію мою, поки що, писарем?

— Дякую се мені не підходить...

— Е... е... Згадав, добре... е... е... вам знайомі чужесторонні мови?

— Так, я знаю трохи...

— Які мови?

— По французькому говорю вільно, по німецькі теж, по англійські читаю і розумію, і по італійські теж...

— Et bien mais c'est magnifique... і він заговорив по французькі, Некора йому відповідав.

— Я вам знайду роботу. Треба буде давню і велику бібліотеку впорядкувати, я запитаю... я вас повідомлю, а тим часом я вас прошу не зачіпати тутешньої молоді, гімназистів та семинаристів...

— Не обіцяю... але, як мені здасть ся, я не маю на увазі ніякої пропаганди і поки що до сього не братиму ся, бо маю роботу приватну...

— Се-б то як „поки-що“? А далі і візьметесь знову за пропаганду і за своє? злякано запитав губернатор.

— Не знаю... тепер не знаю... се залежить од ґрунту, на якому стану...

— А як ґрунт добрий — знову начнете?

— Без сумніву, — ухмиляючись сказав Некора.

— Откровенно! що й казать,—здивовано промовив князь...— Але прошу вас держати „поки що“ яко мога довше, аж до вашого визволення з моєї губернії... А тут, при мені, у моїй губернії я ще раз прошу вас не зачіпати молоді... Раю вам познайомити ся з нашим жандармським полковником, він добрий, старий,—і з поліціймейстером, — се людина ввічлива, весела і він вам стане у пригоді...

— Дякую, але я знайомлюсь тільки з тими, хто хоче того...

— О! вони певне захотять.

— Без сумніву... се ж їх обовязок. Та ще, бачте, знайомлю ся з тими хто мені приемний, — усміхаючись додав Некора.

— Ну, ну, то ваше діло... Адіє, і подав руку, а далі він покликав поліціймейстера.

— Отсе... е... пан Некора... заслані під голод поліції... Прошу вас, щоб йому квартиру знайти... е... е там усе що треба — кивнув головою і поліціймейстер з Некорою вийшли...

— Я вам знайду квартиру хорошу, — гомонів поліціймейстер їдучи з Некорою по городу.

— Се чи не тюрмою вона зветь ся?

— Що-о-о? Бійте ся Бога! За кого ж ви нас приймаєте? Квартиря веселенька, дешева, тепла з садочком... я вас не покину, будьте спокійні, я вам усе добре, усе добре зроблю, весело гомонів поліціймейстер. Се у одного нашого чиновника. Він за вами догляне...

— А може де б у другому місці?

— Чому?

— Та що ж. На що мені доглядач? Се може ще шпиг.

— Ах Боже мій! Що б я шпига дав? Да з ким се ви жили? Де се ви пробували? Шпиг? На чорта він. Ні, се людина добряча... а сусідочка у нього, просто... і тут він поцілував кінчики пальців. — Любите дівчат?

— Ні, то мене не цікавить.

— Як дівчата не цікавять? Ха, ха, ха! Та хиба се можлива річ? — він реготав, аж черево затрясло ся.

— Ось як бачите.

— І ви не ходите до дівчат?

— Не ходю...

— І ніколи не ходили?

— Ніколи...

Поліціймейстер одсунув ся трохи, повернув лице до Некори і, здивовано дивлячись на його, знову запитав:

— Честне слово — ніколи, ні до одної?

Некору розбирав сміх.

— Честне слово — ніколи, ні до одної...

— Стой, — покрикнув він на кучеря. Стали.

— Ну позвольте я вас поцілую, — і він так хутко поцілував Некору, що сей і не зміг впручати ся. „Пашоль“ гукнув і вони понесли ся.

— Я доложу князю. Я сього не закрию...—Скільки ж вам літ?

— Мені двадцять пять.

— І ніразу? Фу ти чорт „возьми“. Кумедія!

Некора уже не втерпів, він трохи не впав з дροжок од сміху.

— Ви чого смієте ся? — запитав поліціймейстер.

— Да чи може бути що смішніше? поліціймейстер везе засланця у тюрму чи на квартиру до шпига і на вулиці цілує, се ж справді Щедриновська ідилія...

Поліціймейстер замовк. Очевидно він образив ся.

— Я вас милість-сударь везу не в тюрму і не к шпигу, а на прекрасную квартиру...—сухо і формально він як одрізав. І справді за 4 р. на місяць йому віддали велику кімнату, світлу, з вікнами у садочок, з самоваром і послугами — і 6 р. за обід і вечерю.

— Ось бачите — ось бачите, казав поліціймейстер, прощаючись з Некорою. — А ви он що верзли.

— Ну, спасибі вам, вибачте мені...

— Ну, ну, нічого... а тепер, — помовчавши і сідаючи уже у дροжку, запитав поліціймейстер, скажіть мені по правді: так таки не ходите до дівчат? І ніколи не ходили...

— Да я ж казав вам, — уже з досадою одмовив Некора.

— Ну, хорошо. Пардон... Вірю, вірю... Пашол. — Коні смикнули і поліціймейстер послав Некорі летюче безе.

У хаті було чисто, прибрано, на вікнах стояли фукції і так убрано виглядали рожеві китиці квіток з поза занавісок білих. Дерев'яні стільці витягнули ся у рядок неначе москалики коло стінок, а стіл, покритий синею скатертю, що казанські Татари продають, грізно стояв коло твердої як каменюка канапи чотирма товстими ногами, він твердо упірав ся в підлогу. Кімната обклеєна була шпалерами зелененькими — все се освічувало ясне весняне сонце. Так чепурно, світло здавало ся Некорі після брудної тюрми. Усе неначе усміхало ся...

— Чому ж мені не весело, що се мене душить?—подумав він.

І справді його душила злість, його мучила свідомість того, що він у перший же день полу-волі зрадив самого себе. З ворогами до труни — він приязно балакав. Якась інтимність закрала ся у його відносини до поліціанта... Незалежний, вільний характером — як тая онучка, розмяк і з губернатором поводив ся і балакав. Не так треба думалось йому, з ними ні словечка... Вони другого полюса люде. А тут балакав і про батька. І яке йому діло, чи маю я гроші. Посаду хотів дати... Конешне за 3 сребренника купити хотів... Знаю я вас.

Його сердиті думи перервав скрип дверей. Оглянув ся—нема нікого. Знову хтось трохи одчиняв двері і замкнув...

— Хто там? — запитав він.

— Можна увійти?

— Прошу.

У кімнату увійшла жіноча постать. Здається що жіноча, бо у жіночому убранню, — добре розібрати не можна. Се було щось зовсім кругле: обличчя кругле, товсте, замість очей щилинки, ніс як мала картоплинка, нижче щелинка — рот, руки коротенькі, а увесь стан неначе шар. Вона низько присіла, зробила реверанс, щилинки трохи розкрили ся і маленькі очі злякано дивили ся. Розкрила ся низча щилина і з неї вилігли тонесенькі згуки слів.

— Рекомендую ся, я хозяйка... Де прикажете поставити вам ліжко?

— А ставте — де хочете.

Шарик хутко як стріла перекотив ся через кімнату.

— Оттута, думаю, краще і світ у очі не падатиме і теплий куток, і більше простору у кімнаті.

— Ну, тут, то і тут, мені байдуже.

— Я хочу, щоб вам було добре.

— Спасибі. — Він подивив ся на хозяйку і здивував ся — лице її якось змінило ся, картоплинка стала не примітна, щилинки більше розкрили ся, — і усе обличчя — була одна безконечна доброта. Хозяйка не ходила, а котилась хутко, прехутко. За пів години вона перенесла з дівчиною наймичкою ліжко, приперли здоровенну перину, з пять подушок, ковдру і килимок.

— Що се ви робите? Да я там як залізу — утоплю ся у перині

— Не кажіть, не кажіть. Я знаю, я добре знаю. Як молоде поїздить на тих возах, хай їх лихий візьме, то у його всі кістки болять. Я ж знаю що ви тільки у ночі з далекої дороги, — засоромившись вона одказала. — Треба одпочити, треба добре вилежати ся, здоровля молодому набрати... Хиба мало чого буває?.. нещасте біжить, а щасте коли там з старечої торби вигляне... з усякими то буває... Людина не знає де загубить, де знайде... Треба молодому здоровля, треба одпочити... — Так вона хутко говорила, підкидаючи перину, та підбиваючи подушки.

Але Некора протестував проти перини, та подушок; вона не здавала ся і на прикінці торгу помирили ся на тюфяку і 2 подушках.

— Боже яке ж воно добре. А товсте! Мабуть усе пироги їсть. — Йому дуже хотіло ся її спитати, але соромно було. Думав, якось далі запитаю, що вона їсть, що її так рознесло.

— А я знаю що ви думаєте.

— А що?

— А думаєте: яка се баба товста, мабуть нічого не робить та все їсть... Так? Я знаю! — і вона зареготала дрібним сердешним сміхом.

Він засоромив ся. Ласкавість, добросердешність хозяйки були такі прихильні, що між помешканцем і хозяйкою зразу стали найкращі відносини.

III.

А стародавній будинок, палац княгині, з великими левами на стовпах коло брами, з колонами на ганку, убраному квітками і диким виноградом, — сумно стояв. Двохповерхий, він клав ся з цілого дерева, все на йому важке, бо будували його тяжко кріпаки за старого князя. Своєю вагою він сердито виглядав з за дерев і наче давив усе круг себе. Поза палацом тяг ся сад і парк до самої річки. Сумний був той палац.

Пізно, далеко за північ засвітили ся вогні, забігали люди, одчинила ся брама і проковтнула карету з мандрівцями.

Княгиня була сердита, надута і зараз же пішла до свого покою. Надя увійшла у свою кімнату і радо зітхнула. Вона рада була, що зістала ся сама, бо стара всю дорогу гризла її, доводячи усю непристойність її поведження. Чого, чого тут не було?! І руйнування стародавніх „устоїв“, і не гречність до матері, не слухняність, порушення аристократичних звичаїв, „скандал“, який мусить вийти, одним словом цілий кошик тієї старої нікчемщини, що заїдала й заїдає молоде і взагалі людське життя.

Наді бажало ся зміркувати у тому хаосі й вона чула, що вона зробила те, що їй сказало її серце. Надя сіла коло вікна і задивила ся у чарівний сад.

Місяць світив, тїнь дерев робила їх ще більшими, півсвіт був таємничий. Тиша стояла. Десь далеченько з міста коли-не-коли доносив ся легкий гуркіт повозів по брукованому шляху, — а тут у бузку коло самого вікна заспівав соловейко: радісно, весело розлягала ся його чарівна пісня кохання. Довго Надя слухала співаку і нерозвіяв він її туги. Яскраво, перед очима усе стояла перекладна, жандари, і стомлене, бліде обличче вязня, що на неї дивив ся.

Вона мало по малу роздягла ся, умила ся і лягла на чисте біле ліжко. Зтомлене з дороги тіло почуло приємність, м'ясо стало, хороше. Вона уся витягнула ся і їй ще краще стало, от... от і засне. Але у той мент, як блискавка проявила ся думка що вона

лежить у гарному покої, гарне повітря з саду вливається в одчинене вікно, чудові звуки соловейка носять ся по кімнаті, під нею постіль біла, чиста, м'яка, а там... там... куди його повезли, там... звичайно у тюрмі, — брудно, душно, на вікнах ґрати, неволя там тяжка, там гірко. І їй стало соромно за ту м'яку постіль за сі роскоши й сон утік і, обперши ся на руку, вона широко розкритими очима дивила ся у темряву, наче думала в ній прочитати відповідь на питання де та правда, і жаль, безконечний жаль обгортав молоде серце... Надя ні хвилини не спала.

За чаєм княгиня поглядала на Надю... Вона бачила, що та погано себе почуває і завше рожеве, свіже лице було бліде. Їй стало жаль дочки, жаль, що так напала ся на бідну дитину.

— Як спалось, Надічка?

— Ніяк... не спала я, маман.

— Чого ж так? Може втомила ся, чи що?

— А так... я й сама думаю, що з дороги, натомила ся, душно було у кареті.

— Т-а-а-а-к... і замовкли...

— Маман! Скажіть мені, будь ласка, тільки не сваріть ся на мене.

— Ні, моя любочко, не буду вже нічого...

— Скажіть... чи не знаєте, за що їх держать по тюрмах, та возять отак ганебно? Хто ті люде?

— По правді, ма chere, я не знаю добре... От спитай дядька. А я чула тільки, що се нехороші люде.

— Нехороші? Чому? Що ж вони роблять?

— Та се негілїсти. Вони в Бога не вірять, до церкви не ходять...

— Та що ж з того? В Бога вони, конечно, вірять, може не так як другі, а що в церкву не ходять, то й покійний батько теж не ходили і попів не приймали.

— Ну, ще там кажуть, що вони не признають, уряду, начальства.

— Як же не признають? Мені, мамочко, здаєть ся, що се не так. Як же вони не признають того, хто їх садовить до тюрми, возить, засилає...

— Ні, вони кажуть, що ніякого уряду не треба, але то я тільки так чула. Ще кажуть, що б усе чисто майно забрати у нас і віддати мужикам, та бідним, ну, знаєш, усе таке... Не признають авторитетів, не поважають старших...

Надя слухала, здивовано одкривши свої ясні очи.

— Осе і усе? Тут щось не так...

— Здаєть ся... я добре не знаю. То не нашого кругу люде, вони з різночинців, там різні семинаристи, поповичі, сини чиновників. Але як би вони нічого злого не робили, будь певна, їх би не тягли, не садили по тюрмах.

— Коли се й усе, — то вони невинні, їх дарма мучать, — сказала Надя. Вона глибоко зітхнула, неначе камінь який у не з душі зпав.

— Невинні... Не сміють, ніхто не сміє другого мучить... Усяке насильство — підлість, промовила Надя.

— Які вирази! Боже мій!

— Вибачте за слово, я другого не знайду...

Надя замовкла, але важко дихала, вона уся була обурена, її бліде лице почервоніло.

— Ах, ти моя горячка. Уся в батька вдала ся, промовила ласкаво мати.

Надя з великою цікавістю дожидала дядька губернатора, що напевно заїде до їх, як завше, що дня їздить. Їй хотіло ся розпитати про сих нігілістів. Як не перебірала, не згадувала у думках про те, що коли чула і бачила і не знаходила одповіди на свої питання.

Їй здавало ся диким, переслідуванне людей за їх думки. Навколо її дами теж судили, радили, одна другу, перебірала по кісточках, те ж за думки, за поведінку, за знехаяне їх звичаїв, але нікого за те не тягали, не волочили по тюрмах, не возили з жандарами. Їй згадалось її дитинство, як губернантка заперла її у кімнату під арешт і тоді Надя аж заслабла, її вразило насильство, те що одняли її волю на одну годину. Вона біла у двері, вибила вікно, біла ся головою об стіну поки не впала непритомна. І то тільки пів години, а цілі місяці, роки? І знову, і знову мучило її. От приїде дядько — усе вияснить, вона його про все розпитає. А то мати кажуть, щоб усе роздать бідним. А як се? І що ж тут за злочинство? Христос теж казав.

Молода головка її щиро працювала, але питань була така сила, що одповіді сама не могла найти в невеликому запасі знаннів своїх. Вона довго думала, чи питати дядька, чи як небудь самій до всього дійти і рішила не питати. Бо дядько хоча і освічений чоловік, але усе покаже з його губернаторського погляду, буде говорити про людей „не нашого кругу“, про віру, хоч сам ні в кого й ні в віщо не вірить. Ні, не треба. Сама, усе сама.

IV.

За кілька день Некора прийняв звідомлення від губернатора, що йому дадуть платну роботу—упорядкувати домову стару книгозбірню і що як він згоджується, то щоб у 12 годині пішов до княгині.

Бібліотека, та ще з старих книг, — дуже цікавила Некору і звичайно він зридів що і праця приємна буде і заробить шматок хліба. У призначений час він був уже на ганку старого палацу. Його ввели у велику вітальню, де його зараз же стріла стара княгиня. Як тільки він її побачив, зараз згадав, що се та сама, яку він стрів на станції і його очі шукали другої постати, тої молодой з чудовими синіми очима — але її не було.

Княгиня стоячи, не подаючи руки, промовила:

— Князь вас рекомендував. Мені треба впорядкувати нашу бібліотеку. Після пожежи на селі, усі книги збили до купи і так їх перевезли, я вам пропоную їх розібрати, зробити каталог і упорядкувати. Прошу вас назначити гонорар.

— Я не знаю скільки книг, скільки день праці.

— О! не днів, а місяців.

— Я роздивлюся і тоді вам скажу.

— Я згодна на те. Бібліотечна кімната до ваших послуг з ранку й до вечора. Вам буде подавати книжки і прислугувати Іван. Вона гукнула. Прийшов слуга,

— Проведи пана.. і, кивнувши головою, вийшла.

Некора усміхнув ся. — Ач пиха яка, промовив він. — Ходіте, Іване, покажіть де тут той книжний скарб.

Надя з дверей усе чула і бачила. Її глибоко вразила поведінка матері. Уся вона почервоніла од сорому за маму. Так княгиня поводи́ла ся з крамарями, чоботарями і шевцями, — бо то не люде, а чоботар і швець. Надя зараз же пішла у кімнату і там вони щось довго балакали. Чутно було трепетячий голос Наді, рішуче вона чогось просила і плаксивий голос княгині щось слабо одмовляв ся.

Бібліотека була — повний хаос. Усі книжки звалені до купи, а частина стояла по шафах, але у такому безладді, що ніхто не міг би розібрати. Не кажучи, що відділи переплутані, але і по мовах книги були перемішані. Передивившись, годин через дві він післав Івана до княгині, що має де-що сказати. Його провели вже у другу вітальню. Княгиня сиділа.

— Я прийшов вам сказати, що за пів року може я й справлю ся, але як би мені хто помагав, наприклад, яб розбірав книги, а хто-небудь записував, — то можна закінчити працю і рані-

ше. Плату я хочу по 24 р. за 24 робочих днів по 8 годин. Завтра я у ранці прийду.

— Добре, я згоджуюсь на ваші умови і подумаю, може знайду вам помішника, сказала привітніше ніж перше княгиня. Вона ще щось хотіла промовити, але Некора сухо кивнув головою і пішов з вітальні.

Цілий тиждень Некора працював у бібліотеці. Робота ся його страшенно захопила. Стародавні автори цікавили його, він читав і читав, записував собі у книжечку і бачив, що головнійшою роботи, за яку взяв ся, він не робить. Йому соромно стало і він за поміччю Івана став заносити у катальог. З першого дня він усе поглядав на двері, все чекав, що от-от увійде та хороша дівчина, що його так вразила на станції, але її не було.

Через кілька день він, вже не надіючися її побачити, годин зо дві працював, як почув що хтось увійшов у бібліотечну кімнату, оглянув ся — і увесь здригнув: перед ним стояла засмучена Надя.

— З дозволу мами я пропоную вам свою роботу за помішника.

— Дякую, добре. Він уже опанував собою.

— Ще й те добре, що се з дозволу маменьки...

— Чому? Здивовано запитала вона.

— А то як же? без дозволу старших, самій працювати. Се - ж кримінал—усміхаючись сказав він.

Надю дуже неприємно вразив сей амікошонський тон, і се зразу виявилось на її обличчі: губи стиснула, брови зійшли ся до купи і вона сухо йому завважила:

— Прошу показати, що перше робити.

Некора трохи збентежив ся. Приязні веселі очі сурово дивили ся і холодком повіяло од неї. Він хутко дав папір, розказав що писати, став розбирати книжки, диктувати їй. Цілих 3 години без перерви вони працювали і ніодного слова не промовили, він тільки казав назви книги, а вона мовчки писала. Двері були у вітальню напів одчиняні і стара княгиня разів з 10 підходила і підслухувала. Вона зосталась дуже вдоволенена: розмов не було і той нігіліст повидався сухо, але серіозно.

А у нього скребло на серці. І на що було зразу зачіпати? Воно таке же хороше, миле. Чортяка мене сіпнув... Але... але нехай приучають ся... „Княжна“! — велике цабе. Плювать... А все-ж жаль, таке миле, думало ся йому.

Він потай глянув на неї і побачив що вона утомила ся, зблідла трохи.

— Може зробимо перепочинок? Запитав він, не дивлячися на неї.

— Чому? про мене, як хочете. Може ви втомилися?

— Я? о ні! я думав що ви не привичні до роботи втомилися трохи, — промовив він і в голосі тремтіла ляскава м'якість.

— Ні, нічого я з охотою ще можу трохи пописати, — і вона уже прихильніше промовила, подивилася на його і їх очі зустрілися. Вона засмутилася, глянула до долу і стала писати. І мовчки вони працювали.

У шостій годині задзвонили у дзвінок, увійшов лакей, убраний у фрак і білу камезельку і прохав на обід.

— Може будете ласкаві з нами обідати, прошу вас, — запросила Надя.

— Дякую, я обідаю завше дома, — одмовився він і вони розійшлися. Виходячи з палацу у нього Надя була перед його очима і щось тепле почував він на серці. Ті очі, чудові очі дивилися на нього. Вийшовши на пусту вулицю, він сердився сам на себе „Розкисла чортова губа“, промовив він голосно і сердито. Але по обличчю не видно було, щоб він і справді сердився, щось друге світилося у йому.

Мало їла Надя, кажучи що то з непривички до праці і хутенько пішла до свого покою.

Її вразило дуже бідне убрання Семенове, піджак добре вицвів і на ліктях витерся; навіть не було білої накрахмленої сорочки, а проста вишивана, українська. Примітила Надя його старі чоботи і на одному і латку побачила. Ся латка не давала їй спокою. А руки у його красиві, білі, пребілі. На сих руках їй здавалося були важкі найдани. Боже який він бідний, який бідний і чоботи з латкою. От я їла добрі, смачні страви, а що ж він, бідаха їв; може хліб, да трохи борщу посербав... і такий її жаль охопив, що вона упала головою на подушку і заплакала, і дивувалася — бо се не її звичай, вона ніколи не плаче.

Працювали вони добре, щиро. Некора сказав, що йому не потрібна її поміч у весь час і годин 4, сам робив, а остатні часи у двох. Розмов не було ніяких. Вона його вже більше не кликала на обід. Чулим серцем вона розібрала, що повідінка її мамі першого дня не допускає добрих відносин, а тільки ділові, формальні. Так у їх йшла робота з тиждень, і тільки як дійшла до соціальних наук, — він не втерпів і часто одривався од праці класифікації книжки й назви і говорив про думки автора і про факти.

Політична економія зацікавила Надю й вона розпитувала Семена що то за наука. Він розповідав, давав їй прочитати, а на завтра знову промови йшли. А як дійшли до Фуре і його фаян-

стере, — Семена вже б ніхто й не пізнав. Він увесь горів переказуючи, зміст книжок. Далі йшов Сен-Сімон, Рікардо і вкінці Ляссаль з його державним соціалізмом і яскравою боротьбою за права трудящогося люду. Ширше і ширше йшла освіта і ті автори і їх навчання широко захопили усі верстви життя. Розмови зачепили багато: питання про робочій люд, працю взагалі, злиденне жите працюючого люду, про силу капітала і його гніт. Лектор безумно любив сю тему і красномовно розвивав перед слухачем Надею. А вона — була вся цікавість, уся — любов до знання. Перед їй очима по троху розкривався величезний красвид людських відносин. Усе їй було нове і се нове давалося при світі великої любови до людини — а її молоде, чуле серце усе брало і вона не тільки хапала верхи, а переживала, переболувала горе людське і раділа безмірно, віруючи що нове жите, без насильства у братстві, рівноправности і волі дасть щасте усім обездоленным. Люде вже не були людьми не нашого кругу, — а найближчими її братами. Зпершу вони у гурті читали і розмовляли, а далі Надя уже осібно у своїй кімнаті читала, писала замітки, вчила ся і тільки добре розібравши, знаючи, вона знову приходила до Семена і вони у двох працювали, балакали, часом не згожували ся і проміж їми йшли дебати. Три місяці такої роботи геть перевернули її світогляд. Щоб почувати себе вільніше — вона обходила ся з матерю ласково, слухаючи усі її нотації і ніколи не перечила їй. Вона зрозуміла багато а головніше „comprendre — e'est pardonner“.

Княгиня дивувала ся, раділа. Зпершу як почула їх розмови питала що се таке. Надя зашепнула, що се потрібно і він розкаже зміст книги, а вона записує, що без сього не буде доброго каталогу, а далі стара й привикла до того. Стара княгиня, живучи увесь свій вік як рослина на чужий кошт, але тільки для себе, вище у сього на світі цїнила свій спокій. Надя їй поступала в дрібницях догожувала і гостро, сильно не допускала до своєї душі, до своєї волі. Стара, боячись турбот, які-б збентежили її спокій не підіймала питання про вільне повожденне Наді. Вона була певна, що з того нічого не буде при її дозорі з одного краю а з другого — Некора, хоча й нігіліст, засланець, а все-ж як-не як син багатого батька, приятеля князя. Все йде тихо, поговору немає, спокій є, немає турботи — ну нехай собі читають. Так вона думає.

Розвивала ся учениця, а вчитель безмірно радів, він бачив, що добре зерно падає на сильний ґрунт. Учениця слухала вчителя, його науку, його поглади, — а душі його не знала. Ні він

їй, ні вона його ніразу не спитали хто він і хто вона, що їх віра і в чому їх особиста надія.

Кожен з їх застаючись на самоті думав осібно, а зходячись вони про свої думи і почуття не розмовляли. Він думав: „куди я її веду? При сучасних умовах до тюрми, кайданів, Сібіру, а може й шибениці. Яж добре знаю, що ми тільки перші верстви будучини широкої, вільної, що ми йдемо на вірну смерть, безмірно віруючи в правду нашого діла. А вона? Чи вона-ж має ту віру. Чи не гріх то мені? Ні... не так, так не можна“... І тут починала ся його мука, він бачив що любить її горячим першим коханнем, що її милу, прекрасну йому жаль пхнути на тяжку дорогу іспитів і страждань, — а з другого боку, коли твої мрії правдиві, прекрасні, коли вони усе в житті, то чого-ж жаліти її, чого жаліти щоб і вона жила тою-ж вірою, а далі... далі... впала замордована силою... І він здригав ся і жаль обняв його, безмірний... Так він мучив ся й любив без краю....

І вона думала на самоті: Семен — велетень, сила повна любови до людей, до їх щастя. Семен широко освічений... Семен прекрасний... Але, але як же то можна дійти до здійснення тих мрій, якими вони обидва тепер живуть? Яка праця для того перша? Він знає, він щось робив. Недаром же його мордували злії, погані люде. Він знає і мовчить... Треба спитати, все виявити. Треба другого життя, бо теперішнє не можливе. Се не життє — а зяблина, паразітне життє на чужій спині, на чужій праці, на чужих сльозах... Семен велетень, він знає... І... і... соромливо думалось їй... як „я його люблю.... Його мученого, страждавшего — люблю безмірно“.

V.

А час не стояв: настали жнива, губернатор десь на теплі води повів ся, стара княгиня зпершу починала сперечитись з Надею, тай покинула: бо усе майно і багато грошей усе було Надіне, а мати свого нічого не мала, бо свою частину спадщини од чоловіка давно прожила, проїла. Як не піддавала ся їй Надя, як не терпіла її вигадок, але мусила в один час ребром поставити діло і свої відносини. Їй було вже 18 літ і вона заявила, що візьме собі опікуна, кого схоче, забере все своє добро і матір або покине, або одставить од усіх справ по маєтках. Був плач, крик, приїздив дядько, — але не допомгло ся і тиха, покорлива дитина добила ся волі, з мамою компроміс такий, що мати робить що хоче тільки не має права заставити й продати землю і будівлі, — а Надя живе як хоче і робить що хоче. Хотіла була стара виперти Не-

кору, бо у йому їй здавала ся причина непокірливости дочки, — але Надя рішуче обьявила, що як тільки йому хоч одно слово скажуть, або вивезуть з города — вона піде з дому і ніколи не вернеть ся. Бояли ся поголоски, скандалу — і махнули рукою. Стара поїхала на село, а Надя зостала ся сама, перший раз на волі, без няньок. Вона почувала, що от — от щось вияснить ся, щось станеть ся і усе її життє перевернеть ся. Вона терплюче чекала. Відносини її і Некори були все-таки-ж: — читали, розмовляли але усе то була теорія, абстрактно.

Одного дня натомили ся вони і перед вечером пішли у парк.

— Як тут у вас хороше. Осе велика копанка, мабуть, ще за кріпатства робила ся?

— Так, се все ще за діда.

— Бачу, бачу... Наймаючи, того вже не зроблять, то тільки раби могли робити, мабуть тисячами їх гонили сюди? Ач які окопи здоровенні!..

— А у вас дома нічого такого не має, не було?

— Ні, може колись се й було. Мій дід на Полтавщині жив, а батько переселенець у Херсонських степах... Без сумніву і дід, а може і батько були таки-ж як і ваші... мучителі рабів.

— Скажіть, коли се вам не шкодить, хто ваші родичі, чи живі ваш батько, мати, сестри, або брати?

— А на що воно вам?

— У мене є ціль, я про се думала раніше...

— Ну, то се й друга річ, як думали, як вам потрібно—то я мушу розказати. Є у мене батько і мати, сбое живі—здорові, є два брати, один старший, а один ще хлопчик, маю ще сестру. От і усе.

— Що ж вони роблять?

— От тобі що?! А нічого. Їдять добре, смачно, сплять скільки мога, хозяйнують, — вони ж багаті, у батька є маєток, а в мамі аж два. От працюють по своєму — купують людську працю, продають зроблене людьми, та гроші у кишеню кладуть... Ще їздять на дворянські вибори, там бенкетують, пють, їдять, кажуть промови, знову пють і цілують ся. А то ще їздять на земські вибори, — ну, тута вже не пють і не цілують ся, а за когось і за щось по своєму борють ся, лають ся, гризуть ся; заводять чорт знає які школи, грають з лікарями у карти і таке инче... Порожне, нудне... життє...

— Ну, а сестра що робить?

— А ви що робили? От і вона теж робить... Надя засмутила ся.

— Ви не сердтесь на мене, я ні сестри ні вас не осужую крий Боже. Таке усіх житте.

— Ні, не всіх... А ви любите вашу сестру?

— Люблю.

— А батька і матір любите?

— Я всіх люблю.. Як би вам сказати по правді: коли я не думаю, розум мовчить, а живу я спогодами дитячими — я їх усіх страшенно люблю, а як почну розбірати як вони живуть, що роблять — одвертаєть ся моє серце... А взагалі — проміж нас нічого не має, ми окремі...

— Як то? Ви розійшли ся з сімєю?

— Розішов ся... Бачите у яку інтимність ми заіхали. Може ще більше вам треба? — питаєте, я од вас нічого не таїтиму.

— Мені треба знати, як ви до того дійшли, як могли ви розірвати такі міцні відносини, як кривне рідство. Ви мене простіть що я питаю, але то треба...

— Ну, гаразд. Я знаю, що треба... Не люблю копати ся у своїй душі, не люблю що б хто туди заглядав, — але у вас руки такі чисті і... і... чомусь я вірю, що то вам се потрібне. Я роскажу. Мій батько хороша людина, веселий, житерадісний, розумний, мати теж хороша, добра предобра, і брат славний хлопчина, й сестра мила і хороша — і я з їми на віки порвав. Вони до мене навіть не пишуть, і я до їх не пишу...

— А як же батько вам присилає гроші?

— Ніколи не присилає, бо я не візьму.

— Вибачте я вас перебила: і так ви розійшли ся...

— Розішов ся, без бучи, без гвалту. Я їм сказав, що наші дороги різні на віки — і більш нічого.

— Хиба-ж не можна було найти якийсь компроміс.

— Ніякого. Ви вже заете мої погляди. Тільки радикальна переміна усього строю може вивести на правдиву дорогу, а починаєть ся з нашого житя, з мого, особистого. Не можу я проводити ідеї рівноправности — коли я обідатиму, а рядком робочий хліб сухий жує. Немає братерства у мене коли я пан, а він слуга, або я слуга, а хтось пан. Немає там волі — де гроші, богатство душить і гнетить тружденника і бідного. І я рішив так, так я й живу. Я вам кажу усю правду: ви дивували ся чому я завше не приймаю вашого ласкавого запрошення на чай і обід. Я нехочу себе привчати до смачного, я мушу і живу так як робітник і скільки я зароблю — стільки я й маю, на сі гроші я маю право жити й їсти, і одягати ся. І то ще не на всі бо мені платять більше за мої

знання, а вони добували ся на мужичі гроші. Не знаю може я й помиляю ся, я нікого не сужу як хто другий робить, але я так мушу жити і так живу. От чому я не беру грошей з дому і не візьму. Треба радикально починати з себе, з свого життя й йти далі й далі.

Некора зблід, він зтурбований, видно, що йому тяжко і якомсь ніяково розказувати... Надя дивила ся на нього широко відкритими ясними очима, вона сиділа прямиенько і якомсь нахилилась, подала ся до нього.

— Розказуйте, — захвильовано пошепки вона сказала.

— Що ж ще казати? Усього не перекажеш... Усе пережило ся, переболіло. Дурно мені нічого не дало ся, усе брав з бою: розбивав старі традиції, а вони міцно держали ся, брав з бою нові. Та що й казати. Ви питаєте чому я розійшов ся з сімєю, — се дуже просто і ясно: не можна одночасно і Богови ставити свічку і чортови кочергу, як кажуть селяне; не можна служити двом богам зараз. Мої одні, їхні другі. А головніше... се не знаю як і сказати вам, да і чи потрібно. І він замовк.

— Все що ви говорили мені ясно... Взагалі ясно, деталі ще маю час роздумати. Я вже не прохаю дозволу, а просто питатиму вас... я вам дуже, дуже спочуваю...

Зовсім звечоріло..

Пташинне щебетанне замовкло. Тиша стояла. Величезні липи понахилили своє гілля, неначе хотіли обійняти і поєднати сих двох людей, — цо сиділи тихо, замислившись.

— Як хочете, як знаєте... Може й непотрібно казати про головніше. Мені здасть ся що ми мусимо відносити ся один-до-другого з безконечним довірям. Вірте-ж мені, що знати мені потрібно усе, чисте усе...

— Хороша ви людина! Я знаю що вам треба все знати, але як я дойду до цього, — то й стану. Про себе — я усе, усе скажу, а тут і другі люде будуть... Але... я скажу: не можна двом богам служити, не можна при моїй роботі мати отця, матір сестр, братів. Їх відносини до мене звязували мене, вони добрі, вони раді б носити мене на руках — а я хочу своїми ногати ходити. Чим я до їх ближче, чим вони до мене прихильнійше — тим міцнійше я буду з ними звязаний і тим самим одірваний од мого діла, того діла якому оддаю увесь мій розум, волю, силу і все моє житте... Сімя для мого, нашого діла — се пута, — кайдани... І я одірвав їх, викинув з серця... скільки міг викинути... Ви, думаю, розумієте яке се діло?

— Я догадую ся: боротьба за правду — широка, а вузче соціальна боротьба...

— Називайте простійше, не треба бояти ся називати річи їх іменням: моє діло — боротьба на жите і смерть з насильством і усім соціальним строем... У мене є нова сімя — се мої товариші по роботі, я з ними до смерти звязаний, я їх, люблю, я їм вірю, з ними живу, я їх, а вони мене підтримують,—а та, стара, кровна сімя — вона тільки б шкодила. От чому я розійшов ся з нею. Ви зрозуміли?

— Так, зрозуміла... Так тяжко, невимовно тяжко... Треба все се роздумати... А скільки страждань, скільки горя — кінця краю немає! — промовила Надя зтиха засмученим голосом.

— А скільки радості скільки сили, щастя у будучому і недалекому...

— Недалекому?.. Ви того не знаєте...

— Скільки радості у всякому менті перемоги. Він радісно промовляв, але смутний тон Наді його вразив і вони тихо, не розмовляючи встали і пішли. Надя до ганку і він до брами.

— Дайте руку на прощання. Ми ж за руку ще ж ні разу не прощали ся з самої станції, промовила Надя.

Некора хутко вернув ся.

— Нате мою руку. Будьте здорові... До побачення скорого.

Надя удержала його руку, стиснула, його неначе електричний ток штовхнув.

— Я вам дуже... дуже спочуваю, сказала вона як би боячись щось більше сказати, хутко необертаючись пішла у кімнату. Некора став неначе зачарований й він щось хотів більше сказати і тихо побрів через засинаючий уже город.

VI

Холяйка Некори дуже його поважала і сидючи за чаєм з сусідкою судачила про нього.

— І знаєте, душечко, се зовсім особна людина. Гроші платить як часи; день у день і години не пропустить. Тихий, поважний. Тільки іноді співає. Боже як хороше! Він, душечка, з хахлів і свої хахлацькі пісні заводить, такі смутні, що я сидю оттута да й плачу. Викушайте ще чашечку, прошу вас. А то як перейшов, днів через три каже мені: будь ласка не давайте мені третьої страви. Чому? кажу. А я ж йому хотіла догодити, та все з медом, та з сахаром і бабку і рогульки овсяні з медом, і коврижками і клюквені солодкі кисилі. Я, каже, солодкого не їм. Він душечка, чаю не пє. Та ще осе негодуйте, каже мене, мнясом так багато. Я

вже йому догожую, а він знову— „дуже смачно і по багату даєте. А я йому і не зтерпіла: що-ж? кажу, я обдирати вас хочу? Я даю на ваші гроші на 6 рублів. А він тоді й каже: „так давайте мені на 3 рублі. Дитина я дурна, не догадана ся, що у нього немає грошей і він хотів дешевше. Я, кажу, добре, платіть мені 3 рублі й на сі гроші даватиму дешеву страву. Я так сказала, а, конешне, дала як і перше, бо чудовий хлопець, без матері і отця, бідна дитина.. Що-б ви думали? За 2 тижні, він прийшов, узяв мене за руку, стиснув смієть ся і каже: ви Ганно Семеновно, „просто прелесть“. Ви мене обдурюєте. У мене є гроші, а я справді не можу так по панськи їсти, то мені не здорово“. Ну, як не здорово, то я йому усе борщик, та кашу і тільки по празниках „рогульки“ і пироги. Чудний якийсь. Сидить, пише, читає; такий серіозний і строгий, — а як заслабла моя Наталя, що-б ви думали? Цілу ніч неоходить... Добрий, хороший. А листів скільки получає. Страх. І все з різних країв і з Петербургу, Москви, Адессу, з за-границі...

Ганна Семеновна ще довго, довго розказувала про Некору.

А він ходив неначе прибитий.

На завтра після розмови з Надею, вона не прийшла у бібліотеку і прислала листка „вибачайте, не прийду, щось не з дужаєть ся“. Йому здав ся той день за п'ять, він уже бачив її слабою тяжкою хворобою. Страх за її здоровле, нудьга обгортала його серце. На другий день вона знову не прийшла і він не втерпів і послав Івана за листком, питаючи чим слаба і як себе почуває. Одмова була „здорова, а прийти не можу“. Ціла буря у серці: „чом не можу“? Ні, вона напевно слаба і не хоче сказати. Праця валила ся його з рук, пропав у нього сон, їсти не може і страх, згубити її мучив його. Він уже не обманював себе, бачив, що любить її, любить без краю. І нічого йому не треба: тільки її побачити, одну хвилиночку, хоч у щилинку глянути...

Голова горить, серце бєть ся не рівно: то затихне і страх бере, то застuka без міри і жар обхопить усього. Він побіг до річки кинув ся в неї, добре скупав ся і неначе полегло. А образ її стоїть перед ним; як жива, дивить ся на нього синими очима приязно, мило, розум світить ся у сих чудових очах; личко чарівне, біле, а губоньки — як ягодки — рокрили ся і видні біли маленькі, рівні зубки і з ротика льють ся ласкаві слова. Ох, Боже, коли б зіх сих чарівних уст вилетіло слово, одно слово: люблю, кохаю. Але, дурню, дикуне, як сміє він навіть думати про се?.. Хиба се його діло? Хиба така свята, напевно свята, може кохати по людськи, по земному? Дурень і більше нічого: Надя — і люблю?!

Сміх з дурнем ! Так він себе умовляв і сам себе дурив, і чув що й свята може кохати, і вірив, і надіяв ся, і лаяв себе і розхоложував.

VII.

На третій день він уже зовсім ослаб, дві ночі без сна, турбота, сумніви, жадання бачити її — одняли сили і він не міг робити, а незаставши Наді у бібліотеці, узяв книгу і пішов у парк.

Забрав ся у саму гушавину, сів на ослончику, поклав книгу на стіл, обпер ся ліктями і підтримував руками голову. Дивить ся у книгу, читає, силкуєть ся читати — й нічого не розбере. Примушує себе читати...

А з за кушів йшла тихо, ледве торкаючись землі, Надя, бачила його і йшла все хутче і хутче; ще кілька кроків — й вона б була коло нього. Він підняв голову, побачив її і як несамопитий кинув ся до неї; ухопив за руки, стиснув їх, дивив ся у миле лице, в очі і не міг слова вимовити.

— Слаба була? Як... як здоровле?

— Ось, як бачите, однімаючи руки промовила Надя: вона пополотніла і голос її тремтів.

— Що ж було з вами?

— О, зо мнсю було багато де чого, багато я пережила, три роки за сі три дні...

— Щож?.. Щож таке було з вами?..

— Коли небудь пізніше розкажу, а тепер не треба питати... Ну, а ви що робили? Я дивилась у бібліотеці — там 5-6 книг розкриті... — і подивившись на нього і побачивши як він за ті 3 дні змарнів, — додала... ви мабуть не здужаете? Як же ви себе почували, що ви робили? — і вона зтиха поклала свою руку на його руки.

Голос ніжний, ласкавий, доторкнене до руки зразу його розмякчили, якесь дитяче слабе почутте обхопило його і він неждано для себе заговорив:

— Як я себе почував? Я думав, що вас уже немає, я не жив, а мучив ся, тільки думки було про вас, вами я жив і окроме вас ні про що не думав, — сказав, злякав ся, і зразу замовк.

— Далі далі — кажіть, хвилюючись пошенки промовила, — але він мовчав, зтих, важко дишучи, опустивши голову...

Надя зняла руки, положила йому на голову, повернула її до себе і дивлячись просто у вічі тихо промовила:

— Ну далі... далі, далі що? Любиш? Кохаеш мене? Боїш ся

спитати чи я люблю? — нахилила його голову і поцілувала у лоб.

— Угадала?

— Угадала : люблю, кохаю страшенно! немає слів як кохаю .. А ти? Промов, хороша, мила, я хочу чути те чарівне слово.

— Люблю... тихо, уся почервонівши прошептала вона.

— Сьогодні для нас день святий. У моєму житті перший і... і... може остатній... Прошу тебе нехай тая святиня такою зостанеться, щоб нічого брудного не було в наших відносинах... Ми мусимо бути так як і були..., — говорила вона бажаючи говорити спокійно, але була зхвильована і голос її тремтів, як струна, музична ласкаво...

— Звичайно так — се й моє перше кохання; справді святий день...

— Я хотіла б сей день провести чисто... Хотіла б щоб наша розмова не тичилась ні до науки, ні до людей і їх горя, а була б тільки можлива свята, чиста як наші душі, щоб хотіла..., — і замовкла.

— Чого б хотіла? усе, усе зробимо.

— Хотіла б... тихо і засоромившись промовила Надя — щоб ми сей день до вечора провели де небуť не тут, де небуť на березі річки, чи у лісі. Щоб проста і чиста сама природа, квітки, травиця і пташки були серед нас і ми серед їх... Правда, як іділістично? Правда кумедно? Ти не смієшся?

— Крий Боже!... Так, і так се ти дуже добре придумала. Ідемо зараз до річки, а там я сам повезу мою кралю у ліс...

За хвилину вони у двох йшли на берег великої річки.

Маленький „стружок“ (човник) нісся стрілою од сильних махів веслами Семена. На кормі без капелюха що лежав тут-же сиділа Надя. Її світле лице все сяло радісним усміхом. Очи глибокі як море дивилися на Семена і ласкаво обливали його світом кохання. А Семен люто гребе... Ціла буря в його душі: і радість безмірна і таємний страх перед чимсь невідомим, й щось ніжне, м'яке, бентежило його. Семен гребе, а коли очима вскине і його очи зтрінуться з очима Наді — обое усміхаються, щось тепле розливається в серці й душі... От і ліс.

Семен направив човна на беріг, але він був такий піскуватий, що човен став за 3 сажні до сухого берега.

— Я зараз ускочу у воду і витягну човна — промовив він.

— Ні... ні... за що! я з тобою у воду і побреду...

Він стояв у воді, а вона йшла човном і тільки що хотіла ступити у воду, як Семен ухопив її на руки і як малу дитину поніс.

— Ай, Ай. Що ти робиш! скрикнула і з жаху ухопила його за шию.

Він чув її лице коло своєї щоки, виніс любу свою; своїм молодим тілом вона приторкала ся до нього, і... і... він загубив розум. Усе перед очима його закрутило ся; він зтискав її до себе і, ставлячи на сухе, впив ся губами в її уста..

Надя похитнула ся, ставши на землю, і трохи що не впала. Семен її підтримав. Вона уся червона на виду, тяжко дихала і очи її здивовано широко дивили ся на нього, докірливо дивили ся..

А Семен блідий як смерть, увесь тремтючи, як у пропасниці, дивив ся у землю.

— Семене! Семене! На що се? А я-ж просила....

— Прости... прости і не нагадуй. У друге — сього не буде. Мое слово вірне.

Хмарка набігла на її лице; і їй прикро було і жаль його.

— Я розумію, що се мент такий, що голову трохи закрутило. Вірю, що сього не буде... Помиримось... і вона подала руку.

Вони подали ся до лісу і яку вели там розмову, як один на одного подовго дивили ся, і як себе почували — про те ліс розкаже, травиця прошелестить, пташки проспівують — бо вони усі спочивають коханню, люблять коханнє, приймають його щиро, витають....

VIII.

Надя з ранку була уже у бібліотеці, але Семена не було. Вона турбовала ся, бо-зна що у голову лізно: і те, що він міг образити ся за її холодні відносини, й що його могли завезти кудись, починаючи з тюрли; що може він, сидячи на гребках розгорячив ся і міг застудити ся і заслабнути. Вона брала книжку передивлювала її кидала, і очей не зводила з брами. Тільки у 12 годині він прийшов, увесь червоний, видимо що йшов далеко, хутко.

— Ну, от учора ти бояла ся, що я сміятиму ся з тебе за твое бажаннє справити наше свято на річці коло лісу, а сьогодні -- вже бою ся, що ти мене висмієш, і добре зробиш....

— Чого? мій хороший. Де се ти був? я страшенно турбовала ся....

— Перше: добри-день, — він зтискав її руки. У друге смій ся, — іділія, сантименталізм... але мені все однаково. От, на ті квіточки, що ти бачила учора коло лісу, а се гиллячко од сосни, об яку ти обперла ся, — се тобі, — а се... се травиця де ти ступала ніжками — се мені буде на спомин... Правда смішно? Як би

мої товариші почули, або побачили, вони б мене заклjučвали, засміяли... Хай сміють ся. От візьми на спомин вчорашнього дня...

— Мій прекрасний, змогла тільки сказати Надя, так вона зхвилювала ся... І се ти аж туди їздив?

— Туди, їздив... і набрав сього зїлля.

— Сядемо одпочити трохи. Бач як біг. Аж почервонїв... А я багато знову думала, думала без кінця... Думаю що сьогодні вже можна нам де що обміркувати, де що тобі розказати.

— Люба моя, говори, щєбечи, а я слухатиму. Твій голос як струна чарівна дзвенить...

— Ну, от про що я думала: Перше се здає ся на риторику, але я мушу, мушу все сказати, що думаю; друге, наші душі укупі, ми душею єдино... Ти казав про товаришів по роботї: я усе передумала, перестраждала, я безповоріть рішила — їду по твоїй дорозї; їду на нове життє... чи на стражданнє. — То менї усе рівно. Я хочу і оддам усю працю, усе мое життє, себе, усі мої маєтки, капітали, все-новїй праці для щастя і волї людей, я готова смерть за них прийняти.. захвильонано дзвенїла струна.

— Ні, ні, не кажи, не слухаю... Не смій сього казати! Ти не знаєш що говориш, не знаєш куди їдеш... Підожди, не говори, за отчаєм трохи не кричучи і з плачем у голосї говорив він.

— Ні, се буде так, спокійно промовила вона.

— А я кажу не так! Я мушу усе чисто розказати, мушу розкрити карти, я покажу що жде тебе, молоду, сильну, хорошу безконечнє... Перше, перше... не вистачить сили...

— Побачимо.

— Ні, не те, не те... Ти, зїронько ти ясна! Ти не підготвила ся до сього дїла...

— Я не скачу зараз, підучу ся, приготвлю ся, маю час...

— Ах! Боже мій! Я чекав од тебе усякі розмови... тільки не сї... Що... що ти говориш?

— Усе добре, хороше, ухмиляючись одповідала Надя.

— Не знаєш, нічого не знаєш... Се страх що таке. Зрозумій, страх. Ну я ще скажу, я попробую: чи не знаєш ти, що там путь куди ти хочеш їти уся покрита терном, колючками, глумом, посміхом, проклятем твоїх крєвних, найближчих.

— Знаю...

— Ти знаєш, що муки будуть, праця груба, проста, муки тіла і душі.

— Знаю...

— Ти не знаєш, що за необережність, вільне слово, тільки од-

но слово-жде кара : тюрма, одиночка, ганебні відносини тюремщиків, мука тіла, зневага душі.

— Нетільки знаю, а бачила... і... переживала остаючись на самоті про твоє сидіння у острозі і твоїх товаришів...

— Мої! Моїх не було старжлань! Я сміяв ся над ними і сміючись тобі розказував, як веселі анекдоти, бо він і справді був для мене тільки анекдот.

— Так, ти сміяв ся шуткував... так.. а ти, сліпенький, не бачив що душа моя тоді плакала сухими сльозами, важкими, сухими...

— Правда, не бачив, — сумно тихо прошептав він.

— І все ж ти не знаєш, що ще гірше буває; однімуть волю, а далі далі... страшно вимовити! тебе рибоньку, яснооку, тебе чисту, прекрасну, тебе можуть за дурницю на каторгу заслати...

— Знаю й се, читала й от тебе чула.

— Знаєш і не боїш ся. Ти небоїш ся?

— Ні, не боюсь... Мій дорогий Семене, я вже так тебе звати му, мій коханий чув, коханий Семене. Заспокій ся, а далі скажи ж мені чому ти такі страхи малюєш? Я їх не бою ся, але чому? Чи ти не віриш, що твоя мета, а тепер і моя мета, не можуть здійснитись?

— Але але... я не вірю, що ми її побачимо, що за нас здійснуть ся наші надії.

— Ти так думаєш? Ну, що ж?.. Може се й так... Тільки двох правд не буває, а одна, і не можна сказати що ся правда-неправда, бо вона не сучасна... Скільки людей розірвали звіри, скільки покарано на смерть, топили їх, палили у Римі, ну й що ж з того? Вони не знали коли усі приймуть їх християнську віру і коли ідеали її здійснять ся, — але йшли на те, шли і на смерть... а ідеали їх зповна й досі не здійснили ся... Ну то що з того? Мій хороший! Я думаю не так. Я думаю коли ся путь моя, коли вона захопила усю мене, увесь мій розум і душу, — то я нічого не бою ся, я піду куди веде мене моє серце і розум і тільки у сьому моє життє, тільки сим я можу жити...

Він сидів і дивив ся на неї зачарований нею і не міг слова вимовити. Уся правда була з нею і не дивлячись на се, душа його безмірно боліла, се мука, стражданне були у виразі його очей, обличчя, всеї постати. Надя се примітила.

— Семене, голубе. Ти ж од мене нічого не таїш. Скажи, любий, скажи що се тебе мучить. Я бачу що мучить.

— Правда?

— Правда.

— Що ж, скажи, тепер у двох і плакати мов легче, неначе, бач я пам'ятаю слова твого поета. Скажи не тай ся.

Він схопив ся, став хутко ходити, став перед Надею, витягнув ся у весь свій великий зріст, стиснув долоні так що аж хруснуло.

— Дивлю ся на тебе і не пізнаю. Ще учора ти була прекрасна дитина, а сьогодні-Боже! Ти виросла, достигла — ти прямо велика.

— Се мене кохане так вигнало вгору...

— Ти хочеш знати що мене мучить і гнітить? Так, правда немає слів вимовити який я щасливий що ти мене любиш і немає слів сказати який я мученик, більше який я злочинець... Як би ти не знала що я тебе кохаю, як би я обережно до тебе відносив ся, — ти б не рішила пірвати усе і йти у друге, без сумніву краще діло, — але не твоє, тобі не під силу... І я, в тому винен і твоя кров — на мені. Я мусив усе затаїти, мусив бачити, мусив одійти, — а замість того, я зачурував ся тобою і тепер люблю тебе; я убивець... Некажи нічого! прохаю тебе, дай мені зкінчити і ти зрозумієш. Як би ти наукою, холодним розумом, життем і досвідом його дійшла до твого рішення. — я б ні слова не сказав, а взяв би тебе за руку і сказав ходім вірний товаришу, ходімо далі... А тепер... тепер все те з серця, хвилево, так хутко... і все на основі кохання... Пройде час, повіє холодок. Коханне не вічне, не сердь ся любонько, прийде і йому кінець — упаде основа і все що з неї — упаде і настане жаль за минулим... Уперед десь безмірно далеко миготить щасте, по заду — усе мертве а ніні — на руках буде розбите серце, розбите молоде житте повне чарівної краси... Розумієш мою вину, мої страждання?

— Мій хороший. Перше усього нехвилюй ся.. Побачити, за примітити як я тебе кохала — ти не зміг бо я тебе покохала з першого менту, як побачила на станції. І се коханне не основа, ні, основа десь глибше, — а де? Не знаю.. Коханне надало сили: якось зразу полуда зпала з очей і я побачила світ і на той світ — я йду і піду. Може стати ся, що сей світ обпалить мої молоді крила, як метеликови; а для мене краще бути обпаленою, і спаленою, коли хочеш, як метелик, ніж зябнути як лялечки, з якої виявить ся колись метелик. Ні, я рада коханню... Рада моему народженню...

— Тільки наша жінка може бути такою!... Ти прекрасна, чарівна. Нема сили вимовити... Та що слова!

— Я хотіла б тебе завірити, що ти тут — ніщо. Не твоя вина, що я стала другою, а може й твоя, бо од тебе, тобою... Я хотіла б заспокоїти, — але час краще зробиць. Ти зхвильований, тепер нам треба на самоті побути. Мій хороший дай руку...

Він зхопив її руку, зтискав її, довго впивався у ясні, смілі очі...

Вони хутко розійшлися. Сьогодні уже не працювали, не читали. Сю ніч Семен щасливий і нещасний спав як забитий... Сю ніч Надя довго сиділа коло вікна, думала й думала і з обличча її не зходив милий тихий усміх...

IX.

Настав жовтень, повернулася з села і з маєтків стара княгиня дуже вдоволена і весела. Усі мужики заплатили за землю, що обробляли за гроші, а що за скопщину звезли збіжжя. Звичайно, не обійшлося трохи без турбот: де які ледачі казали, що вони бідні, що мають борги, не хотіли платити. Звичайно, як ледащо, та лїнний й борги має і нічим платити. Де кому старшина дав по потилиці, де яких узав у холодну — і знайшлися гроші. Бо мужик завжди каже не має і справді неначе злидні, — але „і он достанет“, його притиснуть й є. Але то усе дрібниці. В загальї, княгиня зібрала чимало грошей, та ще буде скілько тисяч, а може й десятків за продажу після обмолоту спільщини. Вона дуже була рада. Тепер можна і в Москву повіятися на зиму. А перш усього треба великий бенкет зробиць, з музикою, з танцями, баль на всю губу і то треба на іменини Надїни 17 жовтня. Панночка доросла, панна на виданню, як кажуть. Треба, треба вже її „вивозити“... Так думала, весело гадала, їдучи до дому, стара княгиня.

Надя її стріла сердешно, вітала ласкаво, вона знала що мати її дуже любить, по своєму любить і вона одповідала тою же любовю.

Придивившися до дочки, княгиня аж руками сплеснула..

— *Chère enfant, mais vous êtes malade ?*

— *Pas du tout, je me sens très bien, maman !*

— Моя любочко! Господи! да тебе пізнати не можна. А як ти одягнена? *Comme une femme de chambre...* А чому шинїона не має? О! мій Боже!

— Мамо, серце моє, сміючись каже Надя, так мені краще... Я зовсім, зовсім здорова і чудово себе почуваю. Я тільки виросла за сі 2 місяці виросла, мамусю. Розумієте?

— Виросла?! Ах! Ах! виросла у—18 год?!

Надя хутенько перевела мову на село, на здобич, на гроші, питала чи добре уродило, чи багато зібрала стара і та розвеселилась, забула про дочку і розказувала їй про гроші, про свої заміри зробити великий бал, шик, щоб вся губернія здивувалася. Надя їй не перечила і все заспокоїлось.

Надя й справді дуже змінила ся: виросла духовно, трохи зхудла, зростом побільшала і вираз її лица і очей другий став: глибоко дивили ся очи і виявила ся складочка між бровами.

Але стара княгиня зоставшись на самоті, багато роздумувала, на при кінці закликала господиню і од неї довідала ся, що Надя усі дні проводить з Некорою, що вони читають, розмовляють не-таючись ні кого з служби, то у бібліотеці, то у саді ходять, щось пишуть. На питання княгині як себе тримає Некора, господиня розказала що так же гречно, як і завше.

На завтра княгиня запитала Надю чи зкінчив Некора роботу у бібліотеці. Зкінчив уже з місяць. Що ж він тут робить, що йому тут треба. Надя нічого не одмовила.

— Я з ним поговорю. Я йому подякую сьогодні ж і дам йому, зрозуміти, що його побування більше не потрібно.

— Се воля ваша мамо, у двох живемо і мусимо один другому уступляти... Коли, мама знайдуть можливим яб просила сього не робити...

— Ні, я зроблю, бо він нам не кумпанія, тим більше, що він зі мною і слова не скаже..

— А певне, мамо, він вам не кумпанія, але мені кумпанія... але як хочете так і робіть... Тільки я вас попережаю, що коли ви йому забороните ходити до нас, то я піду й буду ходити до нього...

— Щооо? Що ти сказала?

— Ви, мамсчко, чули... Що сказала то й зроблю.

Се було сказано таким спокійним тоном, але таким рішучим, безповорітним, що княгиня тільки рота зокрила — а Надя вийшла з кімнати.

Княгиня хотіла була стати непритомною, але у хаті нікого не було... Злість її душила. Вона зрозуміла що тут далеко зайшли і щось треба робити, а що! — не знала.

Прошло днів зо три. Княгиня мовчала, вона страшенно боялася поговору, а Некора ходив у бібліотеку і там цілі дні проводив з Надею.

Княгиня любила свою дочку. Їй страшно було її жаль. Їй здавало ся що Надя гине, що сей голодранець, арештант, нігі-

ліст хоче її одурити, оженитись, і без сумніву забрати усі гроші і майно, а там і втікти, покинути її, і одного часу вона пізно пішла у кімнату до Наді.

Надя стріла її здивовано. Княгиня обняла її, цілувала і мовчки плакала.

Жаль розібрав Надю.

— Мамочко. Чого ви, що з вами?

Мати плаче, а далі питаєть ся.

— Скажи мені, моя ти дитино, що з тобою? Не тай ся од матери.

— Як, що зо мною?

— Що з тобою? Ти... його любиш? плачучи ледве промовила стара.

— Осе тільки й того? Чогож ви плачете?.. Люблю, конешне, люблю.

— Любиш? Здивовано запитала стара. — Він просив твоєї руки, він знає, що ти його любиш?

— Знає, що я його люблю і я знаю, що він мене любить, але руки моєї, як ви кажете, не просив.

— Як не просив? з великим Жахом запитала вона... Не просив щоб ти йшла до шлюбу?

— Конечне так.

— Як?.. так ви може?.. може ти його...

— Ви хочете сказати полюбовниця? О! мамо я думала, що у вас душа краща, я думала що ви мене знаєте... Які пакости думаєте... Ні, ні і прошу вас перестаньте, не питайте — ви, простіть, розпитуючи скверните саме святе...

— Прости не буду, — і уся здивована, зхвильована стара вийшла з кімнати. Княгиня звичайно непоняла віри, вона була певна що Надя його полюбовниця і що він її дурить, оббере і утіче... Вона поїхала до дядька Надіного, губернатора потай од неї, прохати що б Некору кудись виперти.

Пройшов тиждень. Проміж Надею і матерю не було розмови, неначе вона нічого не знає і не чула; про баль, ні словечка, але відносини між ними були сухі: так у повітрі перед грозою затихне усе і чуєш що от-от грім вдарить — почнеть ся буря.

Одного дня прийшов Семен і у бібліотеці сказав Наді:

— Ходім у сад, я маю щось розказати. Надя зблідла: її кольнуло в серце.

— Що, що таке? — Зхвильовано запитала вона.

— Дурниця! Але треба її знати. Прямо сміховина. Ти знаєш,

ЛНВістник 1910, кв. VIII.

моя галочко, що моя хазяйка просто свята душа. Памятаеш, я тобі розказував...

— Памятаю, я їй ревновала.

— Ну, ся душа мила тримає свого чоловіка під черевиком і дає мені звістки про все, що робить ся у поліції. А її чоловік чиновник „секретного стола“. Усі листи, що до мене йшли, мусили їх читати чи губернатор, чи жандари, — але мені їх давала вона цілими. Сьогодні вона зхвильовано, плачучи, пошепки і зачинивши двері, сказала мені, що губернатор укупі з жандарським полковником писали до міністра, щоб мене вислати звідси і з губернії і загнати чи у Сібір, чи у Архангельськ, що хоч я й живу тихо і молодь не бунтую, але що я збив з пантелику дочку звісних людей, княжну, і для блага мого і її вони просять вислати мене яко мога. Чула? Не сміх із ними! А? — І він сміяв ся. — Отсе й справді дурні, вони нам же у руку грають!

— Як грають? Се підлість, насильство...

— Ні, моя голубко, вони помагають нам, вони примушують нас ставити питання, яке ми обходили, просто і гостро. Ми ж любимось, кохаємось?

— Любимо ся, кохаємо ся...

— Мене вишлють, то й тебе вишлють. Розумієш? Треба ж не бояти ся слів, миж поберемо ся хутче?

Надя була смертельно бліда, важко дихала й мовчала.

— Так же? Так? Одповідай же, моя люба, хороша, моя духовна жіночка!

— Я не знаю... я не можу зараз і просто одповідати... дай мені тільки, без утиску усе підрахувати... день, два і усе скажу...

— Люба моя! Чудова, безмірно прекрасна! Ти ж мене кохаєш? Ти ж підеш зо мною?

— Не знаю, може й піду...

— Невже ще сумніви? Коли їм кінець? Ти ж моя жінка. Підеш за чоловіком як жінка?

— Не знаю... може й піду... Але я твоя, напевно твоя Беатріче, я нею хочу бути. Мій хороший... пожди, не питай мене, а то серце зірветь ся...

Він чув, що от-от грім його вбе й він замовк...

X.

Саме після обіда, коли стара княгиня спочивала у далеких покоях, а люде-слуги поросходились, Надя сиділа в бібліотеці з книжкою коло вікна. Сумно було; під вечір було, не то дощик крапав, не то якась мряка висіла: листе опало, дерева роздягнені,

голі простягли свої довгі руки віти і здригали вони і усі дерева од дихання вітерка — неначе від холоду. З вікна видно браму. У Наді на серці лежала каменюка, сумно було. Вона усе обміркувала, безповорітно рішила і завтра чекала Семена, щоб зразу розрубати вузел, що затягнув їх життя.

Без жадної думки, сиділа вона і дивила ся на браму.

Аж ось вона побачила, що у хвіртку скорою ходою ішов Семен. У всій його постаті, у всему руху тіла видко, що він страшенно зхвильований.

Надя вискочила у передпокій й сама одчинила двері.

Він не здіймаючи пальто увійшов з нею у бібліотеку.

— Зачини усі двері.

Вона зачинила.

— Сядьмо у куточок. Слухай... Я винен перед тобою... я тобі не сказав, не мав сили сказати, що уже тиждень тут у городі крадькома живе посланий за мною, мене кличуть туди... Розумієш?.. Я мушу їхати, посланець заготовив коні, одержу і далі усе готово... Я не хотів тобі казати, бо не хотів їхати, утікати, не хотів підводити під неприємність губернатора і поліціймейстера, вони були добрі до мене. А тепер, коли не сьогодні-завтра прийде телеграма, щоб мене знову заперли в тюрму й закинули у Сибір — я не смію дати ся в руки. Усе приготовлено на трьох: для жінки й двох чоловіків. Сьогодні, як зтемніє, треба їхати, зрозуміла?

— Зрозуміла: ти не смієш здати ся, ти мусиш тікати...

— А тиж як? Ти як рішила... запитав він тремтячим голо- сом. Він важко дихав.

— Я мушу усе одповідати. Скажи мені просто, сміло: чи ти віриш мені?

— Як Богови... й більше.

— Віриш, що я одну, тільки одну правду скажу, а що скажу, те й зроблю.

— Вірю без кінця...

— Так слухай: я з тобою не поїду...

Семен зхопив ся. Надя взяла його за руки, стиснула їх й посадила його.

— Не поїду... бо їхати на діло, яке б не було — я ще не здатна, й не добре, а ще, по нерозумінню, зле можу зробити; я ще вчитиму ся у Женеві, чи де — не знаю. З знаннями в руках я поїду... Їхати твоею жінкою?.. О! Мій любий, мій ясний соколе! Як мені тяжко! Жінкою — я не можу... Ти сила, ти дру-

гим життєм не житимеш, — а сімя — тягар, вага, путо, кайдани... Поберемось і діти у нас будуть: я даю багато ваги материнству... Діти — кайдани. . Ти лишив батька, матір, сестру, братів, — лиши мене. Не зможеш? Ну, так я тебе лишаю... Я не зрозуміла зпершу як то могло стати ся, а тепер я переконала ся, тепер й я мушу те зробити. Двом богам не можна служити ти казав й се правда. Се до тебе і до діла, а що до мене, до себе-то я инакше не можу, я мушу бути чесною з собою, не обманувати...

Він увесь тремтів, неначе його біла пропасниця, на лиці — одна біль, мука, страждання.

Надя неначе різала.

— Ще... ще от що... Памятай, я тебе люблю, страшенно люблю. Памятай: коли ти прийдеш до думки, що сього не потрібно...

— Сього не буде, — прошептав він...

— Знаю... або ти заслабнеш, або не стане сили на сю роботу, або тебе зошлють — гукни мене й де б я не була й щоб не робила, я все залишу й прийду до тебе твоєю, жінкою, другом, сестрою, як зхочеш. Памятай, мій соколе ясний! А тепер... тепер... я не піду.

Біль душевна була така міцна, що слова не йшли, не було їх, було одно безмірне страждання.

Семен тяжко зітхнув й великі, важкі сльози покотили ся з його очей, чоловічі, мовчазні сльози... Він хотів їх затаїти, заглушити біль душі й зубами укусив свою руку так, що аж кров бризнула...

Надя вийняла хустку, завязала мовчки руку, обтерла сльози і просто у його окрівавлені губи впила ся своїми губами...

— Прощай, — сказала вона. Бачиш? Я не плачу... Памятай, що я казала... Давай про себе звістки... Надій ся, що ми стрінемо ся у гурті... Прощай.

Вони обняли ся... Семен пішов, хитаючись...

Надя стояла коло вікна, провозжала його очима.

Мовчазна, смертельно-бліда, і, коли його постать зчезла за брамою, вона підняла руки, з одчаєм махнула ними, впала головою на підвіконицю і заридала так, що усе її тіло підкидало...

XI.

Днів через десять губернатор-князь розмовляв у вітальні княгині.

— А знаєте? — ще новина. Отой, що бібліотеку у вас порядкував, Некора, утік... як камень у воду...

— Ну що ж? То добре: отим він визволив вас з мамою од нечесного діла вислати його, — промовила Надя.

— Що-о? Як? — запитав князь.

Княгиня хутко замяла розмову, перевела на інше і князь зробив вираз, що він нічого не чув.

— Утік, як камінь у воду... Поліцмейстер хотів гнатись за ним, але я сказав щоб він... знаєте... крізь пальці.. хай тікає. Кому він тут здав ся? І слава Богу, що так се скінчило ся.

— Ні, дядю, ви трохи помиляєте ся: уся ся справа не скінчила ся, се ще тільки початок, а кінець буде ще не скоро.. Кінець гіркий для вас і радісний для других, обездолених, проказала Надя сміло, пророчеськи.

Князь і княгиня якось зменшили ся, присіли, принизили ся, а Надя встала у весь свій хороший зріст і як нова, молода сила сміло дивила ся на представників уміраючого покоління...

1910 р. 17. II.

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

Спогади семинариста. *)

Взагалі в семинарії мало хто з учителів умів зацікавити своєю наукою. Бездари, або ж люде „20-го числа“¹⁾ вони сяк так читали свої лекції, домагаючись хіба одного: щоб учні хоч підручник свій знали. Отже були й такі, що не вважали на межі семинарської програми і хоч по троху знайомили учнів з найбільше цікавими питаннями з тої або ж іншої дісципліни. На жаль вони вже не могли розворушити всіх учнів, бо для того треба було б переробити семинарію на інший лад, викинувши геть усе те, що сиріє духовному снови молоді. Покалічені морально й духовно, учні не признавали інших відносин крім піддурюваня з свого боку і полюваня за учнями з боку учителів. Через се вони навіть гарних професорів дурили, а добрих то й зовсім не слухали, дошікаючи їм усякими вигадками.

За моїх часів найбільше доставало ся „Кипі“, старенькому, сивому дідусю, з м'яким серцем і плохою вдачею. Він читав нам гражданську історію і читав досить добре бо не обмежував ся на самому Гловайському, завше викладав погляди гарних істориків, радив нам читати Ключевского, Трачевского, Ієгера то що, навіть иноді іронізував над зазасмогтаними офіціальними підручниками. Але нас зовсім не тішили

*) Докінчене, див. кн. VII ЛНВ.

¹⁾ 20 числа урядники дістають гроші (пояснення для читачів Галичан). *Ред.*

Ключевски та Іегери, не цікавили лекції „Кипи“ : ми швидко помітили, що добрий, уже притрушений порохом, дідусь може бути гарною іграшкою, і з сього зкористали ся. Історії вчили ся ми, правду казати, не дуже погано, але ж на лекціях поводили ся, як самим хотіло ся. Коли не мали бажання учити про Карлів та Людовиків, любісінько заводили з „Кипою“ балачки на цілу лекцію, або несподівано поздоровляли його „з днем ангела“, і він вловившись на сей гачок, радів мов мала дитина, дякував за уважливість, вясняючи, що день його ангела буває літом і ...кінєць кінцем, зхвильованийний несподіванною ласкою, починав свої оповідання з колишнього минулого. Часами на лекції історії здіймали ся суперечки з приводу цікавих питань, але на жаль більшість учнів бачила в тих суперечках тільки засоб відсунути надалі саму лекцію.

Бувало й так, що „Кипу“ доводили до сліз, або ж до безсилового старечого гніву: тоді він кидав клас і біг жалітись, — але ми добре знали що дідусь десь постоїть яку хвилину, тай вернеть ся до нас з словами: щастє ваше, що ректора не було.

Отже й таке знущанне з старої людини сяк так можна ще зясувати, бо й сам „Кипа“ іноді зовсім безпідставно починав гніватись, чеплятись до учнів, ставити їм „двойки“, карати за незначні провини. Одного тільки не можна зрозуміти, з якої речі, учні завше набріхували на нього, вигадуючи ніби то на своїх лекціях він часто розказує вісенітницї, наприклад, ніби то іноді хвалить ся: „На похорони Олександра Македонського довело ся й мені побувати; Парменіон сидів навпроти, Гефестіон рядом“. Дивно й те, що навіть в семінарїї сим вигадкам вірили, хоч добре знали, що Кипа нічого підхожого не казав і не міг казати. Власні вигадки в наших оповіданнях приберали реальної форми і тим швидче ширили ся між учнями, що наш дідусь мав деякі старечі неодоладности, а іноді прямо таки фантазував. Говорили, наче б то він за царя Олександра Другого грав якусь значну роль, потім був в засланї, — правду казати часи визволення селян з крєпацтва давали йому найбільше тем і для оповідань і для фантазій. Він розказував ріжні нам невідомі дрібницї, назвав визначних діячів тої епохи своїми знайомими, передавав інтимні балачки. Отже розумієть ся від сього до похорону Олександра Македонського дуже далеко, і у всякім разї професор історії, що ніколи не робив помилок, не міг навіть в фантастичних оповіданнях примусити справляти тризну по Олександрови Парменіона та Гефестіона, котрі померли раніше. А в тім семінарська вигадка з легенької руки архим. Михаїла опинила ся в „Товарищѣ“ і дала змогу написати статю про те, як старі учителі духовної школи заміст наук читають твори власної фантазії. Але ж по щирій правді „Кипа“

був гарним, як для семинарії, учителем, хоч йому й бракувало потрібної „історичної“ сміливості та молоді енергії. Що до сміливості, розуміють ся більш менш усі учителі семинарії були „одним миром мазані“, бо добре пам'ятати, що то є духовна школа, семинарська програма, пильний догляд і над усе — „20 число“. Тільки „Філософ“ та „Раскольник“ в старших класах не дивили ся на межі програми і иноді переходили їх, та й то обережно. „Філософ“ читав нам логіку, філософію, психологію, педагогіку та дідактику. Я не помилюсь, коли скажу, що між полохливих кареристів, або чорствих „чоловіків в футлярах“ він був єдиним дійсним учителем нашим, бо тільки він привчав нас до серйозної думки, тільки він міг ворухити наш сонний розум, будити його допитливість. „Філософ“ не уважав на те, що йому діставали ся учні уже покалічені недовладним навчанням, не дивив ся, що значна частина їх навіть не бажала прокинутись від своєї апатії, ні, він читав свої науки зовсім як дорослим добре підготовленим слухачам, піднімав цікаві питання, приносив цікаві книжки, разом з психологією та філософією читав нам де що з історії громадянського руху і кінець кінцем, ми всі, хто ще не загруз зовсім в семинарським болоті, заметушили ся, кинули ся читати, а що найголовніше, почали думати. Пам'ятаю, як в третьому класі „Філософ“ зразу ж давав нам на льогіці тему „Правда й істина“, нам, що до того писали тільки легесенькі дрібниці, користуючись з підручників. Я ніколи не забуду, як ми узяли ся за читання філософських книжок, енциклопедій, журналів, щоб вияснити ту невідому нам досі „правду та істину“. Розуміють ся сонливі лежні апатично ждали доки інші щось вишукають, та й їм скажуть, або ще й напишуть, але значна частина справді працювала і не забаром уже не лякала ся таких тем, що потребували праці й думки. В 4 класі, наприклад, нам довело ся перечитати „Критику практичного розуму“ Канта, щоб написати загадане, і се була особиста метода „Філософа“. Щоб слухати його лекції по психології ми мусіли добре знати літературу, та ще не Мартинову офіційну літературу, а твори всевітніх авторів, бо „Філософ“ кожную статтю по психології пояснював відповідними світовими літературними типами і Шекспір, Достоевський, Толстой, Тургенев, Короленко, завше знаходили місце в його лекціях. Перед нами в світі психологічних законів проходили і Гамлет, і Леді Макбет, і Рудін, і Сліпий Музика, і Старець Зосима з „Братів Карамазових“ і ціла низка інших творів художницького слова. Се були живі малюнки до сухого не цікавого підручника, і ті малюнки найбільше ворухили нашу допитливість. Ми привчали ся мислити над прочитаним, або не поспішали прочитати ще не відомі нам твори, котрих торкав ся „Філософ“ під час своїх лекцій, щоб хоч перед ним не показали ся неуклами.

До „Филосова“ трохи схожий був „Раскольник“. Він читав нам „Історію і облічення раскола“ та усяких раціоналістичних сект. Зупиняючись на де яких цікавих моментах, „Раскольник“ подавав нам коротенькі огляди розвою релігійно-філософської мислі у нас в Росії в зязку з громадянським рухом і частенько бувало на його лекціях від Нікіти Пустосвята і Протопопа Авакума перескакували до сучасного становища сектантів і взагалі до найбільших сучасних тем. Я не помилю ся, коли скажу, що тільки „Филосов“ та „Раскольник“ пересунули де-кого з нас із сфери далеких від дійсности розумінь та богословсько-екзегетичних питань, прищеплених школою, до сучасного життя. Правда, небагато й вони дали нам, бо й програма семинарських дисциплін і режим духовної школи що в одинаковій мірі впливав і на учнів і на учителів, стояли тому на перешкодї, але ж нас привчили хоч думати і пряцювати, а се багато значить, як для семинариста. Я, наприклад, багатьох знаю товаришів що в 4-му та 5-му класах цікавили ся дуже не самою белетристичною літературою, а й науковими книжками. На превелику досаду о. Олександра ніхто не хотїв читати його улюблених „Писем епископа Феофана“, а частина учнів демонстративно захоплювала ся тими авторами, що для семинариста мусили бути „жупелом“. Наукова „крамола“ в особах Бокля, Дрепера, Дарвіна, знайшла шляхи в семінарію і невимовно дратувала усіх доглядачів. Але правду казати, їх турботи даремними були: „крамола“ мала невеликий гурт прихильників в семінарії, а саме той гурт, що розбуркав ся під впливом лекцій „Философа“, або ж самотужки визволив ся з під гніту семинарського режиму і допитливим розумом силкував ся підняти темну завісу, що нею семінарія сховала від очей дійсні джерела знаття.

IV.

За вісім років вчення духовна школа таки добре нас покалічила і богословські класи (5-й та 6-й) уже не могли дати нам ліків від духовної хвороби. Ми були перш за все неуки: ті крихти знаття, що давала школа, і всі ті невеличкі духовні скарби, що учні добували власною працею, відрізняли, наприклад, в нашому класі явийсь десяток юнаків та й годі. Решта складала ся з таких убогих бездар, що й священство, як користна посада, було їм неосяжним ідеалом. У більшости груба фізична сила, молодецьке піяцтво, умінне лаятись „художницькими“ словами шанували ся над моральну силу й силу розуму. Героями були распустні на язик, або навіть распустні в дійсности недорослі, що не бачили в книжці смаку, а кращі роки життя свого марнували на горілку, карти й женщин. Хоч школа старанно прищеплювала побожність, але майже всі були атеїстами: ходили на службу Божу, постили й говіли, а в антрактах топтали свою святиню в багно і особистий смак знаходили в тім, що

знущали ся над головнішими догматами віри Христової. Отже коли хто з товаришів дійсно починав шукати правди і критично відноситись до церковно-релігійних питань, його лаяли цілим класом. У нас було п'ять—шість учнів, що зовсім не стали ходити до причастя і ніколи не бували в церкві, хоч і не дозволяли собі сміятись з чужих святощів, ще й иншим докоряли за фарисейство та блюзнірство. І що-ж? Проти їх всі обурили ся, доказуючи, що каяття найтяжчі гріхи здимає і причасте святить чоловіка. „Але-ж бо ви зразу по причасті лаєтесь гидкими словами, напиваєтесь, блюєте, прикладаєте й до причастя і до вашої святині святинь гидкі слова, — хіба се краще? питали ся обвинувачені. „То що?“ казали їм: „усе се за другим причастем прощаєть ся, а вам ніколи не простить ся, що ви зовсім не говієте; ви атеїсти!“ — „Чого-ж атеїсти? Хіба тільки й світу в віконці що церковно-обрядове життя? Ви й сами в причастя не віруєте, а причащаетесь „страха ради юдейського“. — „Як не віруємо?“ обізветь ся було д. К., завзятий брехун і великий цинік: а ти сам покочувай, то й увіруєш, — візьми в рот причасте, тай подержи на язичці, — ну от їй Богу ж то мясо!“ І цілий клас побожно вислухував се, хоч потім підоймав на глум такі святощі, яких „атеїсти“ навіть не торкали ся. Правда, був у нас один ніби то й справжній атеїст, — хлопець закоханий в грубу фізичну силу, прихильник ридарства і колишнього Запоріжжя. Він признавав лише те, що міг зрозуміти й з'ясувати, зумисне топтав в багно ідеали, мораль, релігію, хоч безперечно був людиною моральною; ображав навіть „визнаних“ атеїстів плямуванням світлої особи Христа і безумовним непризнанням всього чистого, святого в житті людини. На привелике диво по скінчанню школи він швидко став священиком і кажуть уже добре розумієть ся на книшовій бухгалтерії. От же сей оригінальний атеїст хоч шукав чогось, думав, читав де що. А ті, що, причащаючись, побожно смакували язиком мясо, і називали инших безбожниками, справді сблюзнірствували за-для одного молодецтва, хоч теж поробили ся „пастирями“ не кинувши своєї вдачі. Тим то вони „в'яжуть тяжкі оберемки, що важко носити, й кладуть людям на плечі; сами ж і пальцем своїм не хочуть двигнути їх“, навіть инших блазнять життям своїм. Така двоїстість пояснюєть ся духовним каліцтвом значної більшости вихованців семинарії, їх повною нездатністю до якоїсь праці, що примушує їх надівати рясу. Один мій товариш, добрий знавець літератури, що торкаєть ся життя колишньої й сучасної духовної школи, впевняв, ніби то після бурси Помяловського мало що відмінило ся в житті семинаристів. „Як собі хочете, казав він: а факти говорять за мене! Тоді катували й калічили тіло, тепер катують і калічать душу, прищеплюючи духовну хворобу“. В отсих словах є багато гіркої правди. В сучасних семинаріях не б'ють (хоч по

духовних училищах ще процвітає ся старинна метода виховання), не водять учнів обдертими, напівголодними, але всю вагу поліційного догляду і „батьківського пеклування“ переносять на душу учня. Її виховують обдертою, окраденою, півголодною, часто битою й опльованою, навмисне гасять її потреби, щоб духовне „я“ будучого пастиря як найближче підходило до виробленого, штучного ідеалу. Тим то навіть скалічені науки з семинаристів часами здіймають бучу проти езуїтського режиму школи, а за свідомих, розвинутих юнаків і говорити нема чого. За моїх часів в №—ській семинарії по всіх класах були гуртки молоді що працювали коло власної освіти та й інших тягли з бруду на чисте місце. Але наш клас чомусь не визначав ся сим, бо кращі учні стояли осторонь, жили сами собі і не могли, а може й не вміли впливати на товаришів. За п'ять років пробування в семинарії ми придбали охоту хитба до смашної їжі, та до карт, а інші стали справжніми рицарями „зеленого змія“. Аж до п'ятого класу ми наймали по копійці з чоловіка свого ж таки товариша на варту коло дверей, щоб надзиратель не помішав бува робити в класі чого душа бажає. Але до п'ятого класу ми увесь вільний час тратили на пусті балачки та вигадки. Правда, в третім класі був у нас і свій журнал-тиженик і хор співців-аматорів, але не довго, бо не було між нами згоди. Де-які „істинно-руські Малороси“ напали на провідців, того руху, свідомих Українців, лайали їх революціонерами, навіть лякали доносом, а були й такі, що дошкуляли постійною іронією. Я пригадую собі д. К., кращого учня нашого класу, з його тріскучою фразеологією і завше широкими плямами на взірць тургенювського Рудіна. Національність, громадянські свободи та інші девізи свідомої молоді викликали з його боку цілі „філіпiki“, і він, правду казати не поганий діялектик, щедро вливав в молоді душі отруту дешевого скептицизму. Кажуть сей говорун став тепер провідцею частини петербургського студентства, і відомий вибрик петербургських „земляків“ в справі заснування українських катедр нагадав мені давні змагання добродія К. з товаришами-націоналістами.

Власне кажучи національне чуття все ж досить було розвинуте у семинаристів і на сьому ґрунті почала ся організація українських гуртків. Старші з товаришів мали зязки з городянами, брали нас на вечірки, улаштовані на вшанування рідних письменників, заохочували до національної літератури. В семинарії зявила ся сила українських книжок, починаючи з Літер.-Науков. Вістника та творів красного письменства і кінчаючи Драгомановим. В п'ятому класі ми й сами надумали закласти свій гурток за-для літературно-наукових відчитів, але зібралось нас не багато, — усього п'ять чоловік, та й то нас підняли на сміх, називаючи книжниками, фарисеями, обскурантами. Отже ми не кидали своїх замірів

і швидко їх здійснили. Що вечора ми йшли в далекий провулочок на квартиру до свого товариша У., тишічного Українця, і наповняли невеличку кімнатку жартами й сміхом. Звичайно випивали кільканадцять шклянок чаю і зїдали вязку бубликів, а потім починали читати. Читали ми історію російської літератури і читали досить уважно, а після вечірки зїмали такі змагання й суперечки, ніби від них залежала доля всього світу. Накричавшись „до схочу“, ми доручали секретарю написати доклад з приводу зачіплених питань і він звичайно був темою найближчої вечірки.

Се були найкращі часи нашого пробування в семинарії. Зв'язані товариськими симпатіями і бажанням світла, ми гуртом силкувалися порвати той сповивач, що ним сповиває своїх вихованців духовна семинарія і хоч трохи подбати за своє самовизначення. Не знаю як, але про наші збірки довідався ректор і ми від тоді значилися уже „неблагонадійними“, бо знов кажу, ніщо так не переслідувалося в семинарії як оте крамольне самостійне мислення і духовний розвиток без дозволу начальства. Отже нас до якогось часу ніхто не чіпав, може через те, що й без нас „неблагонадійних“ учнів ретельні надзирателі відшукували цілими десятками і число їх усе збільшувалося. І гуртки і нова література і безглузде поведіння начальства незвичайно ворушили учнів. Як на те високорозумний о. Олександр саме тоді поставив своїм завданням показати власний адміністративний хист і разом з помічником своїм д. К. розпочав надзвичайне полювання на учнів. Маленький, вусатий, вирячкуватий д. К. тинявся по залах, по класах і по спальнях, мов шуліка, вишукуючи собі здобич. Він часто навіть нічого не казав ввійманним злочинцям: вирячить очі, поведе довгим вусом, тай подасться собі далі, — а за місяць уже дивився і є всім по четверці. Таке оригінальне виконання обов'язків надзирателя повело до того, що за чверть 1901-го року виставлено було більше 90 четвірок та трійок за поведінку, а педагогічна рада, на чолі з ректором, замість того, щоб вишукати якихось засобів проти сього, ухвалила видати добродієві К. грошову нагороду за його великі труди. Сього було досить, щоб семинарія почала бучний протест. 3-го листопада учні зїбралися в залю й покликали ректора. Стривожений панотець швиденько прибіг і зразу почав був гримати, вимагаючи щоб усі розійшлися по класах, але в відповідь почув таке одноголосне й дуже: Геть звідси! що в одну мить його голос з найвищих нот спустився на низькі, і він попрохав вислати депутацію. 14 чоловік депутатів зразу ж зїбралися в порожньому класі і виробили цілу низку домагань, на чолі яких стояло: 1) скасування системи шпигівства й догляду разом з увільненням ретельних доглядачів, і 2) зміна програми і методів навчання. Сього ректор не ждав, і того ж таки дня

зібралося урочисте засідання педагогічної ради. Як і завше вину зложили на „шкодливих“ учнів і без сорому казка приборкали щось біля півсотні учнів, відібравши від їх підписки, що їй пальцем не ворухнуть далі.

Як на те рух справді на якийсь час спинився через брак виробленого пляну. До того ще ретельного надзирателя д. К. від нас забрали, а частину виставлених четвірок та трійок виправили на ліпші одмітки. Треба сказати що на сей раз ми знайшли оборонців межі учителів, а саме „Фильософа“ та „Кипу“. „Фильософ“ під час загальної збірки учнів 3-го листопада, був у залі і з великим зацікавленням роспитував нас про наші заміри й домагання. Коли його ознайомили з системою шпигівства, ухваленого ректором, він здивовано промовив: „А ми, люде 20-го числа“, байдуже передивляємося на педагогічних засіданнях відомости покараних і стверджуємо їх своїми підписами! От іще кого треба винуватити за сей несподіваний бунт! Нам дали власть карати, та не дали змоги зазирнути в душу покараного і ся автоматичність найкраще свідчить за повну нездатність семинарського виховання. Я розумію ваш гнів, але все ж щиро раджу не переступати межі розумних домагань“. Власне кажучи ся порада відповідала настрою всіх більш менш свідомих бунтівників; уже 3-го листопада почали писати петицію до Синоду, домагаючись ревізії, та на жаль не набралося потрібного числа підписів. З учителів сам „Кипа“ не одмовився дати свій підпис, а до інших і не звертали ся, бо семинарія швидко заспокоїлася. Але невидимі течії поміж учнями уже не спинялися, і організаційна робота йшла дуже жваво. Перший загальний виступ зеднав сміливу молодь різних класів і вона почувала себе бадьоро, не втрачаючи войовничого духа.

А тим часом наблизилась весна 1902 року. По деяких повітах N—ської губернії був недорід, хліба у селян не стало ще взімку; весною почали ся скрізь розрухи. Ціни на хліб усе підвишували ся, земля гуляла необробленою, панські комори, засипані зерном, драгували сусід-селян. Незабаром в одній — другій економії забрали хліб з винбарів, а далі й пішло, й пішло. Економії горіли, пани тікали в міста, на села виїхали драгуни. Рух дужчав що днини. До нас дійшли чутки про забитих кулями або різками, де хто навіть ходив на села, щоб дізнати ся правди.

В семинарії знов почали ся балачки про неможливі порядки, тим більше що начальство знов почало натягувати віжки, а як воно не знало міри, то звичайно своїм поведінням розворушило ще не перетлілий попіл. Кажуть, ніби то в місяці лютому відбулася нарада найбільше палких прихильників семинарського руху і на ній ухвалено домагатись ревізії з Синоду. Чи так, чи ні, але з 19 лютого в семинарії починаєть ся

невпинний терор. В історичний день визволення селян з крпацтва в семинарській церкві на другому поверсі порозбивано вікна; трохи згодом нічю закинута кран від водопроводної труби і величезні залі затоплено водою; далі знов побито вікна в церкві, в квартирі ненависного надзирателя, в залі засідання педагогічної ради; після кількох днів так само зробили вентиляцію в квартирах ректора та інспектора. Дійшло до того, що всі мійські шклярі що-рана бігли до семинарії шукати роботи і кожен раз встановляли кільканадцять шибок. Та войовничий настрій семинаристів не мав бажаних наслідків, бо ревизії з Синоду ніхто не чув ні сном ні духом, а в самій семинарії не було ніяких відмін, навпаки, число шпигів збільшило ся через отих маминих синків, що лякали ся зачинення семинарії, і помалу начальство виявило усіх провідців „шкляного бунту“. Тоді педагогічна рада вернула ся до старих випробованих ліків усякого небезпечного руху і увільнила щось біля сотні учнів, та ще й не аби яких, а здебільшого „першорозрядників“, наче хотіла назавше вигнати вільний дух з семинарії.

Се викликало страшну колотнечу, якої ніхто не сподівав ся. 8-го марця ранком учні зібрали ся в залю і впорядкували бурхливий мітинг. Ректор хотів був розігнати зібранне, та його вирядили геть „з тріумфом“; нелюбих учителів теж повиганяли. Ніхто вже не міг здержувати учнів і незабаром по всіх класах, по залах і в коридорах дзвеніли шибки, падало розбите скло, лунали дикі вигуки. Вечером на вокзалі відбули ся бучні проводи увільнених товаришів з участю міських робітників, при чому співали ся пісні і стороння публіка, показувала своє співчутте молоді.

Наш літературний гурток, що цілий рік, аж до розрухів, стояв осторонь, почув тепер себе небезпечним, і 9-го марця ми всі подали прохання увільнити нас і повернути нам документи. Ректор здасть ся і сам уже приберав способу викинути нас геть, бо надійшла вже чутка, що до нас іде ревизор. Тим то наші прохання зразу-ж було прийнято без усяких пояснень з нашого боку.

Певно ректорови хотіло ся, щоб „останні бунтівники“ як найвидче виїхали до-дому, але ми задержали ся кілька днів в №, — а тим часом прибув ревизор д. с. с. Нечаев з дорученням знайти причини розрухів і, коли можно, усунути їх. Про се ми довідали ся зовсім несподівано: вертаючись з квартирі товариша в семинарію, зустріли ми ректора, що до того й бачити нас не хотів; він любісінько привітав ся з нами і почав вмовляти не кидати семинарії: „Ну навіщо вам псувати свою кар'єру! Ви-ж таки кращі учні з цілого класу, а вас д. К., ми думаємо послати навіть в академію стипендіятом“... „Що за кумедія“? балакали ми сами собі, покинувши ректора: „звідки се така ввічливість?“

В семінарії ми довідали ся, що прибув ревизор і з його приїздом ректор десь добув собі любязний батьківський тон. Його гострі допитливі очі потухли, патріяльхальне обличчя придбало якийсь приємний вигляд, а тихенький лагідний голос мов би говорив: „ви бачите що то за добра людина ваш ректор... дайте-ж бо дослужити йому до пенсії“... Але й без такого незвичайного запобігання ласки у де-яких учнів, йому не було чого лякатись ревизії: небезпечні елементи були усунуті, зоставлені семинаристи не мали потрібної сміливости, щоб сказати ревизорови саму правду. Ректор добре знав се, а в тім, коли ревизор дозволив семинаристам вибрати депутацію, щоб вяснити причини розрухів, п. ректор, без сорому казка, по всіх класах назначив, кому бути депутатом, ще й сам став на сторожі коло дверей залі засідань педагогічної ради, де п. Нечаєв мав балакати з „виборними“. Наш маленький гурток протестантів тим часом дізнав ся про заходи ректора, і ми ухвалили переговорити з ревизором окремо. Наготовивши потрібну бумагу, ми силоміць продерли ся в ту залю, що так пильно стеріг п. ректор. Там ми побачили справжню іділію: Під стінами семинарської „святині святинь“ з найпокірнішим виразом на обличчях сиділи, згорнувши ручки, „депутати“, а п. Нечаєв, бадьорий, симпатичний дідок, навчав їх „смиреномудрія, терпіння й любови“. Наше несподіванне появлінне зробило сенсацію: Нечаєв підвів ся з стільця, мов остовпів, депутати були ні в сих ні в тих. Але й межі смиренних облич ректорових обранців угледіли ми три — чотири „крамольні“ пики, що кивали нам по товариські з-за спини ревизора. Ми наблизили ся й подали своє прохання. „Пробачьте нам, ваше пр—ство, осю сміливість, але нас не пускали до вас, щоб ми не виявили правди“. — „А депутати“? ледве зміг промовити зачудований дідок. „Сих депутатів ректор вибрав, а не семінарія, — вони безязикі“... — Гм... то я вас зразу-ж вислухаю“.

Іділія була порушена. Нечаєв швиденько вирядив депутатів і, на превелику злість невсипущого вартівного — п. ректора, нас покликали до ревизора. Д. Нечаєв балакав з нами по батьківські і офіційний тон з розмови зовсім був усунутий. В наступаючій темряві весіннього вечора в порожній великій кімнаті старого, похмурого будинку що цілих п'ять літ давав нам захист, так щиро викладали ся усі наші боління і ми поспішали передати сумну повість „гасіння душі живої“ допитливому дідусю, що так уважливо вислухував наші оповідання. За кілька хвилин ліричний настрій опанував здаєть ся і шановним ревизором: він пригадував часи старої бурси і свої власні пригоди, згоджував ся що програми семинарських наук час уже переробити, що поліцейський режим сприяє лицемірству й таємним зловчинкам учнів, але здаєть ся, щиро радив нам „не псувати карєри і не кидати семінарії“. Мякий,

лагідний голос ревизора, зогрітий давніми спогадами, знаходив шлях до серця, продовжуючи нашу сповідь, але гострі розумні очі зазирали в душу поглядом слідчого, спиняючи де-кого з нас і мимоволі думалося що досвідній дідок користується з нашого настрою. Тим то кінець кінцем ми стали на одному: семинарію кидаємо через неможливий режим і неодолене вчення. Треба було бачити нашого ректора, коли він щось уже дуже пізно зустрів нас на дверях залі разом з Нечаєвим! Він почастивав, нас найсолодчою усмішкою, як своїх улюблених дітей і цілих два дні, аж поки не поїхав ревизор, приарошував усіх не кидати семинарії. Де хто спокусився: зостався таки кінчати науку... і незабаром був вишнугий геть „на волю“ до своїх більше сторожких товаришів.

Але все-ж ревізія мала де які наслідки: частину увільнених було повернено назад, ректора й інспектора покарано, зроблено де-які незначні відміни. А в тім причин розрухів ревізія не усунула, бо й не могла усунути: для того Сінод мусив би зважити на корінну реформу усіх духовних шкіл, мусив би відректися від давніх традицій, які сприяли існуванню кастової школи, де перероблювалося духовне „я“ учнів відповідно до казньової програми.

Уже після двох-трьох років в N — скій семинарії знов запанував старий клерикально-поліційний лад, знов стало процвітати шпигівство й анонімні донесення, знов почався заколот. На сей раз семинаристам пощастило навіть в квартирі ректора під ліжком застукати двох шпигів і виявити напрямком батьківських пеклувань семинарського начальства. Але часи були вже не ті, і заколот не викликав нової ревізії з Сіноду, а тільки подав повід губернатору оточити семинарію козаками і примусити педагогічну раду зачинити два „крамольні“ класи. Тепер знову „на Шинкѣ все спокійно“.

А що-ж сталося з усіма покараними під час розрухів товаришами, що були викинуті геть із школи у довіток нашого політичного життя? Як і вище сказано, то був цвіт семинарії, найталановитіша і найбільше розвинута молодь. Бурхливі часи визвольного руху застали її в рядах борців і вона мусила понести кару за свої політичні помилки, як колись несла за дитячі. В тюрмі, в далекому Сибіру, в холодних пушах північного краю спокували свої „провини“ сї молоді ентузіясти, що повірили ніби в житті панують інші принціпи, а ніж у школі.

Ціла низка понівечених молодих сил, — і ні крихти відміни в тому інституті, що їх понівечив. Можна розуміється, зовсім усунути політичний елемент з сеї людської трагедії і все-ж вона не приймає спокійних тонів. Семинарія часто калічила людей, викидала на шарварок людський особ здатних хіба сісти на „книшове продовольствіє“, і тільки поодинокі особи знаходили шляхи до иншого життя, чи

ліпшого, чи гіршого, то инша річ. Сим разом протестанти як раз з дверей семинарії потрапили в ту течію, що підхопила мало не всю державу і виплеснула людей на різні береги. Се, кажу, випадковий характер трагедії і не йому порушити міцні фортеці, котрі підтримують візантійську церковність в російській державі. А духовне вихованне по духовних школах є одною з найміцніших фортець і не вона першою упаде, коли жадана реформа насмілить ся таки порушити її.

М. ШАПОВАЛ.

У срібlistому тумані,
 В прибережній тихій млі
 Сум блукає по землі,
 Думка вяне, голос тоне.

...Підійшов самітним кроком
 До безмовних берегів:
 Ні над ким спинити око —
 Ні друзів, ні ворогів!

Тільки в білому тумані
 Човен углий майорить
 Та на тихому майдані
 Півсліпний ліхтар горить.

В плях-дорогу! Чорний човен
 Мандрівця покірно взяв.
 Відкіля він, хто він, що він
 І куди помандрував?

У срібlistому тумані
 В прибережній тихій млі
 Зникнув тихо син землі...
 Вслід йому ніхто не глянув.

ОЛЕНА ПЧЛКА.

Марко Кропивницький, яко артист і автор.

II. 1).

Славетній артист наш, Марко Кропивницький,—відомий теж і яко український письменник, автор численних драматичних творів.

Тієї думки, щоб komponувати пєси для української сцени, М. Кр—ий взяв ся давно, дуже давно: перші свої твори (як про се говорить ся в його спогадах), намітив він ще в початку 60-х років минулого віку,—отже з півстоліття назад...

Надто природна річ, коли тая думка клопотала М. К—го ще й в такі давні часи. Артистови, що виступав (і виступав з таким успіхом) в українських пєсах,—звичайно, муїла дуже докоряти бідність давнього нашого драматичного маєтку, того репертуару. Справді, що мало ся до послуги нашим драматичним артистам не тільки в 60-ті, а ще й у 70-ті роки? „Натадка Полтавка“, „Москаль Чарівник“, „Кум-мірошник“, „Бувальщина“, „Сватання на Гончарівці“, „Щира Любов“, „Назар Стодоля“, „Гаркуша“, „Чорноморський побит“ (та ще, при більшому заході—„Запорожець за Дунаєм“), а більше... щож більше?.. Ми не говоримо ще про скілька пєс, що zostавали ся „мертвовроженими“ чадами, бо хоч вони й були написані, але грати їх не грав ніхто (се—пєси М. Костомарова, А. Циса й инших).

Треба, треба було щось думати, дбати про пєси. Отже звяляєть ся новий ряд авторів: Старицький, Кропивницький, пізнійше Карпенко-Карий і инші, й инші.

Перша пєса Кропивницького була—„Дай серцю волю, заведе в неволю“. На мій погляд, вона разом з тим zostала ся й самою кращою пєсою з усіх, що написав Кропивницький. Зміст пєси „Дай серцю волю...“ взято з народнього життя.

Тут мушу сказати, скілька слів взагалі з поводу наших народніх пєс.

Останнім часом стало звичайним ділом—говорити вельми презирливо про такі пєси. Се, мовляв, „етнографізм“, „буржуйне народолюбство“, „сіра проза життя“, „шоденщина“ і т. ин. За третім словом почувєте від нових критиків, що бог Аполон давніх письменників „українофілів“ плутав ся тільки в широчезних козацьких штанях, та що в славу йому

1) Докінченне, див. кн. VI Л.-Н.-В.
ЛНВістник 1910, кн. VIII.

автори провадили на сцені лише культ „вареників та горілки“, гопака, і більше нічого.

Цілком не згожуюся з таким нерозважливим поглядом. В нашому давньому „етнографізмі“ бачу я велику силу й ціну української літератури взагалі й драматичної нашої літератури зокрема. Може через те, що колесо нашої історії котилось особливим ходом,—не було в нас нашої літератури для „добірної“ громади, не було ні „придворних“ співців та письменників, ні „придворних“ драматичних видовищ. Справедливо мовила одна наша поетка, що не було в нашої літератури „золотого віку“, та письменники наші не мали й „золотих кайданів“,—„не вів до палацу їх шлях“.—

„Ніхто їх не брав під свою оборону,
Ніхто не спускав ся з найвищого трону,
Щоб їм уділити хвали“...

Тим то нашу письменність, від початку її, проймає дух демократичний, народній. Від самого відродження її, з мовою свідомо-національною, українською, від самого часу Котляревського, наша література, — отже власне й література драматична, — ступила на ґрунт демократичний, народній. Розцвіталась вона потім, в 50-х і 60-х років минулого віку, саме під надихом думки про народолюбство, що широкою течією пішла по всьому письменницькому околі. Було б великою кривдою називать недомисленним словом „етнографізм“ — ту могутню думку, той ширий духовний порив, що проймав працю письменників того часу,—українолюбців-народників. Їх зогривала гаряча гадка про кращу долю свого краю, гаряча любов до слова свого народу простого, — так, простого, — до його минулого й сучасного, до його звичаїв і всього життя.

І коли ся гадка проймала драматичну літературу нашу на протязі скількох десятиліть, то се треба зазначити не яко догану, а яко заслугу нашої літератури. Власне сим вона користо відрізняється від якоїсь иншої драматичної літератури. Дійсне, коли взяти у відповідній пропорції, то ні в одній драматичній літературі, може, не знайдемо стільки пес з простого, „мужицького“ життя, як в нашій. Недалеко ходячи, хоч велика була проповідь „народництва“ в літературі російській — одначе пес з „мужицького“ побиту там дуже мало; як що вони й з'являлись, то їх цілком зогнало з кону бажанне догожати иншому смакови, писати песи власне з „буржуйного“ побиту. І не соромитись, не плювати нам слід на самих себе, а пишати ся треба, та з пошаною згадувати діячів своїх на тому полі „етнографізму“, уваги до народнього життя свого.

Хто з більшим, а хто з меншим таланом працював на сьому

полі, — се инша річ, бо великі талани, неначе ті чудові самоцвіти, — річ дуже рідкосна, не тільки в нас, а й всюди; але стежка, здавен топтана в нашій літературі, є стежка поважна, шанобва й дорога; не одвертатись від неї, а пильнійше придивитись до теї стежки слід би нашим новим авторам. Розігнавшись у своєму завданню гудити народній напрямок в нашій літературі, отой „етнографізм“, наші нові критики й письменники при тім „не добачають“, валять все „давнійше“ на купу, роблять якусь лемішку з елементів нашої драми, — з „вареників“, „горілки“, козачих клейнодів, кайданів, людських сердець, зовсім не бажаючи в тому розглянутись. Все се — нікчемний „етнографізм!“ — і годі. Ось, мовляв, не очеретяна сопілка має грати нам „до скоку“ (чи до плачу!), не козацька сурма до походу, а російське п'яніно (позичене в Німця, Француза, Поляка) заграє нам... теж „до скоку“ — тільки до скакання канканів, кек-воків, та до „цыганскихъ романсовъ“ у театрі, повному наряженого „буржуйного“ громадянства; або й жалібненько заграє те „п'яніно“ — романса... і переважить недолугу „сопілку“ з її українським „етнографізмом!“

При виданні для нашої драми, в 1906 році, „нового слова“, українського перекладу „Євреїв“ Чирикова, — було додано „знаменательну“ передмову. Вона може служити показним зразком свого роду, через те згадаємо тут одно місце з неї.

Автор тієї передмови, склавши догану нашому „етнографізмови“, „наскрізь цвілому“ репертуарови української сцени, каже, що нам мають стати „бальзамом“ такі (хоч би й перекладні) пєси, „де справжній драматичний елемент катастроф, конфліктів, рухів, — взагалі динаміки, буде головним лейт-мотивом змісту, ті пєси, що будуть піднімати нас по-над буденні явища життя в сферу боротьби, героїчних жертв і побід“. Тут мають стояти на першому плані „моменти соціальної, політичної і національної боротьби пригнічених класів громадянства“. „В інтересах перше всього свідомости вкраїнського пролетаріату, що стоїть один на сторожі розвою цілого нашого народу, треба побажати, щоб вкраїнська драма стала драмою боротьби, соціальних катастроф, революційних конфліктів“. Отже, ставлячи такі вимоги, вітано в передмові переклад „Євреїв“ Чирикова — яко „першу ластівку в звороті українського театрального репертуару на новий шлях“.

Тим часом „Євреї“ Чирикова зовсім не уявляли з себе чогось такого чудового, щоб від їх перекладу на українську мову треба було лічити якусь „нову еру“ в нашій літературі. Се не був навіть кращій твір того ж таки Чирикова, що й взагалі не належить до велетнів світової літератури. Мистецька вартість Євреїв зовсім мала: се твір, написаний неначе на задану тему: „погром, його ужаси і жертви“.

Все вимучене, роблене, сухе; розмови нагорожені, не природні. Нї одного живого типу, нї одної правдиво-мистецької сцени. Автор не показав у своєму драматичному творі нї чисті душі, — нї погромщицької, нї жидівської.

Але песю показано було „благородное негодованіє“ супроти „злодїевь“ пєси і найпрогресивнїшу великодушність до возвеличених жертв. Сього було досить (особливо на той час, як писано песу).

Сього було досить і для того, щоб можна було скласти догану давнїшому, „одсталому репертуарові українському“, що, мовляв, не зачіпав тем нї „національної“, нї „класової“ боротьби, нї „соціальних“ питань. Одно слово — була в йому горілка, гопака і більш нічого!

Чи справді-ж воно було так з нашими песами, як „з-плеча“ одрубали нові критики?

Хіба ще така стародавня песа, як „Переяславська ніч“ не зачіпала національної боротьби? Хіба ще давнїша песа, Квітчина „Щира любов“, а пізніше „Не судилось“ Старицького, і „Доки сонце зійде“ Кропивницького не зачіпали питання про соціальні різноці, про відносини „старших“, пануючих, до менших, що стоять на нижчій щаблі громадського життя? Хіба такі пєси, як „За правду“, „Бурлака“, „Зімовий вечір“, „Хазяїн“, не спляють ся на питаннях громадської й економічної боротьби в нашому житті?

Нї в чому сьому нова критика не хотїла розглядати ся, усе валила на одну купу — „етнографізму“.

Отже, коли глянемо з нашого погляду на давнїший український репертуар, а в особности коли вернемось до пєс Кропивницького, то побачимо в них багато чого опрїч „гопака й горілки“.

Пєса Кропивницького, котру ми спогадали вище, драма „Дай серцю волю, заведе в неволю“, дає живий малюнок селянського життя, з його радощами й журбою, малює й душу селянську. Тут же знайдемо й ту первісну „соціальну“ сутичку, що можна назвати і „класовою“. Не треба бути таким низьким на очи, щоб ділити класи громадські лише так: клас пануючих, капіталїстів, і — народ, нужденники. Єсть свого роду щаблі, ступні, більшої чи меншої заможности, „панування“ і в народньому життю, в селянському околі. Отже сю первістну комїрку „панування“ більшої заможности посеред біднїших знаходимо в багатьох пєсах давних письменників українських, між иншим і в спогаданій драмі Кропивницького. „Багатирь“ Микита думає перемогти инших хлопців у своєму коханню — власне тим, що він „багатирь“.

Йому се в данім разі не вдаєть ся: його дївчина вибирає — біднїшого. Чи то мало буває драм на сьому ґрунті? Чи вони менш болючі, нїж сутички на полі заробітку, суперечки на ґрунті відносин „робітни-

ка“ й „капіталіста“? Прецінь же бачимо, як і в сих „конфліктах“ люди хоч не вмірають з голоду, але — „wem es just passiret“ — накладають головою, сами себе з жалю позбавляють життя... Таку тяжку драму й бачимо в творі Кропивницького.

Маючи, по сій мові, на увазі мистецький бік спогаданої драми „Дай серцю волю“, знов назвемо її найкращим твором Кропивницького. Вона своєрідна по змісту, сценічна, дія ведеть ся жваво і вчинки окремих діячів зведено в один суцільний і цікавий клубок. Прехороший тип Івана Непокритого, разом з тією його жертвою, — що пішов він „охотою“ у військову службу за свого жонатого товариша, — змальовано дуже вдатно. (Коли-б ще й інші артисти грали сю роль так, як грав її Кропивницький, — що серце трепетало, слухаючи його речи, особливо промову після його зваги!) Цілі сцени народні в „Дай серцю волю“ скомпоновано дуже добре, — вони йдуть жваво, вільно; се „етнографія“, що одбила в собі само життя. Мова в цілому творі — розкішна. Се цілий каскад чисто народніх виразів, таких, що часом з великим трудом надались би до перекладу на иншу мову.

Взагалі, Кропивницький надзвичайно добре знав народню українську мову; видно, що вона була йому належна органічно, бо і родом він був з-батька й з-діда Українець, а при тім повертав ся часто між простим людом; казав нам якось, що часто умисне „ходив у народ“, власне маючи те завдання, щоб ще краще пізнати українську мову. І правда, що пізнав: мова в його творах — зразкова,

Але треба розрізняти мову і стиль, вислів. Можна написати речення, що воно буде по мові бездоганне, — всі слова будуть зовсім певні й чисто народні, але те речення в устах тієї людини, котрій воно надане, буде фальшивим, не-доладним, бо таких слів та людина в тім складі вживати не може.—От з сього погляду мова в творах Кропивницького має хиби. Яко приклад, можна вказати і в найкращій драмі Кропивницького, „Дай серцю волю“, хоч би й розмову самої героїні драми, Одарки, та Семена, як вони говорять про своє кохання. Тим часом власне відповідність стилю речень утворює живий, або не живий вислів і дає прикмети мистецько змальованого типу.

З сього погляду так само грішить друга надто-відома драма Кропивницького „Глитай“.

Але перше скажемо про одну особливість у самому змісті „Глитая“, бо власне та особливість звертала найперше увагу на сю песу, а при тім приходиться ся взагалі до тієї речи, що ми зняли з поводу пес Кропивницького.

В „Глитай“ автор торкнув теж „соціальну“ тему, вивів діяча, що в самій своїй назві („глитай“) показує, хто він єсть. Отже й старі

драматурґи наші не закривали очей на ганебно-сумні явища в житті свого народу і коли знаходили болячку в самому тілі народному, то показували й її. „Глитай“, лихвар, хоч далеко не єсть такий широко-розпросторений діяч на Україні, як той „кулак“ здиришк, визискувач народньої праці й ужитку, — в Московщині, але все-ж подобизна „кулаків“, глитайв, трапляеть ся і в нас; — отже Кропивницький і вивів такого діяча в своїй драмі — і за се йому належить ся честь, яко вдумливому й пильному споглядачеви народнього життя.

Щож до драматичної техніки слогу твору, то знаходять ся в йому значні хиби. Перше всього, головна будова драми — слабка: інтриґа, чи ті підстрої, з руки Глитая, що підвели героїню пєси, вродливу Олену, стати полюбовницею старого, брудного діда, — неймовірни: підроблений лист, тільки лист, ніби-то від її чоловіка, про його зраду, не міг призвести до того. Занадто видно, що сього лише треба було для мети автора. Потім, драматична дія — розкидана, введено зовсім зайвих діячів, що своїми балачками зовсім нічого не додають до головної орудди. До якої міри Кр-ий не вмів добре згуртувати дієві елементи, видно й з того, що з-першу „Глитая“ вбивав зовсім сторонній дядько, лише потім К-ий переробив, що Глитая вбиває Оленин чоловік.

Що-ж до мистецького змалювання духового стану діячів, по скільки те обявляєть ся в їх розмовах, то тут знаходимо ту-ж саму хибу, — лише в більшій мірі, — що й в драмі „Дай серцю волю“: власне, невідповідний стиль мови. Наприклад, Олена, повіривши про зраду свого чоловіка, говорить, благаючи помсти Бога:

„Окрути серце його гадиною шипучою, оповий його спокій чорною хмарою, влий в його душу вогню пекельного, щоб горіла й кипіла смолою смердячою!“ Такі нагороїжені речі зовсім не природні в устах простої селянки; вона висловила-б своє велике ображення, але якимись зовсім іншими виразами; так само не природні й інші подібні речі скількох діячок: „Ой, мозок мені схне!“, „Туманом і вогнем заразом мені мозок заволокло!“ — Риторика, що не має в собі льогіки образу бо туман — одно, а вогонь — инше; вогонь може палити, а не заволювати мозок; та й почування, що мозок „схне“, — ні для кого не природне, у всякім же разі таке приподобленне — в народній мові зовсім не вживаєть ся.

Добіраючи тем для своїх пєс, М. К-ий вдав ся до такого улюбленого джерела, як твори Шевченка. Звідти взяв він зміст для своєї досить розпростореної пєси Невольник. В свій час пєса ся служила велику службу на українській сцені, та й тепер не залишено її; в ній є гарні сцени, такі як виражанне Степана в військо з дому названого батька, або й знов поворот Степановий, коли молодий вояка вертаєть ся вже осліплений ворогами і співає думу, — розповідь про свою власну причину.

Се той матеріал, що сам Шевченко взяв з чисто народного давнього побиту і завів у свої золоті вірші. К—ий досить уміло використовував той матеріал; головні сцени „Невольника“ роблять міцне вражіння — і вся песа, хоч дуже проста по своїй драматичній будові, має ціну, будячи великий настрій спогадом про героїчні козацькі часи, про ті події, коли юнацька одвага і стареча задума були звязані гадкою про честь і добро рідного краю. При постанові сїєї песи перший раз в Києві, в 1882 році, вона мала великий успіх. Звичайно, багато краси надавало песї ще й те, що старого козака грав Кропивницький і грав чудово. Тепер песа перейшла переважно в коловоріт пес для „народних“ вистав; там вона теж має великий вплив, воскрешаючи малюнки життя давно минулого.

Далеко менш вдала ся в сїй песї сцена тонко-психологічного змісту, — коли молода пара, Степан і його мила, перше немов причувають, а потім і напевне довідують ся, що вони не брат і сестра, а чужі, лише — кохають одно одного. Сцена вийшла бліда, слабка...

Коли-ж у всякім разі „Невольник“, в цілому, був добрим придбаннем для української сцени, то сього не можна сказати про другу песу Кропивницького, взяту теж, по її головному змісту, з твору Шевченкового. Се „Глум і помста“, драма, заснована на тім самім мотиві, що „Титарівна“, поема Кобзарєва: і тут „глум“ „багацької дочки“, химерної дівчини-вродливиці над хлопцем-сіромахою, що потім стає заможним, причаровує таки до себе горду та химерну дівчину і потім доказує над нею тяжку помсту, кидаючи її покриткою, з дитиною. Виключаючи загальну „народну“ сцену, як молодь гуляє, співає, жартує, — такі сцени вдали ся Кр—му, — вся песа така нагороїжена, сповнена такого нерозробленого психологічно, грубого „драматизму“, що її ніяк не можна назвати твором мистецьким.

Значно краще вийшла песа К—ого, теж із народного побиту, „Дві сімї“. Основним змістом вона нагадує стародавню песу Циса „Ятрівка“, хоч ми й не важимо ся сказати, що „Дві сімї“ перероблено з „Ятрівки“; могло бути, що К—ий і випадково зійшов ся на тій самій темі, — взявши за головну діячку молодицю глибшої, вдумливої вдачі, жінки нещасливої в своєму шлюбі з грубим, лихим чоловіком, і закоханої в його брата, лагідного, розумливого хлопця, ласкавого оборонця сердешної молодиці. Одначе закохання й шлюб сього її милого з иншою — розбиває до краю життя нещасливої братової: вона не може перебути повороту свого милого од вінця з його молодого дружиною і позбавляє себе життя, повісившись як раз в той час, коли в хатї вітали молодих. Головна роля на стільки мало розцвічена, що автор не дав тій „братовій“ ніякої мови в останній дїї, немов поклавшись цілком на здатність артистки надолужати недостачу слів — рухами та грою в

обличчі. Правда, Заньковецька робить з сієї мовчазної своєї сцени правдивий „кунст-штюк“, бо, хоч не маючи від автора в сій сцені нічого, вона держить на собі всю увагу споглядаючої громади, — але на се треба Заньковецької! Один той несвіцький крик, що виривається з її грудей, коли ввходить в хату коханий дівер, уже повінчаний з своєю парюю, — се ціла страшна драма і вже, почувши той несвіцький крик біжучої з хати молодиці, ви й без промов її відчуваєте, що вона біжить на щось без повороту рішуче й страшне. Одначе, як вже сказано, се вже творчість не автора, — з його руки артистка не має в сій сцені нічого.

В сій песі немов далеко більш уділив автор уваги особі другорядній, хоч би й писареві. Але на тому хоч і старанному розцвіченню сієї ролі автор показав недостачу мистецького чуття і, може бути, дав не добрий приклад і иншим авторам до малювання побитових типів тим же способом: писар у песі „Дві сімі“ говорить мовою занадто штучною, безмірно сорокатою, неможливою мішаниною селянської мови з якоюсь то „заковиристою“. Певна річ, що в значній мірі таке явище існує: ледве торкнуті освітою люде наші ламають свою мову, вживають кручені вирази, але ж у всьому є своя міра, — котру автор, справжній мистець, малюючи такі типи, повинен почувати і через неї не переступати. Все можна „переборщити“ — і тоді воно перестає бути правдою. Писар К—ого ламає, перекручує свої речення вже без краю. Так не говорять ніхто. Тим часом К—ому було до вподоби виводити такий тип і надавати його мові занадто вже великого закручення. В такому стилі говорять у його й Гордій у песі „Доки сонце зійде“ і багато інших. Що котрий хлопець, побувши в городі, — хоч би й у шевській майстерні, — „ламає язика“, „хвастає“ городськими, ніби вже більш „панськими“ виразами, се так; але ж таки й шведь, хвастаючи перед сільськими слухачами, не скаже: „я мало внимаю обращенія“, а хіба скаже — „я й уніманія не обращаю“; або замість „вот так оказія“, чи „вот так сторія“, таки не скаже, як Гордій, — „вот так категорія!“ Се вже перекрученне (з руки автора) перекрученого.

Таким чином, вірно помітивши лихе явище, К—ий не змалював його правдиво і тим подав карікатуру, а не мистецький малюнок.

Здіймаючи річ про песу „Доки сонце зійде, роса очи виїсть“, переходимо до ряду тих пес авторових, що вже виходять по-за коло пес з чисто народнього, чи „простонароднього“ життя: тут вже з'являються проміж діячами з народа й пани, справжні пани, ціла поміщицька сімья. Завданне цікаве — показати, в які відносини стали ті пани з діячами з простоти, що вийшло з тих стосунків.

Власне через те, що песа „Доки сонце зійде“ має таке завдання,

ніби зовсім нове в нашій драматичній літературі, (хоч було воно зачеплене ще Квіткою-Основяненком, у „Щирій любові“), драма ся придбала собі славу особливого розбору, огорнула ся свого роду легендою. Річ така, що в тім самім завданню, тією самою постановою діячів, як то кажуть ситуацією в драмі, М. К.—ий зустрів ся з иншим драматичним нашим автором, Михайлом Старицьким: драма Кр—ого „Доки сонце зійде“ і драма Ст—ого „Не судилось“, або „Не так склалось, як жадалось“ — надзвичайно схожі між собою і по головному змісту (коханне паничеве з дівчиною-селянкою) й по частковій ситуації діячів. Отже само собою виникало питання, хто ж перший з двох авторів натрапив на той зміст, хто перший розробив тему, однакову в обох песах? Питання було цікаве для громадянства (бо близькість пес між собою була надто разлива). Звичайно, нема ніякої догани, коли якийсь автор візьме тему, вже брану иншим, лише по своєму освітить діячів, або дасть инші подробиці. Отже і в нашій літературі маємо по скілька пес на одну тему: Маруся Богуславка, Сава Чалий, Мазепа й инші. Се особливо можливо з темами історичними: дійстне, історія дала теми і кождий автор може виявити в песі свій погляд на історичного діяча, взагалі дати свій малюнок. Але в побитовій песі річ виходить значно иншою — і дуже схожий зміст пес Кр—ого й Ст—ого („Доки сонце зійде“ та „Не судилось“) справді викликав питання, через що вийшла така близькість однієї праці до другої?

Діло дійшло до суда, повернуло ся в судову справу, бо один з російських критиків, — натрапивши на ту стежку заміткою рецензента українського, — в печатному слові обвинуватив Ст—ого в таємному захопленні чужої праці. На суді, з багатьох посвідчень, виявилось, що в появі песи є два моменти: один, коли вона була написана й читана кождим автором з-осібно і 2-ий, коли вона була поставлена на сцені. Виходило, що в той час, як песа Кр—ого ще не була відома в Києві, — ні по сцені, ні по рукописови, — Ст—ий читав уже свою песу в гурті письменників. Один із свідків, п. Садовський, казав, що в Кр—ого, дійсно, була колись-то, ще раніш, написана песа на тему залицяння панича до дівчини-селянки, але то була не драма, а жартлива комедія, з таким кінцем, що панича парубки, на посміховище, обліплюють пірем, взагалі здійсмають на глум. Виходило, що сю жартливу комедію Кр—ий пізнійш переробив, але коли саме, — і чи під надихом твору Старицького, чи ні, — сього вже довідатись було неможливо. Лише драма Кр—ого була на півроку раніше поставлена на сцені, ніж драма Ст—ого надрукована (в збірнику „Рада“).

Як би там воно не було, можна з певністю сказати одно, що песа на одну тему вдала ся далеко більше Старицькому, ніж Кр—ому. В той

час, коли драма „Не судилось“ є один з кращих творів Ст—ого, „Доки сонце зійде“ є річ досить слабка. В типах К—го нема виразности, вони бліді, не живі; діячі говорять не властивою їм мовою: наприклад, героїня, проста дівчина-селянка, спиняючи панича, щоб він не говорив їй про своє кохання, каже: „не слід хвилиним поломнем душі, котре згасне від малого подиху вітру, розжеврювати мову; не слід вливати у слово мимолетючий рай душі“. Або й далі: „Ох навіщо ж та нездоланна сила стала проміж нас стіною високою, бескетною глибокою!..“ і т. д. Очевидна річ, що так говорити не може проста дівчина, — та, мабуть, і ніхто... Се могло б бути мовою „сантіментальної“ панночки Карамзинських часів, — але знов панночка, мабуть, говорила б складніше... Перед тим же дівчина була надто по-простацькому, „вульгарно“, жартлива з двома паничами. Отже суцільного образу її нема. Не виявлено в драмі ані правдивого духовного стану дівчини, ані панича, не показано в песі ні ступневости паничевого закохання, ні його охолоди; нема суцільного малюнку — навіть поверхового життя панського й селянського; у цілій песі нема внутрішнього звязку — всі діячі виступають нарізно.

Після спроби малювання в однім творі („Доки сонце зійде“) відносин різних громадських станів, Кр—ий знов переходить до пес виключно з життя простого селянства і дає цілий рад таких пес: „Пошилися у дурні“, „По ревизії“, „Дурисвітка“, „Пісні в лицах“ і кілька інших. Найкраща з них „По ревизії“, бо дає більш-менш суцільний живий малюночок селянського життя і перейнята мистецьким гумором. Маленька песа — закінчений і цікавий твір; то-ж і не дарма „По ревизії“ не зходить ні з більшої нашої сцени, ні з маленьких. На селянських видовищах, — що стають все частіші по наших селах, — „По ревизії“ завжди має величезний успіх, уявляючись яко дотепна сатира на волосне життє.

Одначе не можна сказати того-ж про інші тільки-що спогадані песі; де-які з них, як „Зальоти соцького Мусія“ — дійсно тільки „Пісні в лицах“; дійові сяк-так счеплені до-купи, щоб дати приклучку до снівання пісень; теж саме можна сказати й про „Дурисвітку“, бо вся вона є привід до того, щоб вивести на кон обрядове вечорничне свято „кусання калити“.

Одначе треба зазначити належну Кр—му честь, що думка його не спинялась на таких песах, зшитих на живу нитку (хоч він, яко орудар своєї великої трупи, мав змогу становити на кону першу-ліпшу свою песу); думка його все-ж таки раз-у-раз шукала нових шляхів і раз-у-раз натрапляла на такі теми, що сами по собі, по своєму замислу, дійсне були варті великої уваги. Отже до таких тем належить основа песи „Супротивні течії“. Тут Кр—му хотіло ся зазначити цікаве нове явище

в селянському житті: появу таких одиниць, що вже рвуться до світла і до значної міри похопили його, — лише зустрівають „супротивну“ хвилю. Се й знаходимо в „Супротивних течіях“. Дівчина Надежда не тільки сама грамотна й любить книжку, — вона стала навіть учителькою, себ-то має в себе учеників і учить їх серед найпростішого селянського окола, в своїй хаті. Так бажаєть ся їй точити світло й далі серед сільської темряви. Але „супротивна течія“, що рине з тієї темряви, іде проти неї. Приходить до того, що на дівчину Надежду наводять, ніби вона відьма, і юрба селян, направлена такими балачками темних та ворожо настроєних людей, наважила ся вже прилюдно збиткувати ся з Надежди, роздягати її, яко сподівану відьму; лише те, що якраз нагодила ся панночка, приятелька Надеждина, відратовує дівчину від того бешкету. Багато в песі зайвої балаканини, але зерно—цікаве й багато чого є живого. При вмілому скороченню, песа могла-б бути дуже придатною для постанови на селі.

Нова доба, нове житте, чи хоч і давне, та збентежене свіжим вітром, призвело М. К—го написати скілька пес, що мали відбивати в собі власне сю добу, се збентеженне громадського окола. В одному з листів М. К—го, надрукованих недавно в „Раді“ (після його смерті), сам автор їх вказує причину до того, що йому забажалось написати скілька пес на нові теми. М. Кр—ий звертає увагу на те, що його давніші песи почали менш іти на кону, і міркує, що либонь треба обновити зміст у дальших творах.

Наслідком сього зявляєть ся кілька нових пес, написаних на самі новітні теми, з часів „визвольного руху“.

На жаль приходить ся сказати, що сі песи чи не найслабші з усього, що написав М. Кр—ий. Нема в їх ні цікавої основи, тієї драматичної інтриги, ні нових цікавих типів, ні хоч-би майстерного мальовання подобиць. Все якесь мляве, безбарвне, дарма що приходить ся до такого яскравого, запального часу.

Ми не будемо розглядати ся у всіх песах сього розбору, бо вони скидають ся одна на одну, мають однакове завдання і — однакові хиби. Подивимо ся лише на першу песу з сього розділу: „Скрутну добу“.

Головні діячі сієї песи, Деревницькі, значні земельні власники. Пан—ліберал, панї ще більша, приваймні вона в розмові дорікає мужови, що він „злякав ся“ заборони губернатора і не завів у себе школи. Є в песі й крамар і инший кулак. В гостях у панів виведений автором багатий Жид („купець-поміщик“), теж поступовий. Селянина Йосипа пан умовляє, що Жидам треба дати всі права. З самим же гостем - Жидом ведуть ся розмови про те, що в місті йдуть мітінги, та що чорносотенці підпоюють народ.

Тим часом і на селі та в дворі почала ся турбота; наймити читають газети, говорять про всякі розрухи селянські; наймички забирають належну їм місячну плату, бо йде чутка, що в панів усе повідбирають, — отже страшно, щоб не втратити заслужених грошей... Пани Деревницькі віддають ті гроші, — хоч трохи й ображені такою вимогою. Приходить далі цілий гурт селян, викликає пана й говорить про землю, — що всюди йде чутка про відбиранне землі в панів, отже через те думка й тут відібрати землю, у свого пана. Але балачка селянська йде досить мирно, питають, що на все те скаже пан-ліберал. Пан каже, що чутка про землю — неправдива, що землю коли й будуть роздавати, то на те будуть особливі комісії, а живосилом відбирати землі не можна, „бо за се посадять у тюрму“. Ні пан, ні пані ніяких своїх думок про владанне землею взагалі — не висловлюють. Саме під час розмови з селянами приїздить поліцейський пристав і, хоч нічого особливого в дворі не робило ся, веде народ цілою юрбою під арешт, лаючись та погрожуючи тюрмою й іншими карами. На тім і песі кінець, — коли се можна назвати песою...

Вартість інших новітніх пес К—ого, „Старі й молоді сучки“ та „Зерно й полова“, така сама: ні суцільности сценічного твору, ні виразних типів. Все розпливчате й невиразне. Сі песи на сцені не йдуть.

Звівши до купи всю творчість М. К—го, яко драматичного автора, все-ж мусимо признати за ним ту заслугу, що він дав українській сцені скільки таких творів, що й надалі займатимуть на ній почесне місце, будячи любов до рідного слова та до простого люду. В мові народних пес Кропивницького охочий учити ся у старих „етнографістів“ — знайде багатий скарб народної мови й пісні.

Народню пісню українську Кропивницький знав досконало. І коли слухаєш у його пьесах ті прекрасно вибрані пісні, — що часто складають із себе цілі артистичні сцени, — то думаєш: ні, не слід сей „етнографізм“ гнати з нашої сцени. Надто се дорогий скарб.

На жаль, талан письменницький К—го багато не дорівнюєть ся його таланови яко артиста; але все-ж і на письменницькому полі він лишив по собі замітний і почесний слід.

Опріч драматичних творів К—го нам зостаєть ся зазначити ще віршовані переклади його. В Рідному Краю за 1909 р. було надруковано його переклад поеми „Русскія женщины“ Некрасова (частина 1-а); На наш погляд, сей переклад, за виключенням скількох не зовсім вірних стрічок, зроблено дуже доладно, а місцями так добре, що текст перекладу ні чим не гірший від тексту первотвору. Даючи нам сей переклад шановний автор казав, що в його єсть ще переклад Шекспірового

Отелло. З певністю можна гадати, що й сей переклад незабаром побачить світ. Може бути, що знайдено буде в паперах небіжчика ще які праці, хочай би й не докінчені. Але все те слід зібрати й видати для кращого визначення сього величного діяча нашого.

1910 р. 5. VIII.

МИХАЙЛО. ЖУК.

Біле і чорне.

Білим і чорним хотів би я бути:
В нічку щоб ясно світить,
В день же стояти, мов велетень
скрути, —
В кожному серці болить.

Дорога.

Я дорога людини, дорога сумна...
Я блукаю од хати до хати;
Я вічно сувора, я вічно страшна,
Я вмю чудово... брехати.

* * *

Мов гадюка я лізу все далій, туди...
Городи зустрічаю і села;
Лишень ти, подорожній, за мною
не йди:

Моя пісня гірка, невесела!

* * *

Мое тіло — камінне, болото рідке,
Або порох задушливий в літку;
Мое тіло так звинне, так дуже
прудке, —

Я весь світ загорнула у сітку.

* * *

Часто кривда людей будувала мій
путь —

Їх наміри безмежно ворожі —

А часом і цікавість: таємне збаг-
нуть,
Що у Долі стоїть на сторожі.

* * *

А найбільше бездомні, голодні раби
Неустанно мене будували...

Їх девізом було те — „що хо-
чеш роби!“ —

І девіз той їм ночі давали.

* * *

А ти знаєш ті ночі? Осіння доба,
Дощ і вітер взяли ся за руки,
І танцюють, і стогнуть... Схили-
лась верба,

Мруть рослини од холоду й муки.

.

Я дорога людини, дорога сумна...

Я блукаю од хати до хати;

Я вічно сувора, я вічно страшна,

Я вмю чудово... брехати.

* * *

Бо бездомні все ходять і я їх
дурю...

Городи поминають і села, —

Я ж їх холодом, голодом вічно
морю...

Моя пісня гірка, невесела!

* * *

І здурила я тих, що цікаві були,

Що таємне пізнати бажали,
 Бо ті люде, які перед ними жили,—
 Більше горя, ніж щастя зазнали.

* * *

І цікавість цікавим отрути дала:
 Мале горе зросло у велике...

Що було — те пройшло, те дур-
 ниця мала!

А що є — неможливе і дике.

* * *

Мов гадюка я лізу все далій, туди...

Городи зустрічаю і села;

Лишень ти, Подорожній, за мною
 не йди:

Я брехлива, марна, невесела.

Пауза.

(Штука).

І знов перо... і знов передомною;

Мої чуття і мій окремих світ...

Колись було... Минуло кілька літ,—

А я все мрію, дихаю тобою.

* * *

Мені все сниться ся, що настануть
 хвилі

І „щось“ не буде розрізняти нас;

Мені все сниться ся, що настане
 час

І я побачу твої крила білі.

* * *

Я почуваю: постать і розмову,

І тихий шелест дужих твоїх крил,—

Тут джерело тих чудодійних сил,

Що в жили льють гармонію чу-
 дову.

* * *

Ти звеш ся „Все“. Не бачу за
 тобою —

Крім вічності, якою линеш ти —

Я вільної, великої мети...

І я не знаю кращого спокою.

* * *

Ти твориш з ліній ті таємні дива.

Що сховані в душі на самім дні,

Тебе не можна бачити у сні,

Бо ти таємна й дуже вередлива.

* * *

Ти всюди є... І в блискавиці з
 неба,

І в згідних барвах польових кві-
 ток;

Тобою чистий дихає струмок...

Ти всюди є і всюди ти потреба.

Вітер.

Я вітер осінній,

Жорстокий, холодний,

Я вмю чудово співати.

Для мене закони:

З дощів перепони

І з хмар, що я ріжу на шмати.

* * *

Я вітер осінній

Пекельно сьміюся! —

Дерева з листків роздягаю...

Несу їх хвилину,

А потім в долину,

В холодні калюжі кидаю.

* * *

Усі ті мережки,

Що пташки за літо

В блакиті з пісень полишили, —

Крилом я розвіяв

І в хмари розсіяв,

А в хмарах вони помарніли.

* * *

В ровах де квітками

Рясніло весною, —

Тепер там водиця гуляє.,

А те, що пишалось,

До сонця сьміялось, —

В обіймах моїх замірає.

* * *

Вже досвіт близенько.
Я лину, все лину —
Стрічаю село... Бачу хати.
Я сили збираю,
До хат долітаю...
І думаю: „Годі вам спати!“

* * *

„А що то яснїе? —
Немов протирає
Ще заспані очі рукою.
Он, бачиш, засяло...
Он знову пропало...
Я зараз дам ради з тобою!“

* * *

„Пожежа, пожежа!
От радісно буде,
І ясно, і тепло, і чадно...
Я лину, радію...
Чекай-но повію! —
Нам весело буде й принадно.“

* * *

„Я вітер осінній,
Жорстокий, холодний!“
Так гучно вогонь сповіщаю.

„Я дам тобі крила
І зявить ся сила —
Та сила велика одчаю.“

* * *

„Ще треба збудити
У церковці дзвона —
Нехай потурбує громаду...
З мідяної груди,
Щоб вивести всюди
Перестрах шалений без ладу.“

* * *

„Буйний, неприємний, —
Хапаю, кружляю
Жмутками вогнисту соломую...
Я з дзвоном жартую,
Сьмію ся, вірую,
Аж дивно, аж страшно самому.“

* * *

„Усе, що озветь ся:
Худоба, людина...
Прокльони, чи голос ридання. —
Усе я збираю,
Несу і співаю:
От тут таємниці страждання!“

* * *

На дворі світає...
Встає не веселий
День Божий — за ніч надгорода.
Лиш день той хвальшивий,
Ослизлий, страшливий, —
І плаче змарніла природа.

Пауза.

(На морозь).

Навкруги все мовчить
І так тихо стоїть,
І так біло навколо, і ясно...
Сплять дерева і в сні
Бачуть соняшні дні
Квіт весни, що так криє їх
рясно.

* * *

Навкруги — ні квіток,
Ні трави, ні пташок, —
Се музична зупинка в природі.
Ось вам двір на селі,
Ось хатини малі
І помітна одміна в господі.

* * *

Все мороз лиш притис,
Всюди пхає свій ніс,
Так настерно за пальці хапає...
Темний ліс побілів
Од землі до верхів
І лиш наморозь тихо спадає.

* * *

Навкруги все мовчить...
Чуєш: „треба спочить“

Потомили нас спеки й негоди.
 Люлі! — втома і біль,
 Люлі! — сотнями миль
 Почекаємо сонця й погоди.

Вогонь.

Я вогонь...
 Мої примхи знайомі людині:
 Поривання розбурханий натиск,
 Жертва Богу у грецькій святині,
 Блискавиця, що з неба спадає.
 І душа, що красою палає.

Ще одне:
 Моє тіло червоне і злате,
 І таке, мов сполоханий натовп,
 Що на осліп дорогою коте,
 Перепони ламає і гине,
 А ніяк свого жаху не скине.

Я король...
 Лиш не той, що рабами керує,
 Що боїть ся морозу і спеки, —
 Я король — що смієть ся, руйнує,
 Що у танці своєму — походить
 Нищать зло і красу у природі.

Я — краса!
 А все попів і глина нікчемна;
 Багряниця моя не з тканини...
 Я не знаю: „Ось плямочка тем-
 на!“ —

Таке слово Земля породила,
 Як у тьмі вагітною ходила.

Сміє ся так:
 „Я живу, поки вогник шаліє,
 Поки жевріє іскорка в оці,
 Поки кров закіпіла і гріє,
 А як згасне — вогню пошукую
 І скажу, що я трапив до Раю.“

* * *

Плач же так:
 „Згас вогонь... Не знайшов я но-
 вого

І боюсь, що знайти не здоляю...
 Бо себе пережив я самого
 І в душі моїй все перетліло
 Те, що ранче палало й горіло“.

* * *

Так молись:
 „Я чекаю тебе, мов кохану, —
 Ти зігрій моє тіло в обіймах,
 Ти на попів спали мою рану
 І в простори безмежні з тобою —
 Я долину шукати спокою.“

* * *

Так навчай:
 „Ти слабій через те, що не маєш
 В своїх грудях вогню з понад
 хмари...
 По землі — ти лиш тінню блу-
 каєш,

А святе почування од жару
 Ти приймаєш, мов пострах і кару.“

* * *

Пауза.

(Двоє).

Стоїть, ридає хтось за мною.
 „Чого“? — я пошепки спитав.
 „Я дощ осінній, я сумною
 Дорогою людей блукав.“

* * *

„Я цілі ночі довгі, темні —
 Змивав сліди од ніг Рабів...
 І ті сліди такі нікчемні,
 Але їх з криці хтось зробив.“

* * *

„Минали дні, доба зникла...
 І знов нога і знову слід.
 І стежка геть собі сплітала
 Широку сіль в таємний світ“.

* * *
 Стоїть, смієть ся хтось за мною...
 „Хто ти?“ — спитав я в другий
 раз.
 „Я дід старенький... З головою,
 Як молоко... Я звуся — „Час“.

* * *
 „Як хочу дощ попередити,
 Бо він не змие горя шлях;
 Ще довго раб буде ходити.
 По всій землі, по всіх кутках.

* * *
 „Осінній дощ, одежу-дранку,—
 Він звик постійно зустрічатъ.
 І надаремне до світанку
 Йому сліди рабів змивать“.

Вода.

В моїй прозорій глибині,
 На дні,
 Заховані перлини і коралі;
 Заховані і радощі й печали,—
 Зеленим поростом обплутані вони.
 * * *
 Вгорі подруги — хвилі йдуть
 У путь...
 До неба пнуть ся з білими квіт-
 ками,
 То падають, то знов встають гурт-
 ками...
 Аж поки сонечко за круговид спаде.
 * * *
 В ночи поверхня — мари снів,
 Без слів:
 Немов злі фурії справляють свято,
 Когось клянуть, з кимсь борються
 ся завзято,
 Аж поки сонечко не розжене піль-
 му.

* * *
 В моїй зеленій глибині,
 ЛНВістник 1910, кн. VIII.

На дні
 Спокійно, тихо... Добре спочива-
 ти...
 Тут розуму турботного не знати,
 Тут міцно спить усе у шмарагдо-
 вим сні.

* * *
 В горі трагедія страшна —
 Марна...
 Гра піни білої, прокльонів, горя,—
 То корабель наткнув ся серед моря
 На скелю, що зросла з моєї таїни.

* * *
 Чого сумуєш? Не кричи!—
 Мовчи...
 Мої обійми не такі холодні.
 І з небуття не вернуть ся голодні
 І не пустукають у двері багачів.

* * *
 Поглянь! — немає тут палат,
 Ні хат...
 Немає снів, що спокій твій тур-
 бують,
 Немає рук, що нищать і грабу-
 ють, —
 Тут міцно спить усе у шмарагдо-
 вим сні.

* * *
 В моїй далекій глибині;
 На дні,
 Заховані перлини і коралі;
 Заховані і радощі й печали, —
 Зеленим поростом обплутані вони.

Пауза.

(Подорожні).
 Ідуть світами—все йдуть та йдуть...
 І тягнуть вітер, і сльози жнуть.
 Лиш встане сонце—кажуть: „Ви-
 тай!“
 Згасає ясне — шепчуть: „Про-
 щай!..“

І де не стануть—гола земля	Зима їх криє білим радном,
І де не ляжуть — небо й поля...	А вони тихо йдуть полотном.
Несуть з собою голос води	Дивні аскети: піст у них рік,
І шлють прокльони в гору, Туди...	А рік минає — там цілий вік.
Чорнявий волос—білим стає...	Такі великі, такі малі,
Хто впав, ніколи той не встає.	І діти Бога й порох Землі.
З одчаю Бога в душі несуть, —	Ідуть рядами—все йдуть та йдуть. .
Погоду сіють, негоду жнуть.	І тягнуть вітер, і слъози жнуть.

МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ.

Литовське національне відродження ¹⁾.

Перейдемо тепер до литовського соціалістичного руху. Ми бачили, що в першій половині 1890-их рр. у „Varpas-і“ працювали також соціалісти, які аж в 1895 р. починають відділяти ся від загально-поступового напрямку серед литовського національного руху, щоб утворити свою власну організацію. Від того-ж року й треба починати історію литовського соціалістичного руху. Перед тим були на Литві тільки одиниці з соціалістичними поглядами, одиниці, які звичайно йшли працювати до польських або російських соціалістичних організацій. До виїмків належав Шлюпас, ялий, як ми бачили, ніколи не зривав звязків з литовською національною справою, якийсь час був редактором „Auszt-и“, а виїхавши до Америки, почав вести діяльність у соціалістичнім дусі між литовськими емігрантами. Тут в Америці, литовський соціалістичний рух завдяки діяльності Шлюпаса починаєть ся ще в половині 1880-их рр.; звідси приходять до Литви перші соціалістичні газети, як „Lietuviszkasis Balsas“ („Литовський Голос“ 1885), „Apszvieta“ („Просвіта“, 1892), „Nauja Gaudine“ („Нова Епоха“, 1893). З другого боку литовська молодіж доходила до соціалізму під впливом польського й російського соціалістичного руху. Та поки-що вона не виступала самостійно, тільки працювала в звязку з діяльністю „Varpas-a“, виходячи з того за-ложеня, 1) що величезна більшість Литовців, є селяни, до яких соціалізм не може знайти доступу, 2) що передовсім ходить о культурну працю, яка серед даних політичних обставин незвичайно трудна, отже треба вести її разом, бо тільки піднесене культурного рівня литовського

¹⁾ Докінченне. Див. кн. VII ЛНВ.

народу витворить умови, пригожі для соціалістичної пропаганди, 3) що при спільній культурній праці можна поволи насаджувати соціалістичні ідеї.

Та в 1895 р. варшавські-соціалісти виділили ся в окрему соціально-демократичну групу, а в 1896 р. повстає литовська соціально-демократична партія („Lietuviu Socijal-demokratu Partija“). В тім-же році партія виступила з своєю програмою.

В сій програмі ми звернемо увагу тільки на національно-політичний бік, бо суспільно-політичні домагання соціальної демократії скрізь однакові, отже і в програмі литовської соціальної демократії не являють ся нічим особливим. Отже національно-політичним ідеалом литовської соц.-дем. партії являєть ся „самостійна демократична республіка, зложена з Литви, Польщі й інших країв, оперта на основі свободної федерації“. Пояснене сього домагання знаходимо в уступі програми, де говорить ся про „справи Польщі, Литви, Білоруси й України“. „З уваги на те, що інтереси пролетаріату тих країв що-до політичного положеня зовсім ідентичні з інтересами пролетаріату литовського та що тільки спільна політична діяльність робітницької кляси всіх тих країв забезпечить їй заспокоєне її клясових вимогів, — литовська соц.-дем. партія ставить собі отсю задачу: 1) порозуміти ся з соціалістичними організаціями пролетаріату Польщі, Литви, Білоруси й України, щоби спільно приготувити ся до боротьби з гнетом, який налягає на всіх; 2) представити пролетаріатови тих країв конечність вставити до мінімальної програми домагане свободної, демократичної республіки“. В увазі сказано, що пролетаріат Польщі вже висловив те домагане.

Щоби зрозуміти сю програму, треба звернути ся до програми польської соціалістичної партії (P. P. S.) з 1893 р. Тут сказано, що цілю змагань партії являєть ся „незалежна демократична республіка“ з „повною рівноправністю народностей, які входять у склад республіки на основі добровільної федерації“, а в уступі „Справа Литви й України“ стрічаємо пояснене, що P. P. S. „уважає за потрібне розширити свою діяльність на провінції, звязані давнійше з польською республікою“ і „в своїх відносинах до існуючих литовських та українських організацій руководити-меть ся змаганєм, витворити зєдинену політичну силу в цілі побороеня гнету, який наляг на край“¹⁾.

Порівнявши сі дві програми: програму польської соціалістичної партії і програму литовської соц.-дем. партії, прийдемо до переконання, що національно-політична часть програми литовської соц.-дем. партії

¹⁾ Докладну критику сеї програми читач знайде в моїй праці „Польський і руський революційний рух і Україна“, Львів 1908, стор. 67 і далші.

є властиво копією програми Р. Р. С. Головна риса сеї програми, се звязуване всіх земель історичної Польщі в одну територіально-державну цілість — „демократичну федераційну республіку“ і протиставлене її осталій часті російської держави.

Підставою сеї політичної концепції є змаганє до відбудовання історичної Польщі, хоч-би в формі „демократичної федераційної республіки“. Що се змаганє не лежить інтересі не-польських народів колишньої польської Річи посполитої та що воно різко противить ся нрвочасним змаганям національних організмів до незалежности, а при тим не має нічого спільного з соціалізмом, се я вже не раз мав нагоду виказати ¹⁾). Та коли в програмі PPS його можна бодай пояснити державними традиціями історичної Польщі, то в програмі литовської соц.-дем. партії воно свідчить тільки про безкритичне підляганє впливам PPS. Була би зрозуміла річ, коли-б литовська соц.-дем. партія, числячи ся з існуючими державними відносинами, говорила про перебудову цілої російської держави. Так само було би зрозуміло, коли-б вона, даючи перевагу не існуючим державним відносинам, а визвольним змаганням національних організмів, говорила про національну незалежність всіх народів російської держави, між ними й народу литовського. Але яка рація брати за основу своїх змагань колишній, тепер уже неіснуючий державний організм, якого складові національні часті ніколи не творили органічної цілости і в сучасности, після упадку тої державної сили, яка їх держала разом, не мають ніяких спільних інтересів?

Та навіть ся PPS-овська концепція національно-політичної програми не охоронила литовську соц.-дем. партію від національних конфліктів з PPS, яка в ті часи вважала Литву окраїною Польщі і стояла на тим, щоб не перешкоджати польонізаційному процесови Литви.

В 1896 р. литовська соц.-дем. партія видавала по польськи й по литовськи орган „Lietuvos Darbininkas“ („Литовський Робітник“), від 1897 р. виходив то по польськи то литовськи орган „Aidas Lietuvos darbininku gyvenimo“ („Відгук робітницького життя на Литві“). Видавано також ріжні відозви. З огляду на те, що свою акцію вела партія головню по містах, де ремесницько-робітницька людність була в значній мірі спольонізована, приходило ся вести її в значній часті польською мовою. На сім тлі виникали кофлікти з PPS, яка спольонізованих Литовців уважала Поляками й домагала ся, щоб вона тільки вела соціалістичну агітацію між ними. В 1898 р. повстав заграничний Союз литовської соц.-дем. партії, який узяв на себе головню видавничу діяльність. В 1899 р. партія наслідком арештовань майже зникає, але незабаром

1) Пор. названу працю „Польський і руський революційний рух і Україна“.

відроджуєть ся знов і як вислів її істновання появляєть ся в 1901 р. її орган „Darbininku Balsas“ („Робітницький Голос“). Від тепер діяльність партії має що-раз більше литовсьбий національний характер. При тім сфера впливу партії розширюєть ся й на села.

Про еволюцію й діяльність литовської соц.-дем. партії після знесеня заборони друку буде ще мова на иншім місці.

Тепер поглянемо, якими шляхами йшло литовське національне відроджене в самім народі.

Завдяки праці діячів литовського національного відродженя з половини XIX в. грамотність серед литовського народу була значно розширена; причиняли ся головно до сього молитвенники і взагалі виданя релігійного змісту, а також календарі Івінського. Після заборони друку продукція релігійної літератури латинською азбукою не вриваєть ся, тільки переносєть ся до Прусської Литви і по части до Америки, звідки та література дістаєть ся нелегальними шляхами до Литви Великої. Сі релігійні виданя, піддержуючи в народі грамотність і привчаючи його до нелегальної книжки, підготовляють ґрунт на приняте нелегальної літератури.

Прогнаний з літератури і школи, литовський друк знаходить тайний захист під сільською стріхою. Між литовським народом бачимо постійне змагане вдержати між собою знане рідного письма, передати його з покоління в покоління. Се змагане переводить ся в жите найріжнороднішими способами. Старші вчать малих дітей. Де в родині не було у старших потрібного знаня або часу на навчане, там, звичайно на зиму, наймають жебрущих дідів, які за куток у хаті й ложку страви стають педагогами сільських дітей. Виробив ся також спеціальний тип комірниць, старих, самітних жінок, не маючих власного даху над головою, які діставали удержане в богатих селян і за те вчили їх дітей. По місточках при державних школах осідали півінтелігентні старі панни та вдови і держали на квартирі учеників з тих шкіл, уділяючи їм при тім науки литовської й польської мови, катехізму та приготовляючи їх до сповіди. Декуди навчано сільські діти по поміщицьких дворах, але се була капля в морі. Багато могло-б було зробити в сім напрямі духовенство, але тільки одиниці віддавали ся сій діяльності.

Загалом беручи, штука читаня була більш розширена ніж штука писаня, що зовсім зрозуміле, бо простому селянинови й лекше навчити ся читати ніж писати і більше нагоди вправляти ся в читаню ніж у писаню. Та з сього часто виходило таке, що старші люди, не вміючи писати, самі навчали ся з книжок писати друкованим письмом. І між народом було в обігу чи-мало рукописів, зладжених таким друкованим письмом: переписувано молитви, пісні, оповіданя, а навіть цілі кален-

дарі. Завдяки обрусительній політиці неначе середні віки вернули на Литву.

Серед таких обставин політична література знайшла вже приготований ґрунт. Майже скрізь виробився тип посередників, яких спеціальним занятєм було тайне доставляванє літератури. Такий посередник збирав в околиці замовленя, потім їхав до Пруської Литви, купував потрібну скількість примірників замовлених книжок і тайними способами перевозив їх через границю тай доставляв своїм покупцям. Спершу діставала ся таким шляхом до Литви Великої головна література релігійна. Коли-ж у Пруській Литві почали появляти ся політичні виданя то й вони такими самими способами діставали ся між народ. Менше розширений був спосіб безпосереднього передплачуваня видань, які в такому випадку висилано передплатникам в замкнених ковертах, бо се було й дорожше й небезпечнійше й менше певне. Такі коверти російська почта дуже часто відчиняла й заворачала посилки назад до Пруської Литви, а на адресатів звертала поліція свою особливу увагу.

Розуміть ся, що російські власти старали ся всіма способами перешкодити сій нелегальній акції. Нелегальну літературу конфісковано, потягаючи до відповідальности тих, у кого її знайдено. Кольпортерів переслідувано. Скільки нелегальної літератури діставало ся в руки поліції безпосередно, не доходячи до рук читачів, про се нехай говорять отсі цифри: в граничних коморах забрано литовських книжок і друків від 1891 — 93 р. 37.718 прим., від 1894 — 96 р. 40.335 прим., від 1897 — 99 р. 39.024 прим., від 1900 — 1902 р. 56.182 прим.

Та сим російське правительство не вдоволяло ся, а поробило заходи, щоб і пруське правительство, на якого території друкувала ся литовська література, призначена для Литви Великої, подало йому свою поміч у сій справі. Між найвисше затвердженими ухвалами комітету міністрів з 1897 р. знаходиться м. ин. ось що: „Переслідуванє литовських видань остає очевидно в руках граничної сторожі й поліції, але повне винищенє тих видань можливе тільки через виданє заборони друкувати їх за границею. В тій ціли, як вияснює міністр внутрішніх справ, навязано переговори з Прусією, а німецький цісар, підчас свого останнього побуту в Петергофі, висловив свою повну згоду на той плян“. А в довірочнім обіжнику сувальського губернатора до повітових начальників про те саме говорить ся: „В відповіднім часі звернено на се (себто на спроваджуванє литовських видань з Прусії до Росії) увагу пруських властей, які наслідком сього визначили до Тильжі окремого агента пруської політичної поліції, наказуючи йому слідити за литовськими виданями, призначеними для Росії. Крім сього пруський міністр судівництва просив головного прокуратора в Кенігсбергу і державного

прокуратора в Тильжі, щоб вони давали згаданому агентови потрібну поміч і зараз віддавали під суд людей і виданя, на які він покаже. В тім самім часі пруське правительство звертало ся в дипломатичній дорозі до Петербурга в цілі устанавлення безпосередного порозуміваня згаданого агента і прокуратора з російськими приграничними губерньськими властями“. З отсих документів видно, що не тільки оба правительства, російське і пруське, але навіть володарі обох держав порозумівали ся з собою в справі здавленя литовського національного руху. І пруське правительство справді робило „заприязнений державі“ всякі можливі услуги в сій справі, видаляючи зі своєї території редакторів литовських видань — російських підданих (як в 1884 р. редактора „Auszt-u“ Шлюпаса, в 1890 р. редактора „Varpas-a“ Шернаса й ин.), конфіскуючи виданя, переслідуючи контрабандистів і т. д.

Згодом, коли під впливом політичної літератури почала зростати національна свідомість, повстають серед литовського народу численні національно-культурні огнища в формі кружків для самоосвіти. Для характеристики тих кружків познайомимо ся ближше з одним із них, а саме з селянським кружком самоосвіти „Atgaja“ („Відроджене“), про який читаємо в ч. 7. „Varpas-a“ з 1894 р. Статут сього кружка вказує на вступі, що найбільшим національним злом є темнота і тому треба з нею бороти ся при помочи самоосвіти. Як кружок веде ту боротьбу, се видно з §§ статута а саме: „§ 1. Кождий з товаришів має що тижня написати сторінку вісімки довільного змісту: а) вчуті з уст народу думки й сентенції, приповідки, оповіданя, старі перекази, пословиці; в) з ким і про що говорив — чи поважно, чи жартом; с) що бачив або завважив кругом себе — в воздуху або на землі; d) де був, далеко чи близько, і що де робив, е) щось з власного помислу. § 2. Ті щотижневі записки треба принести або прислати до одного місця і взаїмно вислухати справозданя про роботу товаришів. Увага I. Хто живе далеко, повинен бодай раз на півроку прислати свою працю до визначеного місця. Увага II. Записки будуть зібрані і збережені доти, аж хтось не використає того, що в них позиточне. § 3. Що тижня кождий з товаришів складає по 1 копійці на книжки для кружка. Увага. Коли хтось через бідність не може дати навіть копійки, то все-таки остане й на далі товаришем, як тільки виповнить обовязок щотижневого робленя записок і пришле їх раз у місяць до центрального місця. § 4. Гроші складають ся за відомостю всіх в одного з членів. При кінці року їх відповідно до ухвали обертаєть ся на закупку книжок або часописий. Увага. Ті книжки не належать до пійкого з окрема, тільки до кружка. § 5. Старшини в кружку нам не треба бо всі ми рівні товариші: працюємо спільно на основі взаїмного порозумія, як кого з нас стати і як хто може. § 6. Хто не виповняє статута,

того усуваємо з-поміж нас. Вистане нам осталих двох, трьох або десятих членів“.

Автор згаданої статі в „Varpas-і“ про сей кружок мав у руках значну часть щотижневих записок членів кружка. Між иншим кружок у формі анкети збирав відповіді, які відносили ся до суспільно-економічного життя селянства, як приміром: яку шкоду мають селяни від дворів що-до лісів і пасовиск; для чого в однакових умовах одні багаті, а другі бідні; чому чившівникам майже все ліпше ведеть ся, ніж тим що мають власну землю; скільки треба мати власної землі, щоб могли її добре обробити і вижити з неї з родиною; чому безземельні покидають свої хати і йдуть на наймитів до двора або на заробітки до міст; чому женять ся ті, що не мають землі і чи не ліпше їм було-б не женити ся; чи девотки більш побожні від инших; чи всім треба-би вчитися з книжок, чи ні; яку користь мали би люди з науки, коли-б усі вчили ся; який круг знатя треба би зробити загальним; чи варта хліборобам читати газети; чи з газет може чоловік щось корисного навчитися; які тягарі поносить для народу духовенство і чи воно має якусь користь для себе з тих тягарів; чи лікарі корисніші від священників; чому селяне учат своїх дітей на священників — і т. д. „На сі питання — пише Ремер — зібрано багато відповідей, які можуть бути гарним матеріалом безпосередньої думки й заходів народу. Відповіді були переважно розумні, узаasadнені, ядерні і — загалом беручи — поступові. В сій акції пізнаємо переважно прояви клясових потреб дрібної земельної власности, в ній знаходив свій вислів т. зв. людовий напрям“.

Подібних кружків самоосвіти — між селянством, міськими робітниками, і інтелігенцією — було багато і зрозуміла річ, то вони відіграли поважну роль у процесі литовського національного відродження.

В кінці прийшов час, коли правительство побачило, що його зусилля здавити литовське національне відроджене при помочи заборони друку були даремні. Процесу національного відродження литовського народу не спинено, російської національної ідеї між литовським народом не насаджено, а тільки осягнуто той результат, що з литовською національною свідомістю звязала ся нерозривно ненависть до російської держави і її правительства. І щоби злагодити хоч по части той результат 40-літньої політики репресій і дати підставу до національної праці елементам уміркованим, не настроєним ворожо до російського правительства, рішено знести заборону друку. Се рішене було прийняте ще в 1903 р., тільки правительсте надумувало ся, в якій формі оголосити його, щоб закрити свою капітуляцію. Та тимчасам прийшла війна з Японією і революційні рухи в внутрі держави. Серед таких обставин не можна було довше відкладати акту, який мав на меті зєднати для правительства

прихильність людности. І заборону литовського друку латинською азбукою знесено в 1904 р. ще за правління Плеве.

Безпосередно по знесеню заборони друку правительство могло наглядно переконати ся про результати своєї політики репресій. Коли „Auszt-a“ готова була вважати знесене заборони друку таким здобутком, що завдяки йому все литовське національне жите могло би розвивати ся в законних рамах, то тепер литовські органи преси віднесли ся до знесеня заборони зовсім не ентузіастично. Признаючи вагу того факту, що деякі видання, які доси мусіли появляти ся нелегально не задля змісту, але завдяки азбуки, зможуть від тепер виходити без перешкод в краю, нелегальні органи литовської преси не перецінюють одначе значіння того факту. Вони вказують на те, що недостача свободи преси унеможливить обговорюване всіх справ литовського народу на шпальтах легальної преси та що істноване нелегальної, свободної преси являєть ся й на далі конечною потребою, а тимчасом та преса готова дістати невітідного конкурента в пресі легальній, якою покористують ся різні угодові елементи, щоб затемнювати національну і політичну свідомість литовського народу.

В тім дусі пише й орган литовської демократії „Vargas“ і орган литовської соц.-дем. партії „Darbininku Balsas“ і соціалістичний орган молодіжи „Draugas“ („Товариш“). Тільки клерикали зараз після знесеня заборони друку звинули свої нелегальні видання, порішивши вести дальшу видавничу діяльність виключно на легальнім ґрунті.

Зараз після знесеня заборони друку вплинуло багато подань о дозвіл на видане литовських часописий. Одначе правительство дозволило поки-що тільки дві газети: клерикальний тижневник „Lietuviu Laikrasztis“ („Литовська часопись“) у Петербурзі, який появил ся 1 (п. ст.) грудня 1904 р., і умірковано-поступовий дневник „Vilniaus Žinios“ (Виленські Вісти“), яких перше число появил ся 10 (н. ст.) грудня 1904 р.

Тимчасом події в російській державі приходили швидко одна по другій, що не оставало без впливу й на Литву. Навіть елементи умірковані, угодові, набрали смілости і почали висилати до правительства петиції з домаганем, національної рівноправности для литовського народу і політичних реформ.

Розумієть ся, що акція поступових елементів литовського народу виглядала инакше. Вони не звертали ся з просьбами до правительства, тільки, повні віри в силу народу, готовили ся до боротьби з правительством. Безпосередну акцію попереджує ера зїздів і резолюцій. Зїджають ся, організують ся й радять поступовці різних напрямів, щоб установити якесь одноцільне мінімум литовських домагань на основі загально-державної кризи.

В Вильні з поступовців різних відтінків, Литовців і Поляків, по-

встав клуб автономістів який в грудні 1904 р. ось-як сформулював свої домагання що-до конституції в державі: „Російська конституція повинна опирати ся на основі свободної федерації країв (в етнографічних межах), які виявили свою національну індивідуальність і домагають ся самостійности (Литва, Польша, Фінляндія й Україна). Взаємні відносини злучених країв, а також їх взаємні права й обовязки в області економічній, політичній і культурній мають бути означені зборами вибраних в тій цілі представників усіх країв, які повинні руководити ся законами виробленими і пронятими в окремих краях. В тім союзі Литва має бути окремим організмом, якого політичний лад буде установлений людністю литовської землі через її представників, вибраних до сойму в Вильні на основах загального, рівного, тайного і безпосередного голосованя. Конституційна автономія Литви повинна опирати ся на демократичних основах, які запевняли би рівні права для всіх національних меншостей в краю“.

В марті 1905 р. відбув ся в Вильні зїзд литовських інтелігентів, який прийняв аналогічні резолюції, домагаючи ся скликаня загально-державної конституанти до Петербурга і рівночасно конституанти для Литви до Вильна.

З ініціативи виленського клубу автономістів відбули ся в цвітні й маю 1905 р. два поступові зїзди Литовців, Поляків, Білорусів і Жидів. Одначе на тих зїздах не прийшло до порозуміння. Литовці домагали ся автономії Литви етнографічної, розуміючи її як завершене процесу національного відродженя литовського народу. Тимчасом представники інших народностей прихилили ся радше до концепції автономії Литви історичної, себ то Литви і Білоруси, отже автономії території, на якій литовський нарід був би національною меншістю. Через те оба сі зїзди закінчено резолюцією компромісовою, яка висловляла ся за автономією Литви і Білоруси, з конституантою в Вильні, вибраною людністю Литви і Білоруси не означуючи ближше відносин між Литвою і Білорусю.

Характеристичною рисою національно-політичного становища, зазначеного в поданих резолюціях, являєть ся тенденція децентралізації. В принципі признаєть ся кожному народови незалежність і загально-державна конституанта повинна числити ся з домаганнями окремих народів. Становище — зовсім відмінне від становища російських партій (кадети, соціяльна демократія), що заняли становище централістичне, по якому окремі народи матимуть лише стільки незалежности, скільки їм зволить визначити загально-державна конституанта.

З подібними національно-політичними домаганнями, як литовські поступовці, виступає також литовська соціяльна демократія. Зараз після „петербурської неділі“ (9/22 січня 1905р.) видає вона відозву (12/25січня1905 р.),

в якій побіч загально-політичних домагань громадянських свобод, амне-
стії і закінчени війни і домагань з области охоронного робітницького за-
конодавства формулує також литовську національно-політичну програму,
а саме:

„В відносинах до Росії домагаємо ся, щоб ті народи, які хотять
самі собою правити (мати автономію), як Литва, Польща, Фінляндія,
Україна й ин., могли злучити ся з Росією як рівні з рівними і щоб
той союз був свобідний та непримушений. — Відносини між получени-
ми в тім союзі народами а також їх права устанавлять скликані для
сієї справи збори, зложені з представників злучених країв. — В тім со-
юзі народів Литва буде окремою державою, якої політичну організацію
установить і заведе сойм у Вильні, зложений з представників цілої люд-
ности Литви, вибраних загальним, рівним, тайним і безпосередним голо-
сованєм. — Жадаємо, щоб Литва мала демократичну організацію (щоби
правительство було безпосередно залежне від народу) та щоби всім, хоч-
би найменшим народностям; які заселяють її, були признані рівні
права“.

Треба додати, що отся національно-політична програма, як се зреш-
тою побачимо далі, не була особливою політичною власністю литовської
соціальної демократії, а домаганєм загально-національним, яке що-раз
більше дозрівало в процесі національного відродженя, щоби в кінці в
році революції прийти до загально-національного виступу. Соц.-дем.
партія тільки виступила з ним найшвидше, зазначуючи ось-так свій орґа-
нічний звязок з процесом національного відродженя свого народу.

Незабаром, в червні того-ж 1905 р., зїзд литовської соц.-дем. пар-
тії перевів ревізію програми, усуваючи з неї первісну польсько-держав-
ну концепцію „самостійної демократичної республіки, зложеної з Литви,
Польщі й інших країв та опертої на свобідний федерації“, та заступа-
ючи її домаганєм „литовської демократичної республіки з соймом у
Вильні, полученої з вільної волі звязками федерації з сусідними краями“.
Таким чином литовська соц.-дем. партія відкинула PPS-овське проти-
ставлене країв колишньої польської держави осталий Росії і стала на
становищі національної незалежности всіх народів російської держави,
висловуючи при тім бажанє, щоб ту незалежність використали вони в
напрямі взаїмної федерації.

Рівночасно партія заводить зміну в своїй назві. Досі називала ся
вона литовською соціально-демократичною партією; від зїзду в черв-
ні 1905 р. називаєть ся соціально-демократичною партією Литви, що
означає, що вона хоче бути не як досі національною організацією ли-
товського пролетаріату, але територіяльною отже інтернаціональною ор-
ганізацією пролетаріату всіх народностей на території Литви. З оглду

на те, що сей зворот не відповідає фактичним обставинам, прим. поза партією оставала сильна організація жидівського пролетаріату на Литві, Бунд, — в сій переміні назви знаходять безперечно вислів централістичні тенденції.

Щоб не вертати вже більше до сієї теми, додамо на сїм місці, що литовська соц.-дем. партія не довго видержала на становищі національної незалежности і федерації національности і в 1907 р. прийняла національно-політичну концепцію російської соц.-дем. партії, себ-то домагане автономії Литви в російській державі.

Зїзди, резолюції і відозви були тільки початком акції, яка швидко розлила ся по цілим краю. Почала ся ера громадських віч, на яких популяризовано ідеї, вироблені на зїздах та обняті резолюціями, а далі пішла ера громадських ухвал, які являли ся початком реалізації домагань, що назріли в тім часі.

Жовтневий страйк і конституційний маніфест повели людність Литви від слів до діл. Майже на цілим просторі етнографічної Литви — в однім місці з більшою, в другім з меншою силою — вибухає бойкот дотеперішнього правління. Супроти висших властей людність обмежуєть ся до бойкоту пасивного, до понехання урядових зносин з ними. За те в області громадської адміністрації бойкот переходить в акцію, яка має на меті усунути старий лад і заступити його новим. В великих містах, де власть мала ще досить сили, ся акція не могла проявити ся як слід, але в селах і містечках прибирає вона великі розміри. Усуваєть ся дотеперішню громадську старшину і на її місце вибираєть ся нову; громади заводять реформи в шкільництві, усуваючи учителів-обрусителів і надаючи посади Литовцям, які переводять націоналізацію школи; одного з поважних проявів бойкоту було також те, що обовязані до бранки або зовсім не ставили ся або демонстраційно відмовляли ся складати військову присягу й розїздили ся.

На тлі сих відносин що-раз більше дозрівала потреба якоїсь загально-красвої організації, яка всі ті рухи звела би до одної синтези і вказала дальші шляхи боротьби зі старим ладом та заводження нового ладу. В таку хвилю від д-ра Басановича, оснувателя „Auszt-u“, що після довгих літ прогнаня вернув ся старцем до вітчизни, виходить ініціатива скликаня литовського зїзду до Вильна. Ся ініціатива знайшла загальне признане і ідея зїзду швидко наближаєть ся до своєї реалізації. Завязано окремий організаційний комітет зїзду, видано відозву з зазивом на зїзд, означено час зїзду на 21 і 22 ст. ст. падолиста (4 і 5 н. ст. грудня). В цілій Литві ідею скликаня зїзду привитано з великою радістю. Скрізь почато робити заходи коло вибору делегатів на зїзд. Правда, не було часу і змоги перевести правильного подїлу краю на ви-

борчі округи і доконати всюди виборів, але все таки в більшості громад переведено вибори, а з громад темніших, де виборів не було, приїхали свідоміші одиниці з власної волі, карт вступу на зїзд було коло 1.800, але всіх учасників зїзду було коло 2.000, з чого коло 1.000 виборних делегатів.

На зїзді були заступлені всі партії й напрями литовські. Зорганізованих партій було дві: демократична і соціально-демократична, і вони мали найбільший вплив на зїзді. Крім того були тут заступлені християнські демократи, які в тім часі переводили свою партійну організацію, зложений літом 1905 р. „Союз литовських учителів“, який при сій нагоді відбув свій другій зїзд, „Селянський союз“, який власне тоді почали організувати радикальніші елементи демократичної партії, і литовські націоналісти, які також тоді почали організувати ся в окрему партію.

Зїзд почав ся 21 ст. ст. падолиста рано в великій міській салі, отворив його голова організаційного комітету д-р Басанович.

„Перед двадцяти роками — говорив він — я гадав, що Литва в гробі, та нині бачу, що мої мрії прибирають тіло. Витаю Вас, брати, у просторій столиці Гедиміна. Слава його останкам і пам'яті...

„Не один із нас боров ся довго за той день, не один гнив у тюремних підземелях, не один за свою працю побачив піски Астрахани, степи Сибіру. Не мало пролито сліз, крові. Слава терпінням, сльозам і крові. Слава могилам...

„Та не ми самі вибороли нинішний день. За ту свободу полили ся ріки робітницької крові по ріжних містах. Слава і вічна пам'ять тій крові, вічний відпочинок і пам'ять мученикам“...

Зїзд радив два дні. Другого дня вечером наслідком поголосок, що має вибухнути залізничий страйк, а також що проти зїзду має виступити власть, ухвалено резолюції і зїзд замкнено. Повний текст тих резолюцій такий :

„Резолюції першого зїзду представників литовського народу, ухвалені в Вильні на пленарних засіданнях 4 і 5 грудня (21 і 22 падолиста) 1905 р.:

I. *Теперішнє положенє в Росії і Литві.* Признаючи, що теперішнє правительство є нашим найгіршим ворогом, що про нього повстали тепер усі краї російської держави, що тільки в побідній боротьбі зі старим ладом можемо здобути ліпше положенє, ми, Литовці, які беремо участь в зборах, ухвалюємо: Просвічати ся, лучити ся і ставати до боротьби спільно з повстаючими народніми масами всіх національностей Росії.

II. *Литовська автономія.* З уваги на те, що потреби людности

Литви можуть бути заспокоєні в цілій повноті тільки при справжній автономії (самоуправі) нашого краю та що є бажаним, щоб також інші народности Литви могли користати з повної свободи, литовський зїзд порішив: Домагати ся автономії Литви з соймом у Вильні, вибраним шляхом загального, рівного, безпосередного і тайного голосовання без різниці пола, народности і віроісповідання. Та автономічна Литва повинна бути зложена з теперішньої етнографічної Литви як ядра, а також з тих примежних околиць, які тягнуть до неї з причин економічних, культурних, національних або інших і яких людність плебісцитом висловить про се свою волю. З огляду на те, що Литовці з Сувальської губернії, зібрані в Вильні на зїзді, признали одностайно потребу спільної з Литовцями інших губерній боротьби за автономічну Литву, зїзд ухвалив що Литовці Сувальської губернії повинні бути прилучені до автономічної Литви. Відносини Литви з сусідними краями російської держави повинні бути оперті на основах федерації.

III. *Спосіб вибореня автономії.* Щоби здобути автономію, треба перше всього звалити до краю теперішню систему гнету. В тій цілі треба лучити зусилля всіх політичних партій Литви, а також окремих одиниць. Зединивши ся між собою, треба нам лучити ся з усіма іншими народами Росії, які причиняють ся до повалення тої системи. Тимчасом треба не платити ніяких податків, замикати монополї, не посилати дітей до російських початкових шкіл, не звертати ся в границях губернії ковенської, виленської і гродненської до громадських судів ані до ніяких інших інституцій теперішнього правительства, не пускати своїх братів до війська, в разі потреби страйкувати всім людям праці в містах і селах.

IV. *Громади, школи і церкви.* В усіх громадах Литви повинна бути уживана рідна мова людности в веденю всіх справ. З огляду на те, що теперішня школа є тільки орудем денаціоналізації й деморалізації, всі школи повинні бути вповні націоналізовані, з навченем рідною мовою, а вчителів повинна вибирати місцева людність. З огляду на те, що в литовських церквах виленської дієцезії при богослуженнях (очевидно, додаткових) уживають з політичних мотивів польської мови, литовський зїзд одностайно ухвалив висловити Литовцям, які живуть і борються в виленській дієцезії, найліпші бажання успіху в боротьбі з польономанським духовенством за права литовської мови в церквах Литви, а також осудити нинішню церковну систему в виленській дієцезії.

До точки про „литовську автономію“ треба додати, що Сувальська губернія, яка адміністративно належить до Польського Королівства, в значній частині творить литовську етнографічну територію. Отже Литовці з сеї губернії, зібрані на зїзді, на окремих зборах ухвалили домагати

ся „виділення Сувальської губернії з автономічної Польщі і приділення її до автономічної Литви і в тій цілі вести агітацію по всіх громадах“. На сім становищі станув також зїзд у своїй резолюції про литовську автономію.

В звязку з обговореним зїздом треба згадати передовсім про „Селянський Союз Литви“. Ідея заложення такого союзу повстала серед молодших елементів литовської демократичної партії в липні 1905 р., під впливом тих симпатій, якими починав тішити ся „Селянський Союз“ у Росії. В вересні того-ж року утворив ся організаційний комітет Союзу. Комітет розвинув між селянством агітацію за прибутем на зїзд, на яким виступав як окрема політично-партійна одиниця. Другого дня зїзду комітет скликав окреме засіданє селянських делегатів і тут заложено „Селянський Союз“, до якого зараз записалось сто кількадесят селян, і зложено відозву, яка що-до змісту покривається з резолюціями зїзду, особливо в домаганю автономії і в способах боротьби за автономію, тільки промовляє радивальнійше.

В ночі після закінчення зїзду в друкарні „Vilniaus Žinios“ надруковано 26.000 примірників резолюції селянських делегатів і 10.000 примірників з паралельним текстом резолюцій зїзду і селянських делегатів і роздано на двірці учасникам сїзду при відїзді домів. Таким чином ідеї, обняті ухвалами зїзду і селянських делегатів, рознесено по цілій Литві.

Після зїзду „Селянський Союз“ розвивав ся в численних селянських кружках з великим успіхом. Бойкотова акція, про яку вже була згадка і яка розвинула ся на добре аж після зїзду як виконанне резолюції зїзду про виборене автономії і резолюції селянських делегатів, була в великій мірі ділом Союзу. Реакція, яка почала ся в грудні 1905 р., дуже ослабила Союз, вириваючи з його найліпших робітників, як інтелігентів так і селян. Весною 1906 р., ослаблене було так велике, що остали одиниці назвали свій зїзд, скликаний в липні 1906 р., „зїздом відновителів“. На сім зїзді прийнято організаційний статут і тимчасову програму, в якій покладено натиск на суспільне становище Союзу, пересуваючи те становище в напрямі потреб малоземельного і безземельного селянства. В аграрній області „Селянський Союз“ домагаєть ся віддани в користь малоземельного і безземельного селянства земель, які належать до держави, до царської родини, до майоратів і церков усіх віроісповідань, а тако ж признає принцип відчуження земель великої власности. Переведенєм сеї аграрної реформи на думку Союзу повинен зайняти ся литовський сойм. Що-до лісів і пасовищ, Союз домагаєть ся украєвити їх. Зрозуміла річ, що серед тих політичних відносин, які довели в кінці до третьої думи, „Селянський Союз“ не міг розвивати ся. Але слід його діяльности певне лишив ся.

Під організаційним оглядом „Селянський Союз“ творив окрему групу в литовській демократичній партії, з якої, як уже згадано, вийшла ініціатива до заложення його. Зразу старші елементи партії, що привикли де конспірації в політичній роботі, ставили ся скептично до такої масової роботи, якою було заложене „Селянського Союзу“, але швидко ріжниці вирівняли ся. Через те політичну програму литовської демократичної партії треба також уважити програмою „Селянського Союзу“.

Ми вже бачили, як з загально-поступового напрямку, якого висловом був „Ваграс“, витворила ся литовська демократична партія; бачили також її змаганя, до витвореня програми, змаганя, які поки-що довели до ухваленя трьох основних програмових тез на зїзді 1905 р. Викінчену програму приняла партія аж 1906 р.

В сїй програмі означаєть ся незалежність Литви як ідеал і „широку демократичну автономію етнографічної Литви“ як конкретну ціль партійних змагань. Територія етнографічної Литви докладно означена в програмі. Права інших народностей Литви повинні бути зацоручені основними законами. Програма приймає принцип автономічно-централістичний, а не автономічно-федераційний. При автономічно-федераційнім принципі державна організація йде здолу в гору: незалежні територіальні одиниці, зберігаючи за собою автономію лучать ся в федерацію-державу; при автономічно-централістичнім принципі державна організація повстає в відворотнім порядку, з гори в низ: сувереном являєть ся центральна конституанта держава, яка рішає про форми державного ладу для цілої держави, отже і про автономію для окремих складових частий держави. Сей автономічно-централістичний принцип прийнятий і в програмі литовської демократичної партії з 1906 р.: автономія Литви впливає тут з центральної конституанти держави. Домагане громадянських свобод програма не замикає в межах автономії, тільки ставить його для цілої держави. Автономію Литви опирає програма на основах демократичної організації і централізації громадської, міської і повітової. В аграрній області програма приймає за основний принцип суверенне право краю над усею землею краю. Таким чином усі аграрні реформи належали би до компетенції сойму. Сойм мав би установити максимум земельної власности, а для заспокоєня потреб малоземельних і безземельних селян покликати до життя краєвий земельний фонд, на який зложили ся би: землі і ліси, які належать до держави і до пануючої родини; приватні землі зі спадків, для яких нема близшої рідні; землі які творять надвишку понад максимум земельної власности, установлене соймом; землі викуплені з приватних рук коштом краю; всі ліси. Відшкодоване установляє сойм. Крім того сойм мав би займатися управильненем сервитутів, комасаціям, меліораціям, визволенем малої земельної вла-

сности від визиску посередників і т. д. Програма домагаєть ся законодатного управильнення відносин праці і плати, доускаючн навіть законодатне означене мінімуму плати. В податковій справі програма ставить принцип прогресивного податку від власности і доходу і відкидає узалежнене громадянських прав від податкової сили. Судівництво замикає програма в межах краю так, щоб усі інстанції для Литви знаходили ся в Литві. В области шкільництва програма домагаєть ся націоналізації школи. Для забезпечення національної школи також для національних меншостей Литви служив би окремий шкільний бюджет, з якого були би заспокоювані шкільні потреби всіх народностей краю пропорціонально до їх числа. Урядовою мовою на думку програми повинна бути мова литовська; в національно-мішаних околицях мови всіх місцевих народностей були-б рівноправні. В військовій области програма домагаєть ся ступневої переміни правильної армії на міліцію, якої організація належала би до сойму.

Безпосередно по литовським зїзді, 23 і 24 ст. ст. падолиста 1905 р., відбув ся в Вильні другий зїзд „Союза литовських учителів“. Сей „Союз“ заложено літом 1905 р., на організаційнім зїзді литовських учителів з метою бороти ся за перебудову державного ладу і в тій боротьбі дбати про потреби литовського шкільництва і його робітників.

З усіх областей суспільного життя шкільництво було тою областю де всі литовські партії і напрями виступали найбільше солідарно. Через те в тім короткім часі, в яким розвивала ся бойкотова акція до виленського зїзду, майже на всім просторі Литви усунено вчителів-обрусителів, заступаючи їх Литовцями. Акція була така сильна, що навіть правительство мусіло з нею числити ся. Була хвиля, безпосередно перед виленським зїздом, що в ковенській губернії, де та акція була найсильніша, мав бути заведений военний стан. Але генерал-губернатор виленський, ковенський і гродненський, Фрезе, один з найбільших уміркованих адміністраторів, спротивив ся сьому домаганю ковенського губернатора і замість военного стану оголосив другого дня по зїзді, 23 ст. ст. падолиста, розпоряджене, в яким стараєть ся ріжними обіцянками успокоїти людність. В тім розпорядженю генерал-губернатор остерігає людність перед шляхом насильств і радить їй ждати на ухвали державної думи, покликаної до зреалізованя обітниць конституційного маніфесту, заповідаючи, що проти насильств власть виступить з усею рішучістю. Але побіч сього розпоряджене робить також де які фактичні уступки головно на полі шкільництва. „Бажане селян, — читаємо там — щоб у народіх школах навчати діттий по литовськи та щоб учителями були Литовці, може бути сповнене, тільки учитель повинен знати урядову мову російську і діти повинні вчити ся се мови, бо вони—піддані Росії“.

ЛНВістник 1910, кн. VIII.

18

Рівночасно вислав Фрезе телеграму до міністра просвіти, в якій доносить йому про литовські домагання на полі шкільництва і заявляє, що на підставі порозуміння з окружним куратором просвіти ковенської губернії вважає konieczними отсі реформи: 1) завести науку литовської мови в народних школах, 2) дозволити уживати литовської мови при пояснюваню інших предметів, 3) обсажувати учительські місця Литовцями, 4) змінити постанову, яка не допускає до учительської семінарії в Поневіжі Литовців-католиків, — при чім три перші точки з огляду на їх наглядчу потребу наказав уже кураторови виповнити.

Під вражінем сих уступок радив другий зїзд, „Союза литовських учителів“, готовлячи ся до сповнення своєї задачі в процесі націоналізації шкільництва. Між иншим ухвалено на зїзді видати дві відозви до учителів і до селян. Відозва до учителів, вказуючи на уступки генерал-губернаторського розпорядження, закликає до дальшої боротьби за національну школу, до займання учительських посад і до ввядження в школах литовської мови. Відозва до селян дає поучення, як повинна поступати громада, при обсаджуваню учительської посади, а також подає програму науки в народних школах.

В часі, коли приготовляв ся й відбував ся виленський зїзд, часть литовського духовенства заходила ся коло вироблення програми і зорганізування партії християнських демократів. За основу проекту програми нової партії мала послужити програма російських конституційних демократів, доповнена віроісповідним елементом. Сей проект поручено виробити трьом литовським священникам професорам петербургської духовної академії, (Бучис, Домбровский, і Мацюевич). По проекту партія мала називати ся „Союзом литовських християнських демократів“. Проект програми заявляє, що характер партії демократичний, християнський і литовський. Під національним оглядом проект програми домагаєть ся автономії Литви і націоналізації всего суспільного життя на Литві, також націоналізації церкви що-до додаткових богослужень, проповідий і т. д. які в виленській дієцезії відбувають ся в польській мові. Під суспільно-політичним оглядом проект програми стоїть на становищі уміркованого демократизму. Християнський характер проекту програми містить ся в домаганю, щоби основні закони запоручали свободу монастирів, законів, конгрегацій, братств, культу, щоби церков у своїй організації й діяльності була зовсім незалежна від держави, а за те щоб їй була признана матеріальна власть в деяких суспільних справах, які на думку церкви в'язуть ся з релігійною етикою.

В партію литовські християнські демократи не успіли зорганізувати ся, — між иншим також тому, що зустріли ся з перешкодами з боку церковних властей, — але, маючи свої видання й товариства, мають також політичний вплив.

В тім самім часі організують ся в окрему партію литовські націоналісти, яких провідником являєть ся д-р Басанович. Тут треба зазначити, що литовські націоналісти не проявляють таких завойовницьких тенденцій, як націоналісти польські або російські. Під суспільно політичним оглядом вони безперечно демократи, тільки більш умірковані від литовської демократичної партії, і кладуть головний натиск на національний елемент, який на їх думку повинен зєднувати всі верстви народу, а за те старають ся ослабити значіне соціально-економічних противенств між окремими верствами народу. Характерне для них також те, що вони привязують велику вагу до історично-державних прав Литви.

Перед виленським зїздом виступили вони з декларацією історично-державних і національних прав Литви, виславою до тодішнього президента міністрів Вітте, а по зїзді зорганізували „національну литовську демократичну партію“. Та серед суспільности, в якій усі партії звертають належну увагу на національну справу і яка своїм політичним і соціально-економічним положенем примушена бути радикальною під суспільно-політичним оглядом, а при тім в часі державного перевороту, — така партія не могла числити на великі успіхи.

По виленським зїзді литовська народня маса почала „фанатично“ — як писала російська реакційна преса виконувати ухвали зїзду. Бойкотова акція, почата зараз після конституційного маніфесту прибрала після зїзду широкий масовий характер. Скрізь усувано старі порядки й заводжено нові.

Але „весна свободи“ тревала недовго. Вже в грудні 1905 р. на Литву налягла реакція. Почато „успокоювати край“ і „привертати порядок“. — Серед таких обставин всі здобутки 1905 р. пропали, — остав ся тільки спомин, що була хвиля, коли литовський нарід проявив свою силу на своїй землі.

Та не пропала національна свідомість, здобута в довгім і важкім процесі національного відродження. Виленський зїзд був завершєнем сього процесу і в „конституційну еру“ вступив литовський нарід як нація, свідома своїх національних цілій і шляхів, які до них ведуть. З тою національною свідомістю числять ся вже й вороги литовського народу. Ані Поляки ані Росіяни не манять вже себе надією, що литовський нарід може стати етнографічним матеріалом для їх національного типу. Але з другого боку вони ще не погодили ся з думкою признання рівноправности і повноправности литовського народу, наслідком чого литовсько-російська і литовсько-польська боротьба далеко не покінчена.

Мотивом російського правительства в тій боротьбі являєть ся загальний мотив російської національної політики: „Россія для русских“ і всі „инородцы“ повинні збогачувати мощність і силу „русских“.

А польський мотив — такий сам, як і в Галичині супроти українського народу: Литва, се нероздільна часть Польщі і тому литовський нарід ніколи не сміє визволити ся з-під польської переваги. В тій литовсько-польській боротьбі годить ся звернути увагу на одну появу, яка ярко характеризує політичну етику польської національної політики: Поляки зовсім не стісняють ся кликати проти литовського національного руху помочи російського правительства, але Литовців вічно обвиняють за те, що вони, мовляв, являють ся орудом російської політики (*divide et impera*) бо... виступають проти Поляків, проти яких виступає також російське правительство. Етика — звісна також у польсько-українській боротьбі в Галичині. Пливе вона з того почуття, що Поляки — суверенний нарід над усіма народами колишньої польської Річи посполитої і їм як суверенови прислугує право всіма способами привертати своїх підданих до послуху, — за те піддані не сміють кликати нікого постороннього на поміч свого суверена, бо се „зрада“. Критикувати сей погляд — нема потреби, бо історія національного розвитку народів, поневолених Річю посполитою, перейшла над ним давно до денного порядку; встане сконстатувати його — для зазначення тої *Herrenmoral*, якою перенята польська національна політика.

ОЛЕКСА РЕМЕЗ.

Перша сповідь.

Я мав сім літ.

Був великодний тиждень в початку квітня — весна. В ровах, по-під тинами та в садках навколо дерев ще лежали купи зчорнілого, зледоватілого снігу, а верба вже розпукувалась, трава зеленою щітиною вибивалась з під землі і ряст цвів, а брендушки, мої найдорожчі ласощі, вже давно відійшли-відцвіли. Вже вівці паслись на степку за селом, а в високостях жайворонки дзвонили безнастанно, так завзято, аж сонячне проміне тремтіло, а в цілу ту гармонію весняного ранку дивним дісонансом влітав ся звук постового дзвона. Паламар Авдій дзвонив ретельно, троте бомкане малого постового дзвона було якесь дрібне, непевне, словом цілком не таке суворе і диспотичне, як в середопістє, коли сніги лежали, тумани стояли, дощем і снігом сипало... На вулиці гомоніли люде: сходились до церкви на сповідь, а дзвін дзвонив і жайворонки дзвонили і сонце тремтіло... бруньками пахло...

Я сидів в нашій городчику під молодою липою і городив навколо неї тин, справжній маленький тинок з тонких прутиків лози. Тут, під сею липою був „мій ліс“. Вже другий рік садив я тут ряст і фіялки і горицвіт. Хлопчики-товариші приносили все се мені з лісу, а я садив під липою і се був „мій ліс“. В зимі мій ліс був засипаний грубою верствою снігу і я майже забував про нього — від часу до часу снівсь мені — але на весні, як сніг ростав і земля підсихала, я вже сидів під липою невідступно і ждав нетерпляче коли покажуть ся з під землі мої квіточки, мій ліс. В дитинячій нетерпеливості я розгортав сухе листе і шпортав патином землю, хочаби вишукати квітки і прискорити їх ріст, але квітки якось глибоко ховались в землі і я ніколи не міг їх знайти. Вони виходили з землі несподівано, за одну ніч. О якж була для мене радість, коли одного ранку я раптом примічав в своєму лісі гострі яснозелені парости рясту, що густо витикались із землі. Я пізнавав кожду квітку, що вже рік або два тут росла, але скільки тут було молоденьких квіточок-самосійок і кожда така квіточка наповнювала щастем мое дитяче серце. Тепер вже мене трудно було виманити з під липи. Я обгорожував тинком кожду квіточку, замітав, приберав, цілував квітки і розмовляв з ними. Мені здавалось, що слухають мене і цілком розуміють. Розповідав їм про те, як в зимі було скучно сидіти в хаті; розповідав їм про те, як в зимі було холодно на дворі, як було гарно спускати ся саночками з гори, ковзатись на льоді; розповідав їм про те, як на різдво колядники колядували, як замерзла стара курка „Зозулька“, скільки накотилось ягнят; багато-багато розповідав... квітки слухали і кивали по вітрові головками, немов дивуючись, що вони так довго спали і нічого про се все не знали. Легаючи спати я думав про мої квітки і вночі мені снилось, що садок, город, степок за селом вкрились квітками... А рано вставши одягавсь як найшвидче і біг під липу до свого лісу, а на зустріч мені дзвонили жайворонки, лилось тепло, а пишні китяхи рясту любо кивали до мене — білі, жовті, червоні... Цвів ряст, цвіли фіялки, горицвіт, чебрик зеленів, а по весні квітки мої минались і в моім лісі робилось пусто і сумно. А в літі, коли навколо було так багато ріжних чудових квіток, мене проте тягнуло під липу. Я сидів і дивив ся сумно на мій ліс, де весною так пишались мої любі квіти, я розгортав рукою густу траву, що встигла там порости, хотів знайти хоч одну квіточку весняну і нічого не знаходив. Мені робилось так сумно, сумно; я біг до мами, клав головку на її колінях і гірко плавав. Мама трівожилась, питала мене чого

я плачу, а я нічого не відповідав, бо не знав щò відповісти і плакав...

Я сидів під липою і городив навколо неї тин. Мій ліс виглядав чудово: ряст цвів, кущики фіялок зеленіли, а горицвіт зберав ся цвісти. Коло мене лежав старий пес „Аякс“, якого звичайно всі кликали „Рудим“ і тільки брати, як приїздили зі школи, то кликали Аяксом. В Рудого були такі добрі очі і дивив ся він на мене завжди так пильно і покірно, а мені все здавалось, що йому чогось жалко мене і я часто бігав до кухні, крав шматок хліба і давав йому, аби був веселіший. Рудий їв хліб і весело махав хвостом, а очі його дивились на мене з жалем. Ми обидва сиділи під липою. Я так був зайнятий своєю працею, що навіть не зчувсь, як хтось підійшов до мене ззаду і поклав на моє плече руку. Я оглянув ся — се мама; вона схилилась і поцілувала мене.

— Ходи, Лесю, я щось скажу тобі... — взяла мене за руку, підвела і повела. Я йшов за мамою махінально, бо думки мої були заняті рястом, фіялками, горицвітом, тином, але те, про що мама почала говорити до мене, раптом зацікавило мене, бо се було щось нове і незвичайне для мене:

— Лесю, — говорила мама; — тобі вже скінчилось сім років; ти вже великий; у Бога ти тепер так само великий, як я, як тато...

— І як паламар Авдій? — перебив я, дуже здивований і зацікавлений маменим говоренем.

— І як паламар Авдій... — відповіла мама.

— І як баба Левчиха?

— І як баба Левчиха, але не перебивай мене. — Я замовк повний здивованя. Правда, порівнюючий масштаб паламара Авдія і баби Левчихи не задовольняв мене цілковито, бо мав я міру певніщу, а власне нашого фурмана Потапа, який для мене був у всьому недосяжним ідеалом, і мене дуже кортіло запитати маму чи я так само тепер великий у Бога, як і фурман Потап, та я вже не посмів перебивати мамі і затаїв сю думку про себе. А мама говорила далі:

— Ти вже великий і маєш гріхи...

— Які гріхи? — перебив я знов, не розуміючи гаразд, про що мама говорить.

— Які? — повторила мама і, хвильку помовчавши, ніби надумуючись, відповіла: — от всілякі; потім, як виростеш, як будеш учитись, будеш знати.

Мені раптом захотілось вирости, вчитись і знати, про що мама говорить. Я вже почав думати про те, як то я колись буду знати всякі гріхи, але мама заговорила далі і я слухав:

— Поки ти був маленький, Бог прощав тобі твої гріхи; а тепер ти вже великий, мусиш сповідатись і просити Бога, щоб простив тобі гріхи... А тепер іди вмий ся гарненько, вберись в нове убраннячко, бо зараз поїдеш зі мною до сповіди у Вільшанку.

— Мамо таж я не вмю сповідатись! — Мені зробилось чомусь страшно і я заплакав.

— Нічого, нічого; Вільшанський дідуньо навчить тебе... — заспокоювала мама цілуючи мої заплакані личка.

Вільшанський дідуньо се був старенький пан-отець в сусіднім селі Вільшаньці. Я його дуже любив. Він був низенький згорблений дідусь з білими, як срібло, бородою і волосем і з великими косматими бровами, а з під тих брів, мов із-під стріхи, виглядали його очи, такі веселі очи, дитиничі очи. Як він приїздив до нас, я перший біг йому назустріч, а він вдавав, що хоче мене зловити, тупав ногами і кричав: „лови його, лови, лови!“ Я реготавсь і втікав під шараги, а він сміючись тягнув мене звідти, цілував і обидва разом йшли до покоїв. Дідусь балакав з моїми батьками, а я вилазив йому на коліна і починав робити в нього ревізію. Перш всього бравсь я до ланцюшка зроблений в формі пістолета. Я просив дідуся, щоб він стрілив, тоді старенький брав пістольчик в пальці, націлював просто в мій ніс і несподівано робив язиком щось подібного до стрілу. Я верещав не своїм голосом, падав з колін на землю і вдавав, що мене вбито. Потім знов вилазив йому на коліна і бравсь до годинника. Дідусь мусів відчинити годинник і показувати мені машинерію. Відтак бравсь я до його бороди, розчісував її пальцями, розділював на двоє і на троє і ховав в ній своє лице. А борода його мала свій специфічний запах: пахло від неї табакою, канупером і мняткою, і як я ховав в ній своє лице, всі ті запахи лоскотали мені в носі і я чихав. Від часу до часу дідусь виймав десь з-за пазухи рясина стару, добре знайому мені табакирку, нюхав табаку тай мене частував. Я починав страшенно пчихати від табаки, аж мені сльози з очий котились, а дідусь сміявся і за кожним моїм чиханем промовляв: „здоров! здоров!“ Набалакавшись досить з батками, старенький починав оповідати мені різні байки, а найчастіше розповідав мені історію про прекрасного Йосифа. Нарешті виймав з кишені чудове, здоровенне яблуко і дарував його мені. Ніколи жадні ласощі не смакували мені так, як ті яблука від вільшанського дідуня. До сього дідуня зберавсь я їхати на сповідь.

Поки я вмивавсь, переберавсь в святоче убранне, мама також відповідно вберамась, а фурман Потап запрягав коні в нову жовту бричку.

Я ще взував нові черевики, а Потап вже хльоскав на подвір'ю батоном, даючи сим знати, що коні вже готові. Сей Потап, ах, як він чудово вмів хльоскати батоном; навчитись так хльоскати було моєю мрією. Не один шматок цукру, не одну пригорщу батькового тютюну виніс я Потапови, аби навчив мене так хльоскати, але всі мої старання пішли на ніщо: ніколи не міг я видобути з батога такого гуку-траску, як Потап. Взагалі сей Потап був для мене недосяжним ідеалом. Він чудово грав на сопілці, так що слухаючи його не вірилось, що ті чудові, нераз тужливі, нераз шалено веселі звуки ллють ся з його тоненької дудочки, з під його грубих, порепаних пальців; мені здавалось, що коло Потапа стоїть хтось невидимий і грає, а він тільки вдає. А коли він танцював голака і літав, як віхор навприсіди, тоді, дивлячись на нього, мені здавалось, що ось-ось він зірветь ся і полетить десь високо-високо. А як він їхав на кони до річки, кінь виступав під ним якомсь особливо, немов танцюючи і випускав десь зпід грудий дивовижний звук, ніби: „і-і-і“... Так, Потап був для мене ідеал недосяжний і мені не зіставалось нічого більше, як наслідувати його у всьому. Я старавсь носити шапку набакір, бо так носив Потап; старавсь цвиркати слиною кризь зуби, як се робив Потап, але хльоскати батоном так, як хльоскав ним Потап, я ніколи не навчив ся...

Потап хльоснув батоном, аж луна пішла по саду, застояні коні рванули і миттю винесли нас з подвір'я на село, а за кілька хвиль ми вже їхали серед широких, зеленіючих піль. Я не знав на що дивитись: чи на яскраве сонце, чи на жовті кульбаби та сині фіялки, що перістим килимом вкривали зеленіючі боки дороги, чи на посмітюшок, що вистрибували коням з під самих ніг і швидко-швидко цвірінькали, чи на жайворонків, що як кулі зносились з поля, висіли хвильку в повітрі і знов линули ще вище, аж цілком утопали в блакитній безодні — очи мої розбігались. Я шарпав маму за рукав, звертав єї увагу на всі єї чуда і завдавав єї купи дитинячих, неможливих до пояснення питань, але мама була якась мовчазлива, задумана, не мов сумна і на всі мої питання відповідала, щоб я сидів тихо. Мене огорнуло почуте жалю до мами, я насупивсь і притих. З-по-за горба виринула дзвіниця Вільшаньської церкви, я раптом нагадав, що їду сповідатись і мене обгорнуло якесь невиразне почуте чи то страху чи то цікавості. Я думав про сповідь і не міг дати ладу своїм думкам. Я знав, що люде ходять до церкви сповідатись, навіть бачив в своїй церкві, як ся процедура відбуваєть ся, але всластивого розуміння про сповідь

ще не мав, було се для мене сумне, неясне... Чим ближче підїздили ми до села, тим дужче обгортало мене се невиразне аж болюче почуте невідомости. Ось вже й село; минули коршму; минули старий дімок Вільшаньського дїдуса і стали перед церквою. Мама повела мене за руку до церкви. На кріслі біля вівтару сидів дїдунь і ласкаво кивав до нас головою. Ми поздоровкались, мама щось сказала йому, а він подививсь на мене і усміхнувсь. Мама сповідалась перша; вона стала навколїшки коло дїдуня, а лица її невидно було, бо дїдунь накритв її голову покривалом. Серце моє завмерало з тривоги і я стояв нерухомо. Дїдунь довго щось говорив з мамою тихенько, потім перехрестив маму, а мама встала і підїшла до мене; вона мала заплакані очи, я се добре запримітив.

— Иди до дїдуня... — промовила мама і, ставши навколїшни, зачала бити поклони. Я не рухавсь з місця — менї зробилось страшно. Дїдунь кивав до мене пальцем і усміхавсь. Сей знайомий менї ласкавий усміх трохи мене підбадьорив і я підїшов до дїдуня. Від дїдуньової бороди запахло табакою, канупором і мняткою; я глянув на нього — він був такий як завжди: добрий, лагідний і менї зробилось лехко. Я поцілував дїдуня в руку, а він погладив мене по головці і запитав:

— Татко в дома?

— В дома.

— Що роблять?

— В церкві; — кажу я.

— А ти вже сповідавсь коли?

— Ні, ніколи.

— А не боїш ся?

— Ні; — збрехав я.

— Не треба, дитинко, боятись; — навчав дїдунь, — сповідь се святе діло; ти будеш говорити з Самим Богом, а через те мушиш правду говорити.

При сих словах знов страх мене обгорнув: Бог завжди уявлявсь менї грізним, і ось з тим страшним Богом менї приходиться говорити. Дїдусь накритв мою голову покривалом, зробилось темно, а я аж трясся зі страху. Потім дїдунь всунув під покривало і свою голову і я почув на свому лицї дотик дїдуньової бороди, почув запах табаки, кануперу і мнятки і голосно пчихнув. — Здоров! — відповів дїдунь. Страх мій усунувсь і менї стало лехко. Дїдунь говорив менї, щоб я любив тата і маму, щоб їх слухавсь і учив ся, але над усе щоб любив Бога, бо Бог добрий, найдобрі-

щий за все на світі. Тут, по сих словах мені стало дуже дивно, я запідозрів, що дідуньо бреше, бо прецінь я дуже добре памятаю обличчє того Бога, що намальований на нашому образі, а воно цілком не виглядало на добре, було суворе, з очий блискав гнів, і я того страшного Бога мав любити більше ніж тата або маму?! „Певно дідуньо забув, що моя мама така добра, а Бог такий грізний“, подумав я і вже хотів його запитати про се, але якраз в тій хвили він перехристив мене і сказав, щоб я йшов до мами. Я ще хвилю затримавсь ждучи, по призначці, що дідуньо дасть мені яблуко, але дідуньо яблука не дав і мені ще дивніше стало. Я підійшов до мами, ми вийшли з церкви, сіли на брчку і поїхали до дому. Цілу дорогу я думав про те, навіщо дідуньо збрехав, що Бог добріщий за маму. Почутє страху зовсім зникло, замість того я чув в собі якесь незадоволенє, неначєб мені чогось соромно було. Я унікав маминого погляду і бачив, що й мама так само робила. Сповідь, як була, так і зісталась для мене чимсь незрозумілим. Мій дитинячий мозок силкувавсь найти в сповіди щось зрозумілого для себе і не міг. В голові моїй крутилось і переверталось, як в кітлі. Я хотів спитати в мами чому дідуньо так дуже збрехав та не міг якось відважитись. Нарешті в мене почала боліти голова і я зачав плакати...

Приїхавши до дому я вже не побіг до мого лісу, до моїх любих квіток, бо мама сказала сидіти в хаті. Прийшов з церкви батько і не потягнув мене, як звичайно, за вухо, лиш промовив до мене чужим, суворим голосом, щоб я не пустував, бо по сповіди гріх пустувати. Над вечір прийшла баба Левчиха, старенька бабуся, моя бранка. Вона приходила до нас що-тижня і завжди приносила мені якогось гостинця. І тоді вона принесла мені пиріжка з маком. Вона мене страх-як любила, завжди пестила, а сьогодні, почувши, що я сповідав ся, зробилась цілком инакшою до мене: стала така поважна і казку не хотіла казати, бо мовляв, по сповіди гріх казку слухати, Бозя скарає. Як смерклось, Потап наніс повні сїни соломи і почав топити в грубах. Се топлєне в грубах було одною з найбільших моїх приємностей. В грубах завжди так весело тріщав огонь, я перевертавсь в соломі догори ногами, Потап учив мене боротись на ріжні способи: і навхрест, і під силки і через ногу; часом казку казав. Я й тепер кинувсь до Потапа, щоб погратись з ним, але він навіть не схотів заходити зі мною, кажучи, що мама заборонила йому на сьогодні бавитись зі мною, бо по сповіди гріх бавитись, Бог покарає. Тепер я вже був цілком переконаний, що Вільшаньський дідусь збрехав, коли

казав, що Бог добрий, а він же такий недобрий, бо через Нього мені невільно сьогодні а ні бавитись в моєму лісі, ані казку слухати, а ні з Потапом бавитись, словом не вільно робити все те, що я найкраще любив. Через Бога сьогодні всі мене мов пурають ся. Я почув себе таким чужим для всіх, таким відосібленим. В тій хвилі я почув себе непримиримим ворогом Бога. З ненавистю позирнув я на його обличчя, що висіло намальоване над батьковим ліжком і заплакав зі злости і з жалю, а як мама запитала мене чого я плачу, я збрехав, що в мене голова болить...

Тато пішов на вечірню, мама поралась в кухні і я сам сидів в кімнаті. Мені нудилось і не знав чим би себе забавити. Раптом блись мені в голові чудовий плян: треба вилізти на грубу і сховатись там, мама прийде, не знайде мене і подумає, що я втік на двір, а тоді я відізвусь і здивую маму. Під грубою стояла скриня. На скриню я поставив стілець, виліз на нього, став ногами на його спинці і захопивсь руками за гзимс від груби, щоб висадитись на неї. Несподівано гзимс урвався під моїми пальцями, стілець захитавсь і я разом зі стільцем гримнув на підлогу. Одну хвилю мені здавалось, що все навколо мене горить. В тім огни мелькнули знайомі обличчя: мама, тато, Потап, рудий пес, паламар Авдій, баба Левчиха, Вільшанський дідуньо, нарешті страшний Бог і раптом все зникло; мене обгорнула пільма...

Наколи я прийшов до пам'яті, я почув, що лежу в ліжку і, що коло мене є мама. Я хотів розплющити очі, але повіки мої були такі тяжкі, що я не міг ними поворушити. Все тіло моє приємно боліло і мені здавалось, що я гойдаюсь в повітрі. Часом в голові щось ковтало і тоді в очах мені робились чудові, різнобарвні взори. Через якийсь час мені вдалось крихіточку розплющити око і я побачив просто над собою любе мамине обличчя, заплакане, повне тривоги і невимовного болю. Я хотів крикнути „мамо!“ і не міг розтворити уст, але очі мої розплющились цілком і я усміхнувся. Ох, якоюж радістю, яким щастем відбивсь мій усміх на маминім обличчю — воно просіяло, як сонце! „Сину мій, дитино моя!“ промовила вона, тулила своє обличчя до мого, цілувала мене в очі, в чоло, в уста, в шию, в груди, в руки; сльози ринули з її очей і падали на моє лице такі великі, такі гарячі, а я хотів щось говорити і не міг, тільки думав: „мамо, мамо! О моя люба мамо!“ Три дні лежав я в ліжку. На перший день великодня взяла мене мама на руки і винесла на двір. Небо тремтіло від світла, дзвони гули, спів і гомін розлягались по цілім селі. Я просив маму, щоб понесла мене до моїх квіточок, але який же страх мене пірвав, яка

розпука стиснула мое серце, накоси я зобачив, що на місці моїх любих квіток чорніли ями та купи свіжої землі: свині геть порили мій ліс. Я плакав, а мама потішала мене та ще більше жалю завдавала. „Бач казала вона, се тебе Бог покарав за те що не слухав своєї мами, що пустував...“ В тій хвили я ненавидів Бога всіма силами свого дитинячого серця. „Недобрий, страшний, Бог!“ повторяв я в думці безнастанно „за що покарав мої квіточки?! Що вони тобі зробили?!“ Сльози капали мені з очей, текли по лиці — се були сльози ненависти. Мама цілувала мої мокрі від сліз личка. Понесла мене мати на цвинтар. Там навколо церкви бавились дівчата й хлопці. Дівчата співали „шума“, заплітали „кривого танця“, хлопці „в довгої лози“ грали, а хлопчики мої товариші грались „в канитки“, а мене се вже не цікавило, моє діточе серце було глибоко вражене жорстокістю страшного Бога і я не міг втішитись.

Я немов прочував інстинктивно, що з моїми квітками минулась моя невинність, моя безпечність діточа, і моя перша сповідь, мов пазур гострий, впялась в мій мозок і вчинила біль незрозумілий, але упертий, сталий, що завжди примушує думати про нього.

Розтоки на Буковині.

ІВ. КОНЧІЦ.

Марк Твайн.

(Самуель Клеменс).

(1835 — 1910).

Майже рівночасно з великим представником Норвегії — Берштерне-Бернзоном зійшов в могилу иньший письменник світової популярности, хоч зовсім відмінного типу — славний американський юморист і новеліст Марк Твайн.

Як ніхто иньший з американських письменників, Марк Твайн може лічитись справжнім репрезентантом душі американського громадянства і в його творчості, як ні в чийй другій, з концентрувались характеристично-національні риси горожан Сполучених Штатів. М. Твайн найбільш популярний, хоча не можна сказати аби він був найбільшим по талану в американській літературі. Едгар По, наприклад, стоїть безмежно вище од нього, але По не був виразником того, чим живе душа нації, його творчість занадто індивідуальна і має своєю сферою далеко не те, що

служить осередком життя нації: вона занадто духовна і уже се зменчує її національну вартість. Твайн поки що являєть ся найповнішим виразником духовного життя Америки, вживаючи тут слово „духовний“ в дуже обмеженому значінню.

Житє північно-амер. Сполучених Штатів не визначаєть ся особливою інтелігентністю; ідеї грають тут дуже обмежену ролю і вся енергія, всі здібности нації звернені до одної мети: збільшити капітал, засоби, сили матеріальні. Увесь розум, сила і енергія — все поринає в море фінансових операцій, все корить ся єдиним законам біржі і приладжуєть ся в сьому напрямку. Всі прояви духовного життя людства, а також духовні потреби чоловіка — все се далеко одстоїть від реального життя Американця і набірає значіння забавки, розваги в вільний час, а ні в якому разі не значіння чогось необхідного, головного. Янки оперезав Америку залізницями, натворив велетенських будинків, електрика робить у нього чуда більші за тих, що колись робили чудотворці; з другого боку брак йому часу для думання над чимсь абстрактним і все се — склало психологію, яка, натурально, не могла залетіти вище фабричного димаря і зробила з Американців утілітаристів-філістрів, що знають лише себе, задоволені собою, котрим здаєть ся, що всі прояви життя не йдуть далі наших пяти зовнішніх почувань, котрі можуть рішучо все обхопити Рентгеновим проміннем і знати захований змісл Молочної дороги. Та й то сказати, дуже багато в Америці людей що поприїздило туди виключно з метою забагатіти, і тому не диво, що вся нація, шляхом довгого культивування рудіментів нашої істоти, прийшла до апології молекули і до мінімального зменшення духовного життя людини. І через те мистецтво Сполучених Штатів займає дуже незначне місце в житті суспільства, бо, являючись наслідком духовної енергії, натурально, не може бути ні широким ні глибоким, коли саме його існування одкидаєть ся ще в первооснові. На такому фізіологічно-фізичному ґрунті виросла творчість Марка Твайна. В ній ми дуже гарно бачимо всі хиби такого життя і всі можливі плюси, аби до сього прямувала воля Американців.

Хтось назвав творчість М. Твайна „найбільше американською“, а житє його „найбільш американським“. Американізм його творчости виходить з згаданих соціальних причин, але треба сказати, що сей американізм складав ся не лише під впливом громадської психології: сам письменник в своїому житті був справжнім типовим Янки і не можна одкидати впливу особистих вражінь на загальну творчість письменника.

Так, як і всі Американці, дивив ся на мистецтво і Марк Твайн: не серйозно, не придаючи йому ваги могутнього соціального фактора в утворенню реальних підвалин життя. Мистецтво — забавка, а коли так, то забавка

найперш повинна бути приємною. Але самою приємною річю є для нас те, що дає веселощі, сміх; не кажучи вже, що сміх (коли ми сміємось не з себе) робить наше життя ціннішим, — веселий настрій має ще велике значіння гігієнічне, особливо коли становище матеріяльне викликає певний гумор, яко цілком фізіологічну потребу. І М. Твайн своєю творчістю робив і хотів робити найбільше приємного своїм землякам, себ то завше старався їх смішити, відриваючи думку від чогось серйозного, не бажаючи ні на крихту похмурити чоло своїй читачеві, або порушити духову рівновагу, як, напр., робили інші письменники. Твайн старанно обходив усе, що викликало дісонанс чи то на ґрунті соціальному чи на ґрунті особистої будівлі індивідуума. Правдиво про нього сказав один письменник, що він смішить і тоді, коли самому не до сміху. Згадаємо його заяву: „Звістка про мою скору смерть дуже побільшена“ — у той час, коли сім років назад смерть була замахнулась на нього. Він не тратив гумору і тоді, коли справді треба було думати про щось инче; але, як гуморист, він стояв на своїй варті до краю, ніби бачив у цьому своє завдання. Такі відносини Твайна до читачів, я сказав би, занадто гуманні, натурально привернули до нього силу прихильників серед різних верстов громадянства, не розбіраючи ні зросту ні чого инчого. Хто має охоту посміятись, той в творах Марка Твайна завше може найти задоволення, хоч сей сміх і не принесе йому „омовенія“ подібно гумору Гоголя, або іронії Вольтера. Його гумор, як я сказав, має більш фізіологічно-гігієнічний характер, ніж моральний, або соціальный. Тому то й читачі Твайна не сягають високого інтелектуального розвитку, а також не визначають ся ні артизмом, ні поетичною вдачею, бо його жарти досить часто дуже і дуже дебелі і занадто вже просто прямують до своєї мети. Напр., в одному місці він розповідає, як раз в ролі секунданта він керував поединком. Тут він пропонує, аби поединок був на сокирах, на гарматах, на рушницях, нарешті на цеглинах. Натурально, що такі пропозиції можуть викликати сміх лише у дітей: вже занадто вони примітивні. Але не можна про се не згадати, бо се являється справжнім американським гумором і виливаючись під пером Твайна, ще раз збільшує його вагу яко представника американської літератури, а в купі з сим, — і громадянства.

Марк Твайн більше оповідач, ніж артист-художник. Як оповідач, він має дуже мало рівні, — в такій високій мірі він опанував оповідання. Але знову треба сказати, що сей письменник ніколи не малює образів: його оповідання ніби грамофон, воно зовсім позбавлено поезії. І тут таки в його творчості помічаємо риси, спільні американському життю. Що до самого гумору, то він впливає не з комічності стану, умовин, — як маємо се в комізмі Гоголя, не виходить з внутрішніх

взаємин, а виникає наслідком пертурбацій чисто зовнішніх, яноді навіть з мішанини слів. Своїм пером він не забирає глибоко життя, а так пролітає поверхово і через те не зриває у нас ні глибоких почувань, ні стремління. Гумор його буває часом таки зовсім пустим, бо буває не на реальному ґрунті і тому часто нагадує паперовий будинок; взяти хоча б великий твір „Американський претендент“, де автор, раніш ніж починає смішити, ніби каже: „припустіть на хвилину, що се може бути“. Досить часто Твайн смішить прямо таки абсурдами, напр., „Покійник Веніамін Франклін“: „Чоловік сей належав до гурту так званих філософів. Він був близнюком, через те, що рівночасно уродився в двох різних будинках міста Бостона“... і т. д. Взагалі, треба сказати, що М. Твайн має далеко більші здібности жартовливого оповідача, ніж справжнього письменника гумориста; він був більш веселий чоловік, ніж веселий письменник. І для людей дорослих його жарти мають дуже примітивний характер, хоча і не всі; але памятаючи, що він жартує мало не в кожному рядку, треба сказати що часто сі жарти позбавлені всякого значіння.

Ми знаємо, що американське життя визначається дуже невеликою вартістю порівнюючи з життям Європи. Збільшують цінність життя тут виключно долари і через те, натурально, воно виливається в дуже грубі форми. Все се ми бачимо в творах М. Твайна; але без жадного критичного погляду малює письменник свої рідні Палестини. Тай то: він і сам був справжнім Американцем і умовини, серед яких йому траплялось перебувати, були дуже прихильні для розвитку його талану; письменник, як риба в воді, почував себе гарно серед існуючих обставин. Але зазначу, що такий його настрій складався не під впливом особистих матеріальних обставин, себ то не через те, що він належав до забезпечених клас, котрим тільки й роботи, що сміятись; ні, веселий настрій письменника впливав з його веселої вдачі; він завше був такий: і коли працював до поту і коли його кишені були повні золотом.

В Американській літературі Твайн найбільш видатна фігура, що досі репрезентувала американське мистецтво. Правда, як сказано вище, Едгар По далеко вище по талану і має більш цінну аудиторію (головно в Європі), ніж Марк Твайн, але автор „Таємних оповідань“ на фоні американського життя є явищем ненормальним, чужим йому. Лише Твайн був „плоть от плоти“ американської культури і через те смерть його для усіх Американців являється втратою незамінною. Він був гордістю своїх сограждан і найбільш національно-цінним, подібно як цінний для Норвежців Бернштерне-Бернзон, а для нас — Шевченко. В творах його зконцентрувались самі різноманітні елементи національного характеру, його психологія була психологією громадян йому рідних,

і через те вага сеї втрати зрозуміла тільки для Америки, як се висловив вже Гамсун з приводу смерти Б. Бернзона. Для нас М. Твайн лише влучний гуморист, для Американців він представник нації і культури і се підносить його дуже високо, незалежно навіть від міри його талану.

Твайн народив ся в Америці року 1835. Житє його належить до найбільш ріжноманітних. Маючи 14 років від роду він був вже редактором газети; в 15 р. робить ся мандруючим складачем і веде житє, як то кажуть „безь руля и безь вѣтриль“; далі плаває на кораблі і пише в одну американську газету фелетони і дописи. Самий псевдонім його „Марк Твайн“ (mark twain) се та фраза, котру викрикують лоцмани, міряючи глибину річки. Після лоцманства він робить ся секретарем у свого старшого брата і їде з ним у Неваду, де його брат одержав урядову посаду. Але дякуючи своєму темпераменту, він не довго сидів на одному місті; скоро за тим він пускаєть ся шукати золото і в сїм стані зазнає великих злиднів, бо в сій праці йому дуже нещастило. Аби як небудь жити, він їде в шахтарі, але тут одразу робить ся субредактором великої газети. Становище його стає ліцшим з того часу і він швидкими кроками їде вгору.

За довгий час своєї літературної праці М. Твайн придбав світову славу. Твори його існують майже на всіх мовах, між иньчим, і на українській. Особливе значінне він має для дітей, яко веселий і здоровий гуморист, фантазія якого, найперше, поширює обрій думання і, в-друге, дитячі роки не робить спеціально педагогічними. Було б пожадало, щоб українська дитяча література використала його яко мога повно в сїм напрямі.

М. ГОЛУБЕЦЬ.

Осінь.

Кигичуть хороводи мев
 А круки дико крачуть,
 Пожовкле листя і з дерев
 Паде, а бори плачуть...
 Вмирають цвіти в пеленах
 А збіже ронить зерно,
 До них ніколи вже весна
 Зелена не поверне...

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

Похорони унії.

Польща справила похорон по унії. Такого значіння набрали— може несподівано для самих аранжерів, святкування п'ятсотлітньої річниці Грюнвальду. Звеличання блискучого плоду, родженого тою унією, zarazом стало констатованнем повного пережиття її самої, перетворення в безплотний історичний спомин, тінь минулого. І святкування стали похороном — пишним, бучним, хоч мало журливим, як по давно віджалованім небіжчику. Підчеркнули перед цілим світом, що ті історичні обставини і комбінації, які видвигнули польський нарід на перше місце в політичнім житю Східньої Європи і за помічю зєдинених сил народу литовського, білоруського і українського дали тріумф над його одвічним ворогом, — минули безповоротно, і своїм упадком дали тому самому ворогу змогу запанувати над польською землею, над старим огнищем польського державного житя.

Коли сорок лѣт тому назад польські патріоти святкували тристаліте Люблинської унії й на пам'ять її сипали високий „копець“ в традиційній „столиці Руси“, Львові, — сей кінець старої унії не відчував ся так. Вірили ще в її житєву силу і святкуванням хотіли розбудити не свідомість значіння унії в минулім, а свідомість ваги для сучасного житя. Ще свіжа була участь певної часті української (родом) інтелігенції в останнім польським повстаннєм. Ще фігурували на видних місцях репрезентанти типу *gente Rutheni natione Poloni* в роді Пл. Костецького з його молитвою до триєдиної Польщі. В політичних кругах могли справді покладати сподіванки на угодовців в тім роді як загально шанований між Русинами Юл. Лаврівський і таких поважаних автономістів як Стефан Качала. Різко зазначене противенство в питаннях культурних і національних нового українського руху до галицького москвофільства в його новій, більш отвертій формі, і до російського обєдинительства в Росії, могло подавати Полякам надію, що се нове українство піде разом з Поляками „против спільного ворога“ і підтримає, або й зміцнить традиції польського українофільства першої половини XIX віку. На Литві та на Білоруси не було ще й слїду якогось противпольського руху. І ініціатори святкування юбилею

ЛНВістник 1910 кн. VIII.

19

Люблинської унії могли тішити себе гадками про її житеву силу та бачити в ній путеводну зорю польського життя, яка кінець кінцем ще виведе польський корабель з скель і мілин, куди він був заблудив, нерозвагою „неситих ксендзів і магнатів“ наразивши ся на конфлікті з українськими масами, — на повне море будучої вільної і незалежної Польщі.

Але нові речники унії не устерегли ся від помилок старих її творців, і в результаті доби́ли тільки її до решти протягом отснх сорок літ.

Стара унія, роджена креською угодою (1385 р.) малопольських політиків з молодим литовським князем, і охрещена в кривавій купели під Грюнвальдом, була сама по собі дуже доброю політичною комбінацією і могла б принести багато доброго і Польщі і союзним з нею народам, коли б Польща вміла удержати ся на становищі першого між рівними і справді здійснила на ділі принципи свободи, рівности і братерства, якими прикрашають ту унію її апольгети з XIX віку. Спільні політичні інтереси, потреба енергічної оборони від німецького напору, що рівно грозив обом державам, — звязували тісним узлом Литву з Польщею. З другого боку політичні обставини Східньої Європи: пережите старого князівсько-дружинного київського укладу, потреба нового, свіжого, непережитого політичного чинника, дали литовським князям провід в білоруських і українських землях, в заміну за обовязок — організувати боротьбу з східньою небезпекою, з татарською ордою, і захистити від неї староруське жите, культурний і політичний доробок Київської держави. Творила ся величезна політична система, котра мала б спільними силами повести боротьбу від північного заходу і полудневого сходу в обороні життя словянсько-литовського і словянської культури—польської і руської, котрій добровільно піддавала ся Литва. Для відродженої Польщі Локетка і Казимира Вел. відкрила ся вдячна і почесна роля стати гегемоном сього нового словянсько-литовського союзу, допомогти йому в його політичних потребах і силами його докінчити збирання польських земель, не доведене до кінця силами польськими. Коли б Польща потрапила поставити себе відповідно, тут перед нею відкривали ся ще дальші ширші перспективи. На східній границі ряд країв шукав опертя против московських „збирачів земель“ і відповідною політикою було дуже легко притягнути їх до нової системи та поставити межу зростови Московської держави. На полудню поява Туреччини на європейськй суходолі змушувала полудневих Словян, Угорщину, волоські князівства шукати поза собою якоїсь

опори против турецького натиску, і очі їх звертали ся до Польсько-литовської держави. На заході землі чеські так само оглядали ся на сильну словянську державу сусідню, що зростала в силах і просторах. Польща могла стати осередком і гегемоном величезної системи політичної, незвичайно важної для її членів, цінної принципами федералізму — коли б вони були справді положені в її основу, і багатою різнородністю культурного і національного змісту — коли б тільки йому була дана свобода життя і розвою.

Але польські політики не доросли до такого завдання і не встояли перед спокусою стати панам там, де розум і розвага наказували вдоволити ся скромнішою ролею перших між рівними. Уже першим кривським актом наважили ся вони знищити політичну окремішність в. кн. Литовського і включити його землі, як прості провінції, до Польської держави, — та сі змагання розбили ся, викликавши тільки роздраження і напруження між правлящими кругами польськими і литовськими. Здійснення своєї релігійної і національної політики польські правителі рішили оперти на литовським елементі, давши привілеюване становище литовській аристократії — і сим в корені захитали ту рівновагу між литовським і білорусько-українським елементом, що була підставою самого існування в. кн. Литовського. Наслідком було се, що неутральні елементи, які ще стояли між в. кн. Литовським і в. кн. Московським, були притягнені сим другим, а в самих білоруських і українських землях в. кн. Литовського виявив ся нахил в сторону Москви; Московська держава незмірно зміцнила ся коштом в. кн. Литовського, а се було до решти ослаблене. Боротьба з німецьким елементом була занедбана і під зверхністю Польщі на руїнах пруського рицарського брацтва виросла нова держава, яка потім задала смертельний удар самій Польщі. Нічогісенько не зроблено для охорони східно-полудневих земель від татарської грози, сотворено неможливі відносини нерозважною політикою супроти Орди, і кінець кінцем безрадність польсько-литовського правительства змусила саму людність українську узброїти ся против неблаганного ворога, і так зявив ся той революційний український елемент, що потім підірвав безповоротно політичну силу і престиж Польщі, повставши против шляхетського режиму. Своєю безоглядністю супроти українського елементу, православної віри і руської культури, польський режим змусив прилучити ся до українського революційного демосу також представників української буржуазії, духовенство, міщан і недобитків шляхетських і зробив з козаччини силу загально-національну, речника національної боротьби, а ся

боротьба Польщі і Руси кінець кінцем вбила Польщу політично.

Все було занедбане, бо правляща шляхта польська пильнувала одного—власного збогачення і зміцнення коштом унії. Не дбаючи зовсім ані про ті культурні та цивілізаційні місії, які підсувають старій унії її апологети, ані про лад і оборону прилучених провінцій, вона всю енергію свою звернула на те, щоб загарбати їх земельні багатства, виексплуатувати їх робучу силу і природні запаси. З цього боку унія польській шляхті послужила, і з розваленої Польщі вона вийшла з повними руками, збогачена незмірними земельними маєтками, соціальними й економічними привілеями, призначеними їй і новими зверхниками колишньої Польщі, та під охороною поліційної системи сих нових держав пильнувала далі зміцнити і забезпечити своє панованне, клясове і національне, в землях давньої Польщі.

Та сю консервативну програму трудно було получить з національними обов'язками, які поставила перед очима польських владущих верств нова література і публіцистика польська, зробивши шляхту одвічальною за руїну Польщі і вложивши на неї обов'язок її відродження і відбудовання. Для здійснення сих плянів, для сповнення сих обов'язків, до котрих накликав польську суспільність голос народній, треба було шукати помиріння з тими народніми масами, що обробані історичною Польщею стали в гострім противенстві до всього що польське. Треба було шукати дороги до їх серця і помирити по можности з старою Польщею, віднайшовши в ній світліші, симпатичніші для них сторони, і позискати їх для будучої Польщі, прикрашеної на сю ціль новими барвами демократизму, свободи національної толеранції. В сїм пішло майже ціле минуле столітє. Не бракувало людей, які щиро шукали сього помиріння, вірили в його можливість: чули в собі близькість до сих народів — спільників колишньої унії, мали симпатії до них і вірили в можливість викликати такуж приязнь навзаїм. Для них насипаний у Львові „копець унії“ мав служити таким видимим символом сих змагань, мав накликати старих учасників унії до спільного дружнього пожитя і спільної праці для її відновлення. Але в реальній дійсности над сими побожними замірами ще раз узяли гору старі інстинкти національного еґоїзму, які вбили стару унію і загребли й нові змагання до її відновлення.

Річ очевидна, що шукаючи помиріння з покривдженими спільниками старої унії, польська суспільність, то значить польські владущі кляси в не-польських землях — повинні були подбати про те, щоб злагодити гострість свого володіння, своєї супрематії, здо-

бутої надужитями старої унії. Сама тактика, коли не що інше, веліла їм старати ся яко мога скромнійше використовувати ту перевагу, яку давали їм зібрані в їх руки економічні засоби і суспільні привилеї, проявляти як найбільше зичливости і прихильности до проб національної і культурної роботи тих покривджених народів, уділяти для них дещо з величезних багатств, забраних на їх таки територіях,—аби робити бодай вражінне, що сї засоби в польських руках служать цілям розвою і пожитку корінної людности, а не самому зміцненню польського пановання.

Не бракувало знов таки одиниць, які розуміли се і пробували йти в сїм напрямі, хоч рідко витривали в сїй тактиці, звичайно знеохочуючи ся „браком вдячности“ для польського елемента en masse за ті відокремлені прояви зичливости одиниць. Але суспільність польська не пішла сею дорогою, а навпаки дала повести себе мотивам і гаслам неприкритого національного еґоїзму. На Україні російській заходи коло розбудження свідомости селянства та культурного і політичного піднесення його стрічали ся звичайно з рішучою неприхильністю польської шляхти, яка не спиняла ся навіть перед денунціюваннем піонерів українського відродження перед російською адміністрацією; теж саме пізнійше мало місце і на Литві та Білоруси. Але особливо се різко дало себе відчутти в Галичині, де польська шляхта мала, від 1860-х років почавши, рішучий вплив на правительство, а місцеву самоуправу і адміністрацію вповні держала в своїх руках. Своїми незвичайними впливами вона тут покористувала ся не на те, щоб прихилити до себе український нарід доказами прихильности, а навпаки подбала обставити його розвій всякими обмеженнями і застереженнями, які мали сковати його по руках і на ногах та забезпечити повний і виключний монополъ польському елементови в сфері політичній, економічній і культурній. Замість аби на сій найдавнішій не польській провінції старої Польщі дати якийсь образ нового, кращого пожиття старих спільників унії,—а до того вона мала всяку спромогу,—шляхта польська поставила собі нещасливе завдання зробити з Галицької Руси „польський Пемонт“ і нагородити на українським ґрунті страти понесені польським народом в польських землях. Своім пунктом чести поставила вона допильнувати свого „стану володіння“ тут, розширити і поглибити, не тільки в абсолютнім, але і в релятивнім значінню, то значить не тільки не попустити нічого з того, що попало в польські руки, але поможности й не дати поруч нього повстати нічому не польському. „Виборіть собі від нас, коли хочете мати“, сказала вона українській суспільности в відповідь на її бажання. Українська

суспільність прийняла сей зазив, але з боротьбою мусів зникнути всякий ґрунт для мрій про відновлення уніонного брацтва. За сорок літ від насипання львівського копця на славу унії Галичина ставала видовищем все більше завзятої безоглядної боротьби українського відродження з польським станом володіння, що не хотів йому дати місця. Замість стати реклямою будучої Польщі і відродження унії Галичина стала прикладом для відстрашення від всяких уніонних і реставраційних плянів польських для старих товаришів недолі історичної Польщі, огнищем найзавзятійшої боротьби з спадщиною її, джерелом компромітації польської гегемонії й ворожнечі до всяких її аспірацій, і звідси се недовіре і ворожнеча все ширшим заливом розливалися по інших непольських провінціях, де ще жили якісь надії на можливість згідного пожиття з сладкоємцями старої Польщі: захоплювали Україну Російську, Литву, Білорусь.

Галичина стала камінем преткновения і соблазна всіх інтересованих справою польсько-русько-литовського помиріння. Прірва, яка розділила польські перспективи від українських, зарисувала ся тут так грізно і виразисто, що супроти неї мусіли замовкнути всі балачки про польсько-українське порозумінне, всі деклямації про спільні інтереси що ведуть сі два народи. На ґрюнвальдські свята до Кракова, на посвяченне пам'ятки творцеви унії—королеви Польщі, Литви і Русі—ніхто вже і не загикнув ся кликаги Русь — галицьку чи українську чи білоруську.

І немов щоб пояснити таку неприсутність Русі — а може таки й умисне для того щоб оправдати таку прогалину, — на кілька тижнів перед ґрюнвальдськими святами появили ся в польських газетах „секретні папери“ Раковского про пруські субвенції, котрими ніби то підтримується ся український рух в Галичині й на Україні. Нужденний фальсіфікат, що вже довгий час перекидав ся по редакціях, не знаходячи собі купця з огляду на свою повну недоречність, — недоладна писанина, котрої вирік ся потім сам її автор, пущена була тепер, в пильній потребі, за браком чогось ліпшого. Взято сю негідну зброю з негідних рук чоловіка, проклямованого самою польською суспільністю за провокатора, за браком чогось ліпшого, аби тільки ослабити вражінне від абстіненції Українців в уніоннім святі. Представлено їх пруськими наймитами, щоб тим витолкувати їх неприсутність в ґрюнвальдським святі.

Але фальсіфікат був так нужденно зроблений, що скомпромітував тільки тих, хто хотів ужити його як зброю на Українство. Значна частина самої польської преси поспішила вмити руки від сеї невдалої інтриги, котру ще жде дальше осоромленне в проце-

сах, виданих зачіпленими українськими редакціями і особами (правда, фальсифікатор подбав про те, щоб таких оскаржень було можливо менше — так недокладно поназивані ті ніби то субсидіровані пруськими марками інституції й особи).¹⁾ На оправданне можна сказати, що і старанніший і ліпше поінформований фальсифікатор так само не міг би подати ніяких відомостей про пруські субсидії на українські цілі, бо їх не було. Взагалі заінтересованне українською справою в німецьких кругах не тільки вповні плятонічне, але навіть дуже слабе, а одинокі пруські марки, які йдуть до Галичини — се зароблені українськими заробітчанами в Прусії, їх кривавим потом і мозолем їх рук; вони справді причиняють ся до економічної відпорности українського елемента супроти польських плянтаторів та викликають гнів і роздраження в польських кругах, що не залишають ставити всякі можливі перепони сим заробіткам, але на матеріал для „секретних донесень“ такі непридатні. Виступ Раковского в польській пресі і дебата, викликана ним, послужила тільки сильною ілюстрацією глибокої, ненависної ворожнечі нинішньої польської суспільности против українського руху, українського відродження, українського життя, що старанно маскувала ся нею звичайно, а тут вибухла так невідповідно, під таку хвилю, коли саме треба було документувати живучість старих звязків, що здобули ґрюнвальдські тріумфи, а задокументувало ся натомість глибоке, непримирене розеднання на їх місці.

До сього вражіння прилучили ся слідом львівські події з ґрюнвальдських днів. Саме вже святкування ґрюнвальдської річницї у Львові, під „копцем унії“ самими Поляками при повнім і рішучім здержанню української людности виглядало як похорон, а не радісне свято тих ґрюнвальдських споминів. Але зараз за ними наступила кровопролитна битва на університеті. Поляки з великим жалем нарікали, що Українці умисно зробили бучу на університеті, щоб затроїти ґрюнвальдське свято: вбили Коцка Полякам на злість. (Зовсім так як ріжні наївні обивателі скаржили ся свого часу на Каганця, що умисно напоров ся на баґнет на прикрість Полякам). Кров української молодїжи, пролита з засїдки, за домаганне науки, культури, освіти, сплямила веселі фани ґрюнвальдського свята. Потім погроми польських хуліганів, не з якоїсь темної наволочи, а з інтелігенції, цвіта інтелігенції польської, що наступили по тім — розбиванне українських інституцій, брутальне зну-

¹⁾ Скомпромітували її також не помалу розголошені недавно невдалі заходи Раковского в французських кругах, де він також продавав фальшиві відомости.

щанне над жінками і дітьми. Потім маніфестація на похоронах Коцка—маніфестація, котрій замкнено улиці старої столиці Руси, і навіть тіла убитого не видано родині, щоб не дати пронести його улицями Львова і не викликати „чогось“. Не знати, чого властиво бояли ся ті, що закривали улиці львівські для тіла убитого; але в результаті величава маніфестація під шпитальною трупарнею, що заступила місце звичайного похорону, виглядала як кара грішного польського сумління на українській землі... Перед очима оживали найтемніші сторінки польсько-українського пожиття: виключення української людности з прав горожанських, заборони церковних процесій, погроми православних і протестантських церков і шкіл фанатичними єзуїтськими вихованцями, поганення святощів, і все иньше, чого свідком був сей старий Львів, се старе гніздо нищення Руси. Які ще марки потрібні на те, щоб роздмухувати українсько-польську ворожнечу в таких обставинах, які сотворило п'ятсотлітнє польське пановання на українській землі?!

Русь треба було залишити. Але зіставала ся ще Литва — земляки Ягайлові і Витовтові, потомки героїв грюнвальдських, що наділили Польщу династією яка записала найславніші сторінки польської історії. Бодай їх було пожадано мати на краківським святі грюнвальдським, на відкриттю монумента „творцєви унії“, для декорації непережитого значіння тої минувшини. Прошено і молено литовські редакції й інституції, аби прислали своїх делегатів для звеличення свята старої литовської династії. Але й відти прийшла відмова, більше або меньше різка, але однаково рішуча. Литва не хотіла служити декорацією польської маніфестації. Вражіння від свіжих болючих конфліктів з польською суспільністю не дозволяли того. З молодечим запалом і енергією довго приспаного, але непережитого народу від кільканадцяти літ кинувши ся до праці коло відродження свого національного життя культурною, економічною, політичною роботою, Литвини так само як Українці на галицьким ґрунті на кождім кроці стрічали ся з всякого рода перепонами й інсинуаціями з польської сторони, ніколи з помічю або зичливістю. Тому не підчеркувати свою спільність з Польщею, а навпаки — в свідомости своєї суспільности поглиблювати окремішність і розбіжність інтересів польських і литовських ставало завданням литовського відродження: зірвати з традиціями польської культури для литовського народу і здвигати культурну сферу власну, власні підстави народнього життя.

В тім дусі і відповіли литовські круги на польські запитання, і грюнвальдське свято пройшло без литовської декорації. Його

справляли самі Поляки і се свято підчеркнуло тільки ізолювання їх серед старих спільників унії, повне розвалення цього старого уніонного звязку. Неприсутність Українців, Литовців, Білорусів на святі Ягайла, цього знаряддя краківських політиків задокументовала перед світом, що серед сучасної Руси і Литви нема вже охочих іти в службу польським політичним чи культурним інтересам.

Маніфестація перед германським світом випала отже дуже сумно, так що ліпше було її не зачинати. Справа ґрюнвальдського дару — грошей зложених з нагоди цього свята, а призначених на заложення шкіл — не для боротьби з германізацією, а на пограничу українським і чеським, против найблизших братніх народів слов'янських, — підчеркнула також, що нема чим грозити Тевтонови з слов'янської сторони, серед такого повного розбиття серед самого Слов'янства.

Два роки тому на пражському „всеслов'янському“ зїзді падали хвалькуваті слова, і польсько-російські маніфестації могли дурити декого надїєю, що історична Польща знайде собі підперте у офіційної Росії, в її неослов'янстві. Але всі польсько-російські залицяння пішли марно супроти зросту російського націоналізму і безоглядна відпорність російських офіційних і націоналістичних кругів, проявлена в справах толерації католицтва, виборчих прав польських в земствах і т. и., замкнула уста і найбільш неперемінливим польським політикам. Софійський „всеслов'янський“ зїзд уже пройшов не тільки без Українців і Білорусинів — пройшов і без Поляків, і без поступових Росіян, і серед поступової полуднево-слов'янської суспільности викликав голосні протести, як зїзд реакційний, як маніфестація союзу офіційної Росії з офіційною Болгарією і Сербією. А Поляки і в Слов'янстві зістали ся ізолюваними.

Нема на кого надїяти ся історичній Польщі — хиба на закулісові „сдѣлки“ на тильних сходах адміністрації держав-володарів, по давньому...

Мертві нехай ховають своїх мерців з-під Ґрюнвальда чи з-під Берестечка. Будущина належить живим народнім силам, а не старим історичним привидам.

Тихо і помалу, як дерева могутні, призначені на столїтя, зростає на розвалинах старої унії новий неписаний союз її учасників — з виключенням Польщі — союз України, Білоруси і Литви. Давно відчутий, недавно проголошений отверто*), скріпляється і на-

*) Див. мою статю „На новий рік“ в ЛНВ 1909 I, Ukraine, Weis russland, Lithauen в Ukrainische Rundschau 1909, II (теж у Дїлі, 1909 р.) і відголоски її в пресі—напр. голос „Viltis“.

буває він все нової сили при кожній нагоді. Гостина редактора „Viltis“, литовської газети, що вертаючи з грюндвальдських свят як кореспондент, загостив до львівських Українців, і був ними прийнятий скромним банкетом, дала нову нагоду переконати ся, яка тісна солідарність інтересів вяже обидва народи, український і литовський.

Не віримо в примусові союзи, в тім роді як нововідогріта „словянська взаємність“, що має злучити в одну сімю з нами Бобринських, Дмовських і Вергунів, — але віримо міцно в вагу таких союзів елементів созвучних, інтересами своїми зближених, нічим не поріжнених груп, як отся українсько-білорусько-литовська. І з радісним почутем слідим за успіхом народнього життя кожного з сих народів, з зростом справжньої сили їх відродження, що прилучає до цілости все нові й нові завмерлі або відлучені часті — от хоч би й слідне останніми часами відродженне ослаблених віковим занедбаннем звязків народу литовського з народом лотишським.

Певні ми, що успіхи народнього життя сих народів раніше чи пізніше виявлять марність всяких спекуляцій, які рахують на слабість і несвідомість сих народностей та сподівають ся ужити їх на матеріал для чужої національної будови.

В тім і всяких спекуляцій на відбудованне історичної Польщі в сих землях.

Requiescat!

Польським елементам, осілим на сих землях раніше чи пізніше прийде ся серіозно застановити ся над ділемою: зістати ся далі чужим наростом на житю тубильної людности і тягнути з неї сили і достатки на зріст і славу польського імени, — чи зеднатися душею і серцем з місцевими масами, видерті у місцевої людности до статки і сили повернути на її добро і стати плотю від плоти і костью від кости її без огляду на різниці в традиціях — як та група *Ukrainców o kulturze polskiej*, що недавно так сміло і щиро виступила на Україні російській*).

Без сумніву, сею дорогого, раніше чи пізніше, в інтересах своїх власних, піде багато їх земляків і в иньших непольських землях колишньої корони Польської, ліквідуючи спадщину старої унії.

*) Група ся, обєднана коло київського *Przeglądu krajowego*, як зачуваемо не розпала ся з тим, як він перестав виходити, — навпаки, зростає в силі і ладить ся, до нових публичних виступів.

ІВАН ФРАНКО.

3 австралійських новелістів.

VII. Недобиток нерозбитого корабля.

Оповідане Джона Генрі Гріна.

Доглядач побачив на морі безлюдний корабель; один матроз виліз на верх машти і розслів на обрїю маштовий корабель. Пароплав звернено три степені на схід, щоб міг до корабля наблизити ся. Плиткі оповідання і ще плиткійші забави в хованку на покладі пішли в кут, і всі пасажири почали тиснути ся до бортів паровика, окрім кількох панів у курильні, що непорушно сиділи за своїми картами. Решта публіки дожидала поглядуючи то на море, то на стерничу будку, щоб переконати ся, в який бік звертають ся чорні рури доглядачевого далековида.

— На кораблі привязаний один чоловік!

Такий оклик з вершка машту викликав дрож зворушення на цілім пароплаві. Не виймаючи хорих, що старали ся вилізти на поклад, або принаймі викочували ся зі своїх ліжок, щоб відчинити вікно, включно до машиністів, що держачи бляшанки з оливою стояли на руштованях парової машини, зворушене не минуло навіть чорних, зопрілих чортів у корабельній кухні та ще низше положеній вуглярні, мішало ся з сиком пари і висвистувало крізь рурки та вентиля, розливаючи ся мов чарівний напій по жилах людей. Тільки картярі сиділи спокійно.

— Скажуть нам, коли все вияснить ся, — промовив один, що мав у руці чотири аси. — Докладаю до ставки 15 фунтів.

Із коминів валив дим з глухим ревом. Хвилини дожидання видавали ся такими численними, як незлічені морські хвилі, що одна за другою наскакували на перед корабля, розбивали ся і розприскували ся сичачою піною і котили ся далі здовж боків корабля. Незабаром побачено тулуб чужого корабля із покладу; одна часть за другою того корабля виступала перед очима глядачів: високий перед, безладне улаштоване машин, і ще щось инше, немов плямка, що помалу робила ся більшою — се були голі груди чоловіка, в синїх штанах, привязанного численними звоями линви до корабельного машту.

Пароплав зупинено і на воду спущено човен. Здавало ся, що в безлюднім кораблі нема вже живої душі; чоловік на машті ви-

сїв зовсім безсильно, з похиленною на перед головою, і був страшенно блідий. Коли човен підплив ближше, матрози на ньому побачили легкі рухи голови, але се було тільки механічне хитане корабля і збільшувало страшне вражінє мертвої безпомічності чоловіка. Тверді, важкі руки матрозів з дівочою ніжністю розрізували ливни, зняли його з машти і перенесли на човен. Тоді човен поплив до пароплава, якого чорні боки були всіяні білими крапками кают.

— Живий! Ледво живий! — промовив лікар, коли човен доплив до корабля. Серед публіки почули ся радісні оклики, до яких домішали ся навіть голоси картярів, що останні свої карти позатуляли в жмені і повкладали до кишень. Страшенно легкого і вихудлого чоловіка винесено на руках на поклад і віддано лікарю. Пароплав знов повернено на властивий курс, а обезлюднений корабель з одиноким маштом і мізерними шматками колишніх вітрил гойдав ся самітно серед моря, доки не щез із очий глядачів.

Пасажири пароплава раді були почути від уратованого чоловіка оповіданє про його пригоди, але доступу до нього не дозволено нікому крім лікаря, який заявив, що він страшенно ослаблений, ледво притомний, майже без надії на житє. Вечером третього дня, коли ся подія перестала бути темою оживлених розмов у салоні та предметом численних закладів на житє пацієнта, прийшов лікар до капітана.

— Тепер він відзискав притомність і хотїв би побачити вас. Кажє, що має де-що оповісти вам.

— А яка надія на його житє?

— Здаєть ся — буде фіть!

Вони пішли на перед до шпитальної кімнати, де при світлі низько розвішених ламп лежав пацієнт горілиць, з запаленими щоками та висками, пожовклий і вихудлий, з лицем оброслим щетиною волося, яке до половини закривало його. На пів мертвецьким поглядом він обкинув прихожих і промовив не то шепчучи не то булькотячи:

— Пане капітане, моя коменда скінчила ся. Я хотїв би дати знати своїй жінці, що я небіщик. У вас є почта, правда? Як добре! В такім разі відомість дійде швидше. Не хочу, аби Льюїди писали про мене. „Пронав без вісти“ і аби вона місяць за місяцем ждала мого повороту. Се не добре для жінки, особливо для такої — важко мені сказати, пане капітане — ми тільки що недавно побрали ся. Але дарма, кращє щоб вона довідала ся зараз. Непевність мучила-б її гірше, а так вона знесе лекше сю вість, як ко-

ли-б вона доходила до неї помалу. Скажіть їй се зараз, пане капітане, і скажіть підприємцям, що „Лявра Май“ пропала, і що Дженні має дістати мій посаг. Він буде їй потрібний, бідній дівчині.

Капітан обіцяв йому і він говорив далі:

— „Лявра Май“, барка в дорозі з поворотом із Пор-Рояля—п'ятнадцять мужа залоги — всі почислені і всі пропали, крім мене одного... Боже мій! Боже мій! Ось, ось ті бестії знов! Гоніть їх геть, гоніть їх геть!

Се був тільки один тарган, що впав на машт, але хорий з дивоглядною силою лихорадки спер ся на лікті, силкуючи ся встати, і все його тіло тремтіло.

— Ні, ні, се не те! О, Боже, не дай мені смерти такої, як бідному Джо! Ні, Боже, ні!

Здавало ся, що він отирає щось із лица, а потім у знесилі він знов упав на ліжку.

— По нїм? — занитав капітан.

— Еге, — е! — відповів лікар.

— Бідолаха! Що се може бути? Се виглядає на delirium tremens, чи ні?

— Ні, се не може бути — се щось нечуване — може від сонця.

— Маєте рацію, лікарю. Се не від горілки.—Очи хорого були ще зажмурені, але уста порушали ся майже нечутним шепотом.

— Він живий! — скрикнули оба слухачі

— Так, я живий — троха, і се не від горілки. Вона не така кепська, як висіти там над помостом і слухати стогнане Джо і бачити повзучу комахню. Не допускайте її до мене, лікарю, не дайте мені вмирати, як мій бідний товариш.

Лікар усе ще збентежений, нахилив ся над хорим, розкладаючи його благально зложені руки, і притулив до чорних уст чарку з коняком.

— Спасибі — се лучше, — якось то буде — се майже так як солодка вода. Се було десятого дня по наших відплитю. Три дні не було вітру. Колисане під палючим сонцем на теплім як літепло морі доконало всього. В нашім наборі проклятім були міліони та міліони яєць, і сонце вигріло їх усі.

— Пане капітане, ви що везете?

— Сукна.

— Не кругляки?

— Ні.

— Добре так. Стережіть ся кругляків? При вітряній тиші виграває в них сонце всю мерзоту. Чи ви підчас тиші ніколи не відчиняєте люк?

— У нас пароплав, товаришу.

— Знаю се, — чую клекіт машини. — Скажіть, що я вмер, щоб Дженні могла дістати мій посаг. — Я вмер, умер, умер...

— Боже, мій! Дівчино, хто би подумав, що ти будши прачкою могла заробити стільки гроший? Пані Тріг, прачко, не плач! Тепер я дома і не попливу ніколи більше з кругляками. Будь здорова, моя дівчко! Боже мій! Як то гарно було, коли ти обіймала мою шию своїми руками! — Як? — що мовиш? Он куди? Благослови тебе, Боже, дівчино, — і того другого, що візьме тебе. Але слухай, коли матимеш хлопчика, назви його Джо. Не кажи нічого, я щасливий як чорт — „Лявра Май“, пане, в повороті — так, так — Що, до лиха, шкрябає і шуркає корабельний слуга по підлозі? — Аджеж се не та сама проклатая яхта!

Він почав губити ся в беззв'язних обривках речень, кожде в іншій тоні, що нарешті перейшли в незрозуміле муркотане. Навіть коли замовк, можна було слідити хоробливу діяльність його мізку по невимовлених думках, що скорими переминами виразу перебігали по його лиці. Обидва глядачі даремно силкували ся в'яснити собі все. Потім капітан прошептав щось до лікаря, а сей недовіриливо похитав головою і мовив:

— Не думаю, щоб се що допомгло.

— А я думаю, — мовив капітан — я вже бачив нераз таке. Се доведе його до ясности.

І як тільки міг найголоснійше, викрикнув над самим вухом хорого капітанську команду до обертання корабля. Хорий здригнув ся і в тій хвилі вернула ся його притомність і він промовив:

— Так, так, пане капітане.

— Бачите, — шепнув капітан лікарю. — Гляньте лише на його руки! Він розтулив кулаки. Тепер можемо вести його. Пане Тріг!

— Слухаю, капітане.

— Що стало ся з „Ляврою Май“, коли вона плила з поворотом?

Тихим, слабим голосом, що іноді рвав ся на слові, оповідав хорий, але коли тільки зачинав маячити, капітан своєю командою завертав його знов до річи.

— Наш капітан думав, що через рух нашого набору дно корабля трісло в якімсь місті, і велів отворити люки. Я був на пе-

реді, коли почув крик — крик жінки — і побіг до тилу корабля, де всі бігли в ростіч від люк, із яких із нутра корабля валила повзуча маса комашні, ящірок і скорпіонів, стоногів і хрущів і всяких насікомих, про які я навіть не чув ніколи, а особливо міліони, міліони мурашок, білих, чорних і червоних, що повигрівали ся в корі кругляків. Над люкою підскакував верещачи Джо Дібльс, перший вартовий, бо комашня почала кусати його. В одній хвилі всі ми повдряпували ся на шнурові драбини, попривязувані до маштів, бо проклята комашня почала вкривати весь поміст із заду й переду, немов розливало ся їх ціле море. Ми сильно перелякали ся, а Джо весь той час вив ся в корчах у командорській будці, а його нога відразу посиніла і спухла, вкушена якоюсь їдовитою бестією. Комашня перла з нутра корабля мов шалена, і швидко не було на покладі ані одного ступня вільного від неї. Зразу вартовий у задній часті корабля пробував своєю мітлою змитати їх з корабля, але де-які з тих проклятих сотворінь уміли скакати, а по півдні явили ся також такі, що вміли літати — препаскудні почвари з поганими червоними крильми, що бреніли над помостом. Я прибіг до могого Джо, до командорської будки, а інші в розсипку сиділи на шнурових драбинах. Нас усіх мучила страшенно спрага; спека була нестерпна, а довгонога комашня раз-у-раз сіпляла ся в огидні клуби. Ми бояли ся, що вони полізуть по линвах, але попробувавши дряпати ся по них, мокрих від дьохтю, вони відвертали ся. Ми бачили, як мурашки бігали по бортах корабля та по колесах і спицях кермового колеса, раз-у-раз борючи ся та кусаючи. Роями вони влазили на компасову будку, а де-які довгі потвори падали горілиць на поміст, світили білими черевами і трепали в повітрі десятками ніжок. Ми почули вереск Ніль Гансенової папуги на переді корабля і догадали ся, що комашня добрала ся до неї. Ледве могли ми здержати Ніля, щоб не злазив і не біг їй на ратунок. Потім капітанів песик почав гавкати і скигліти в каюті, знак, що повзуча комашня добрала ся й до нього і ми чули, як він гарчав і скаглів і скакав, поки не затих зовсім. Ми знали, що н'як не позбудемо ся сеї комашні, а капітан висловив думку, чи не спалити б корабель. Із нього почав іти обридливий комашиний сопух, від якого нам робило ся млісно; він ішов головно із кухні, в якій горів огонь і варила ся горохова зупа. Здаєть ся, що комашня цілими купами валила ся в огонь. Джо робив ся чим раз слабшим і слабшим і говорив про те, що хотів би бути дома. Від часу до часу де-хто з матрозів піднімав сигналову хоруггов, але жадного судна не було видно.

Потім настала ніч, і тих перших кілька годин, поки не зійшов місяць, були страшенні в п'ятмі. Побіч мене вмирав Джо, а під нами лазили й лазили незлічені тварі. Кождої хвилі чути було, як один або другий з людей кидав ся і бив по собі руками стріпуючи комашню, що налазила на нього. Коли підняв ся місяць, нам стало л'пше: ми могли бачити один другого, а капітан почав співати, щоб додати нам відваги, і сказав, що ми стоїмо на шляху пароплавів, із яких певно один побачить нас. На раз Джо закричав не своїм голосом, і поки хто міг зупинити його, вирвав ся і скочив у низ. Він кричав падаючи, та швидко ми почули, як він грешнув у середину комашні на поміст. Якусь хвилю бачили ми ще його лице, біле як місячне світло, а потім прокляті тварі покрили його до разу, і було видно тільки купу повзучої комашні — і був колись мій приятель Джо — і була папуга і був капітанський пес...

— Але ж моя Дженні, сеж справді смішно, потрапити в таке положенє! Твій муж, моя жіночко, не згиб так, як бідний Джо, справді не згиб. Він дождав ся постелі на почтовому пароплаві і корабельного лікаря і приличного похорону, з кулею на ногах — „І він сказав мені, пані Тріггова, що йому було дуже погано, коли Джо упав, і сказав мені: кохай Дженні, щоб ти взяла собі мій посаг і хлопчикови дала імя Бен. Не називай його Джо, бо Джо погиб від комашні. А другого ранку вся залага попривязувала ся також на шнурових драбинах, куди загнала їх трівога — а Трігг, твій бідний муж, що вмер на пароплаві, поглядав у низ на поміст і бачив кістки з руки свого приятеля, все мясо з неї чисто обгризла комашня“.

-- Чи зятимите се все, капітане? Запишить собі се. Джо погиб, а потім, здаєть ся, подув вітер. Тямлю троха, як він грав у вітрилах, і як я привязував себе високо на машті, і як повзуча комашня гризла дерево і...

— Агов, агов! — а деж місяць? Все покрили хмари, надходить вітер — спускайте вітрила! — Еге, еге, капітане коли буря захопить нас з розпростертими вітрилами, то корабель з люками і з усею комашнею переверне ся. А се що? Боже! Тепер надходить! Держи! Держи! —

— Дайте руку, капітане, мій курс скінчений. Спасибі, що взяли мене! — ви відійшли від свого курсу, друга лїнія випередить вас у тій подорожи. Не кождий капітан зробив би се. Я плавав також почтовими пароплавами і знаю се добре — дбають тільки про своїх пасажирів, а що поза кораблем, чорт бе-

ри! Прощавайте, лікарю, і дякую вам красенько. І скажіть, капітане, нехай Дженні не лишаєть ся сама. Здаєть ся буде не мало таких, що схочуть узяти її. Моє імя Трігг, капітане. Ще хтїв би я дати звістку — Ліверпуль.—

Він поніс сю звістку з собою на той світ.

VIII. Два похорони одного покійника.

Оповіданє Едварда Дисона.

Купка робітників ферми Бонгарі, скликана з поля, стояла з голими головами довкола постелі хорого чоловіка в поставах не то смутку не то заклопотаня. Жінка хорого Муні сиділа на низькім стільчику і плакала ревними сльозами, що мішали ся з наріканями і сердитими докорами. Вона до жерела своїх сліз доливала горілки і сердила ся дуже, що Малахія Муні вмирає як раз у такий час і таким незвичайним способом.

Гоган торжественно обняв зверхність над барилкою і наливав товариству старанно та безсторонно.

— На твоє щастє, Малахіє! — мовив Гоган і підняв чарку

Малахія Муні кивнув худою рукою на знак запереченя. Він попрощав ся з усякою надїєю виздоровленя і був певний, що вмере. Гоган повторив дипломатично:

— На твоє щастє, Малахіє, чи в сьому чи в тому житю!

— Як смієш умирати, Малахіє, як смієш умирати? — лементувала жінка Муні і закривши лице фартушком хитала ся то на право то на ліво. Товариство випило по чарці так шпарко, мов на військову коменду, а потім вдивляло ся в Малахію, немов ждало дальших заряджень. Малахія лежав спокійно, сконавши щасливо, з усміхом на устах і з напів опорожненою чаркою в висохлих пальцях.

— Ах ти чортяко такий! Так ти справді вмер? — простогнала жінка Муні з поза свого фартушка. — Одурих ти мене, Муні, одурих, зрадив на віки! О Боже, Боже!

А потім бачучи, що з Малахією не було що вже сварити ся, підняла голос і наповнила дім жалібним криком та заводила жіночим звичаєм аж до пізної ночі. Потім почали заводити старі поморщені баби, що походили ся із милосерних родин, із найріжнійших кінців світа занесених у сю пустиню.

Отак безсонна компанія просиділа біля покійника всю ніч аж

ЛНВістник 1910, кн. VIII.

20

до години призначеної на похорон. Число жалібників, що охочі були випити завпокойну чарку, видавало ся безконечним, тай жерело горілки якось не висихало. Із найтайніших закутків фермерської домівки викочувано маленькі бочівки повні аж до шпунту, як доказ щирого старання родини про почесний похорон покійника.

Похоронний поїзд мав вирушити з дому точно о десятій годині. До старого кладовища міста Баллярата була неблизька дорога, а вчасне вирушене видавало ся пожаданим хоч би тому, що похорон Гулея перед місяцем обложений був поліційною карою за надто скору їзду, коли похоронні поїзжани хотіли доїхати до кладовища ще перед замкненем брами.

Фіри почали збирати ся ще о семій рано, фермери на фірманських кізлах, а їх жінки і діти з заду. Похорон був таким випадком, що трафляє ся не часто і гріх би був позбавити молодих хлопців та дівчат такої розривки, яка понад се не коштувала нічого. Але багато похоронних гостей просиділо всю ніч при тілі Малахії Муні при завпокійних чарках; ранок застав більше як десяток гостей порозкиданих біля ферми, що спали де хто впав. Один висів на штахетах перед домом з руками звішеними через штахети, як стара сорочка. Другий, випростуваний як паль, спав стоячи опертий о гумове дерево, і спав так твердо, що старий охриплий когут-брамапутра вискочив на його лисий череп і раз по разу піяв завзято своїм проразливим голосом. Інші лежали скулені довкола дому, а декілька лежало на грядках розкиданих як дивоглядні гієрогліфи, предмет здивованя та квикливої спекуляції домашніх свиний.

Михайло Морріссі приїхав перший. Він мав заняти почесне і одвічальне місце на чолі процесії. Великодушно він відступив свою кариту на караван для домовини, і відповідно до того обвішав її чорним сукном. Ся карита, се був американський віз з дашком, що звичайно служив для перевозу мяса, бо Михайло Морріссі був різником. Із заду будки були дверці, а в середині було досить місця на домовину Малахії Муні. Кінь сусіди Квінна, „Лупяр“, був запряжений до тої карити; його вибрано тому, що се був одинокий чорний кінь на всю околицю. Але хоча його фарба була досить жалібна, то його темперамент оказав ся зовсім невідповідним для такої торжественної оказії. Він був старий і його хвіст до половини обсмиканий, та про те від нього віяло зачіпливим духом такої визиваючої буйности, яка зовсім не згоджувала ся ні з його досить уже численними літами, ні з тим становищем, на яким він

тепер опинив ся. Він держав голову високо до гори і стриг ухами, а його хвіст раз по разу так бадьоро задирав ся в гору, що лиса подекуди його насада виблискувала препогано і викликала людські насміхи, де тільки він показав ся.

Коли приятелі покійника посходили ся, вийшли всі з пошаною до кімнати, в якій на своїй постелі наряджений лежав Малахія Муні посеред величезних свічок. Всі дивили ся хвилю сумовито на його лице, як звичай велить.

— Царство йому небесне! У нього на лиці спокійний усміх.

— Спокійний! Спокійний! — повторяли інші.

По згіднім виявленю сего погляду і по сповненю товариського обовязку супроти покійника вони один за одним похитуючи головами і промовляючи по одному, по два чутливі слова подали ся до кухні поклоняти ся скляному богу.

Домовину привезено і поставлено в кухні на двох лавках, прилично прикриту чорною плахтою. Жінка Малахії Муні сиділа біля неї з бляшаною чаркою в руці і не переставала докоряти покійникови за те, що таким непростимим способом умер і полишив її бідною вдовою.

О одинадцятій годині похоронний поїзд рушив у дорогу, коли гості переконали ся, що з запасної горілки лишила ся всего тільки одна бочівка. Сю взяв Морріссі з собою на похоронний караван як мудро придуманий запас на першу часть дороги, що вела через суху околицю.

Многих із похоронних гостей треба було висаджувати на вози, я деякі тільки якимось чудом могли всидіти на них. Морріссі вів перед, а „Лупяр“ так охочо стукав копитами о суху землю, що похоронний поїзд відразу видав ся подібнішим до весільного. За караваном їхала карита О'Коннора, а сам О'Коннор, привязаний до кізла, держав віжки; його жінка і вдова покійника сиділи з задку. Далі їхав Клерк на двоколісній „бідці“ запряженій ривальною „Лупяра“ Колліною між двома дишлями. За ним їхали ще дві або три мішані фіри, а далі довгий ряд двоколісних тачок, із яких кожда тягнена була неприродно поважним та випростуваним Ірландцем, а в якої пудлі сиділи або дві жінки, або трое чи четверо дітей. Позаду того поїзду тягнув ся може десяток заспаних, неголених рільників із стрепіхатими чупринами на великих лїнливих конях, що з похиленими головами і звислими долішніми губами нерадо шлапали по запиленій дорозі.

Жінки від одной фіри до другої провадили голосну розмову, але муштини переважно їхали мовчки, поки не доїхали до буди, що

звала ся „Спочинок мандрівця“, о скільки можна назвати спочинком купу чорних вапняних каменів уложених на подобу печери. Тим часом день був гарячий і дорога запилена, і дві такі стаціїки для відпочинку вистарчили, щоб випорожнити бочівку. Се був сухий, прагнутий похорон, що навалив ся на „Спочинок мандрівця“, а по своїм відході лишив сей степовий шиночок таким сухим, як порохований млин.

Тоді у многих похоронних гостей почав будити ся сильний дух неспокою, почули ся голосні вівканя і ознаки дикого та безбожного бажання переіменити процесію на перегони з перешкодами. „Лупяр“ ішов весело своїм звичайним здержаним тропом, виявляючи охоту до скорійшого бігу помимо своєї старости. Але перегони розпочав Клерк зі своєю Колліною. З голосним окриком: ура! зриваючи ся з сидження він луснув свою шкапу батогом і перегнав похоронний караван.

— Морріссі! — закричав він, — за десять марок можу гнати твого старого миршавого коняку аж до онтої кривулї.

— Не можеш! — ревноу Морріссі, і в ньому ожив спортсмен.

— Брешеш! — ще дужше заревів Клерк і залускав батогом.

Морріссі шарпнув „Лупяра“ віжками, і старий кінь чуючи перегони заржав визиваючим ржанєм і сильно вдарив о землю всіма чотирма своїми копитами. Потім рушили по вибоїнах та камях, торохтячи та підкидаючи колеса, Колліна з переду, а „Лупяр“ тут-тут, за нею, вифиркуючи ногами як перелякана тарантуля і підкидаючи животом з такими довоглядними рухами, немов би в ньому борикали ся дві свинї.

Інші візники підганяли своїх важких коний до непривичного постіху, і таким способом сей шалений похоронний поїзд гнав цілу обложену милю дороги, через переполошене село, розганяючи в ньому свинї, поросята, кози, псів, курий і переляканих, плачущих дітий, закурений хмарою пилу, що закривала половину краєвиду, а докочличних чоловіків та жінок проймала таким жахом і остовпінєм, яке тривало кілька день. Ще пів милї далі гнав „Лупяр“, брикливо задерши хвіст і виваливши очи в дикім розгонї, випередивши Колліну і при тім відломавши в Клерковій кариті лїве колесо так гладко, що воно від карити раптом шульнуло поперек дороги.

Тоді Морріссі знов шарпнув свого коня уздою, і йому вдало ся зупинити його ще по короткім бігу. Там він спокійно і ніби жалуючи чогось дожидав решти поїзду. Процесія прибувала

частями, коні запінені та задихані, а похоронні гості густо присипані пилом, у якому на лицах рясний піт робив виразні рівчачки. Жінки, особливо котрі товстійші, були страшенно потовчені та пооббивані і гірко дорікали мущинам, тай мущини самі признавали, що се неприлично і нерелігійно проводити похоронний поїзд таким шаленим гальопом. І от Морріссі знов рушив на чолі поїзду, туго держачи в руках свого коня, і їхав так спокійно та достойно, як тільки се було можливо при веселім настрою коня і шумі горілки в його голові.

Про Клерка дійшла відомість, що він сам не відніс жадної рани і працює пильно над тим, щоб замість відломаного колеса прикріпити деревляну підойму до свого воза. Всі ждали, що він верне до дому і не поїде далі на похорон.

Процесія потягла без дальших пригод на територію міста Баллярата. Найбільша часть візників і многі жінки поснули, а бідні коні самі тупали нога псаза ногу. „Лупяр“ не вважаючи на свою ніби то загарливість ішов дуже повільно, стаючи кождим копитом задньої ноги докладно в той сам слід, який зробило копито передньої ноги.

Нараз почули ся з заду оклики здивованя, остороги, обуреня, а коли Морріссі обернув ся, побачив здалека Клерка, що стояв на своїй двоколісці, вимахував руками як божевільний і гнав що духу, щоб опередити поїзд. Він привязав порядний дручок як підойму під підтоку своєї двоколіски замісь лівого колеса, і гнав так одним колесом здовж похоронного поїзду, байдужний на погрози та проклятя похоронних гостей.

— Морріссі, ти чорте! — верещав він червоний як каплун, ледво дишучи з лютости. — Хто перший на кладовищі — фунт штерлінг заклад!

— Не хочу, — відповів Морріссі і стягнув віжки свого коня.

— Як то ні, коли я хочу! — ревноу Клерк і женучи на перед ляснув своєю пугою коня з усеї сили.

Морріссі здержував коня як міг, але „Лупяр“ не дав себе стримати. Він заржав незвичайно проразливо, немов у відповідь на визов, і пустив ся що сили з усіми своїми поганими рухами доганяти Колліну. Деякі їздці підбадьорили свої коні острогами, щоб переймити Клерка, і таким способом передня часть похоронного поїзду вірвала ся в місто Баллярат, погнала вулицею Гофрі, наповняючи ціле місто заколотом і курявою.

На щасте Колліну догнали недалеко від головної вулиці, а

Ірландці Делей і О'Мара кинули ся на Клерка, що й сам був Ірландець і боронив ся як розжертий пес. Вони повалили його на землю і звязали, потім кинули його звязаного в його двоколїску, О'Мара сів на нього і поводив кіньми запряженими до неї, а Делей поганяючи втомлену і присмирену Колліну, тягнув ся з самого заду поїзду. Процесія, що зупинила ся була, щоб і ще раз зібрати ся до купи, рушила далі супроводжена цілою громадою веселих дітей і завідоущих дорослих.

Не один незвичайний похоронний поїзд приходив уже давнійше до Баллярата з околиці Бунгарії. Але похорон Малахії Муні був найдивоглядніший і найнезвичайніший із усіх, які коли будь відбули ся на австралійськїм континенті. Не диво, що відомість про нього немов електрична іскра швидко оббігла всі вулиці міста. Імпровізований караван, незвичайний брикливий кінь запряжений до нього і високий чорнявий, запилений та розчіхраний Ірландець з горючими очима, що поганяв його, самі вже вистарчали, щоб стягнути до себе всю людність міста. Але своїми іншими незвичайними додатками — дивовижною процесією тачок, запиленими і зопрілими їздцями і остатньою двоколїскою з одним колесом похорон по просту перервав усі занятя міста і потягнув за собою величезну купу народа.

Морріссі обкрутив віжки на своїх ліктях і запираючи ся що сили ногами о штельвагу, з виваленими очима і страшенно напруженою увагою здержував брикливого коня. Жінки сиділи на возі звішуючи свої довгі ноги, декуди на тачках спали поїзжани — Геффернан і Мур лежали горілиць зі звішеними головами і отвореними ротами. Навіть поліція в досить повнім зборі придивляла ся процесії досить підзорливими очима, а де в кого зі сторожів публичної безпеки являла ся охота арештувати цілий похорон. Але учасники похорону добули всіх своїх сил, щоб удержати ся в порядку і пройти місто без ніякої зачіпки. О пів до пятої похорон прибув до кладовища, з караваною і домовиною в повнім порядку.

По звичайних вступних формальностях найблизші приятелі покійника зняли домовину з каравана і принесли до гробу, а після всього того, що трапило ся в дорозі, похоронні гості не були вже такі п'яні, як би се повинно було бути. Та все таки домовину покладено коло гробу з таким лускотом, що викликав найбільшу сензацію того дня. Віко домовини не було прикріплене шрубами і відскочило на бік. І тут показала ся найцікавіша річ. Вчинив ся крик і рух, коли показало ся, що в домовині лежали пачки з цукром і гербатою і кілька звоїв полотен, а більше нічого. Малахії

Муні не було в ній. Всіх лиця поблідли з перестрашу, а жінки почали хрестити ся.

— Він вилетів духом!—заголосила вдова.

— Чи бачив хто, як він устав? — запитав Морріссі тихим, тривожним голосом.

Тепер пригадав собі Флін, що вчора вечером він поклав товари до домовини. Він привіз домовину з Баллярата і для вигоди в дорозі поскладав у неї покупки, а потім, гасячи спрагу біля тіла покійника, забув усе. На правду покійний Малахія Муні лежав усе ще спокійно наряджений на своїм ліжку в своїм домі Бангарі, а остатня метрова свічка догарала власне на металевім ліхтарі при його ногах.

Так то горілонька була причиною, що Малахії Муні треба було справити ще другий похорон.

ІХ. Золото.

Оповідання Поля Куніда.

Три місяці перед тим розпочав ся приплив копачів до нового золотого терену, і тиша чагарників була перервана скрипінєм корб та ріжноязичними голосами та окликами копачів різних народностей. Терен уважав ся богатим, навіть у тім часі, коли великих знахідок золота в Австралії було ще много. Третина копачів поробила маетки; з решти лиш не многі не мали зовсім щастя. Довгі ряди білих наметів, що ясно визначали ся проти порослих лісом горбів, виростали одні за другими, а полотняні склепи та шиночки звільна уступали місце претенсіональнійшим будинкам.

Старий Мос (Мойсей) Ізаакс був властителем найбільшого дому на терені. Стіни з грубих дубових дощок і грубі оковані двері забезпечували, бачило ся, перед усяким непрошеним гостем. Не так як інші хазяїни і торговці, Мос Ізаакс не купував золота від копачів, але предложив їм свій склеп як безпечний склад їх золота за оплатою двох шіллінгів від унції, доки металъ під конвоєм поліції не буде висланий на місце призначеня. Копачі переконали ся швидко, що се далеко кориснійше, як продавати золото на місці, а Мос Ізаакс не без задоволення бачив, що золота депоновано у нього в двое більше, ніж би він коли небудь у своїм житю міг купити. Надто в своїм склепі він продавав ріжні товари.

Одного пополудня торг ішов дуже жваво і ніс Ізаакса почервонів мов мідяний. Увійшов копач Морган.

— Як здоровле вашого товариша сьогодні? — запитав Ізаакс.

— Дуже лихо,—відповів Морган. — Новий лікар, що відвідав його, орієнтовано передо мною, що він потягне ще два дні, коли не вмре швидше.

Морган купив щось для хорого і відійшов. Хорий був молодий чоловік, але його сила, здавалося, була зломана.

— Оба вони не мали якогось щастя від коли прийшли сюди, — промовив Ізаакс не без співчуття. — Зложили у мене троха золота, але нема й чверти того, що могли-б бути добути, як би Стіль не захорював. Три тижні вже не може працювати. Він усе був блідий, як труп, а потім зляг зовсім. Тепер, коли прибув лікар, може ще потягне, але й то ледви чи довго.

Він не потягнув довго. Найближшого вечера по заході сонця розбіглася вість від шатра до шатра, що Морганів товариш Стіль умер. Лікар був при нім до самої смерти, але заявив, що нема жадної ради. З грубих дощок збито домовину, а Морган і лікар поклали в неї мертве тіло. Де-кілька копачів прийшло їм до помочи, але вони відправили їх. Говорили загально, що новий лікар сповнив свій обовязок не лише по-мужеськи, але просто по братерськи.

Другого дня рано занесли домовину на кладовище. Майже двісті копачів супроводили її і з відкритими головами поставали довкола гробу. Лікар відчитав молитву і гріб засипано, а Морган на корі найближшого дерева вирізав ім'я покійника „Кон Стіль“.

В тій хвилі почувся страшенний галас у таборі копачів, а осередком галасу був склеп Моса Ізаакса. Не минуло п'ять мінут, як увесь похороний супровід дізнався про новину, що гості застали Ізаакса звязаного і закнебльованого, його склеп обграбований і все депоноване золото забране. Ізаакс оповідав, що минулої ночі, власне коли він лягав спати, два чоловіки застукали до дверей. Коли отворив, вони вхопили його, відібрали йому ключі і — решти не міг доповісти торгаючи бороду з роспуки. Копачі кляли, їх патролі кинулися по всій околиці шукаючи, нарешті по досить довгій часі явилася також поліція, але все було надармо, а ні золота а ні грабівників не знайдено ані сліду.

Старий Ізаакс був порядний чоловік і предложив копачам продати його дім і склеп з усіма товарами, і всю суму розділити між тих, що понесли страту. Де-які копачі не хотіли навіть слухати про се, але інші згодилися на ліцитацію. Ліцитація склепу й дому дала дуже малу суму, далеко меншу, як надіялися, а коли минув тиждень, старий Ізаакс похилений від журби вийшов із табору немов зломаний горем.

Три місяці пізнійше по відході Ізаакса, коли вже всі майже забули про рабунок окрім тих, що втратили своє золото, лікар заявив у таборі, що хоче покинути Австралію боячи ся за своє здоровле. Копачі, що дуже шанували його, зложили ся йому на почесний дарунок, і він відїхав також.

Другий день по його відїзді вся громада була стрівожена свіжою новиною: гріб Кона Стіля минулої ночі хтось розкопав. Новина швидко обїгла всі шатра, і незабаром кілька сот людей збігло ся до гробу, який виглядав так, немов би його недавно розкопано і потім як будь закидано землею. Деякі взяли ся заступами розкопувати гріб на ново, а інші стояли довкола заняті живою розмовою. Один завважив, що сей незвичайний розкоп припадає саме на час відїзду лікаря. Се зближене двох обставин підхопили зараз інші догадуючи ся, що лікар певно розкопав гріб, аби виняти з нього трупа для зроблення скелету. Заступи застукали о домовину, і її витягли на верх.

— Труп у домовині! — сказав один із тих, що несли домовину. — Вона дуже тяжка.

Домовину відшрібовано і відхилено віко, а копачі стиснули ся довкола неї. Раптом усі відсахнули ся в зад. Ніхто не міг сказати ані слова. В домовині перед ними з вираченими мертвими очима лежав труп лікаря.

О тій самій годині два їздці їхали горами в віддаленю сорок миль від золотого терену. На долинці застали чоловіка, що ждав на них із трьома кіньми. Той третій виглядав як мішанина Жида і Бушманця.

— Вчасно прибуваєте — промовив не то Жид, не то Бушманець. — А де-ж Дік?

Із двох їздців не відповів ані один. Вони мовчки попривязували свої сідла на свіжих коний.

— А де-ж Дік? — повторив той своє питанє. — Може йому не пощастило?

— Запитай ліпше Кона про нього, — буркнув Морган. — Н-ну, все в порядку. Золото в мішку на Діковім коні.

— Скажу тобі, де Дік, — промовив Кон з таємничим усміхом. — Він у моім гробі. Коли ми вчора відкопали домовину і виняли золото, він озвав ся до нас: „Надію ся, ви зрозумієте, що половина золота моя, а другу подїліть ви три між себе“. Ми сказали, що сього як раз не зрозуміємо ніяк. Він відповів, що така була умова. Додав іще, що він у тім інтересі головна особа і видумав увесь плян, то й мусить дістати більше, як ми. Певна річ, він зробив

своє діло добре, але я мусів удавати мерця. Подумайте, дві години лежати зашрібованим у домовині — страх подумати. Здавало ся, що се не години, а роки.

— Но, то пусте балаканє, — промовив Мос Ізаакс. — А подумай лише, що я всю ніч мусів лежати з кнеблем в устах, а шнур, яким ви звязали мене, вгризав ся в тіло аж до крові. Я гадав, що згину, поки мене розв'язали. Але що-ж далі, Коне?

— Коли ми рішучо заявили Дікови, що він дістане лише четверту часть на рівні з нами, він розлютив ся і сказав, що зараз бере свою половину і піде собі, куди йому треба. Він похилив ся, щоб узяти мішок, і тут я трошечка торкнув його заступом так, що йому більше вже не треба було нічого. Ми вложили його в домовину і прикидали землю.

— А тепер, Ізааксе, гайда в дорогу! — промовив Морган. І живий покійник Кон Стіль та його товариші Морган та Жид Бушманець поїхали далі в гори.

ЮРІЙ КМІТ.

3 західно-європейських літератур.

Дня 20 цвітня 1910 р. помер звісний американський юморист Марк Твайн у сімдесять четвертому роді життя. Марк Твайн — се криптонім, а властиво звав ся він Samuel Langhorne Clemens. Доля не щадила йому важких клопотів у боротьбі за своє ествовање; вона присудила йому проходити різні житеві ступені, поки дійшов до справжнього свого завдання. Заробляв на хліб як друкарський робітник, як корабельник, глядач золота й срібла по далеких східних країнах; кушав теж і журналістичного хліба. Увагу ширшого світа звернув на себе юморескою „The jumping Frog of Calaveras County“ (Підскакуюча жаба 1867 р.). Подорожуючи по Америкі прибирав автор матеріал до чудових, юмористичних нарисів, які вийшли в році 1872 під титулом: „Roughing it“ (Грудоваті дороги). За найгарніші річи треба покласти образки з життя осіб, проживаючих на ріці Міссісіпі. Автор пробував сам у тих кругах, тим то змальованне препишне... Нариси сі зібрані в книжечці „Life on the Mississippi“ (житє на М., 1874 р.). Майстерні теж річи подав нам Марк Твайн у авантурних історійках „The Adventures of Tom Sawyer“ (Пригоди Т. С., 1876 р.) і „The Adventures of Huckleberry Finn“ (При-

годи Г. Ф., 1885 р.). Живі люди, зловлені, так сказати-б, на горячому учинку, просують ся перед нашими очима та бавлять нас своїми вчинками, своїми вдачами, іноді може й карикатурно зображеними..

В оцінці головної риси літературної творчости Марка Твайна поділилися; одні відмовляють йому права справжнього юмориста, в виспо-му розумінню сього слова, яким пр. був Дікенс; інші знову віднаходять у йому такі риси, що роблять його правдивим, світовим юмористом. „Морщина в лиці чоловіка не повинні бути ніщо иньше, як сліди сміху!, сказав Марк Твайн. Се замітне для його. Він хотів бачити світ веселим, тим то робив усе, аби його привести до сміху. Але тільки до сміху лицем як шуткар. Глибшого сміху не научив він людей. Та і зє се не можна йому бути невдячним. Навпаки. Як багато годин у житю, в яких потрібують тільки наївного, дитячого сміху, в яких бажають лише забавки. Зрештою він був сатирик і маляр свого краю. Він сим був справді... Але його сатира не мала ніякої остроти. Вона не хоче ятрити, нищити, підбурювати. Вона не хоче нічого, тільки усмішки (Zeit 2721).. „Я думаю, говорить Єнсен (Frankf. Zg. 114), що се широко-розповсюжене непорозумінне в Європі, коли Марка Твайна вважають за легкого, шутливого птаха, за грубозернисту, барокову примху Янкеса, за однодневні шутки, які пролітають, коли склянки порожні і всі пішли до дому. Він був щось більше. Він був справдішній мораліст. Марк Твайн стає моралістом не через те чого учить, лише через се, що відкидає“.

Писання Марка Твайна пронизані влучними дотепами, належно дібраною комікою, сатирою та іронією. Крізь сміх і жарти проблескує горяча любов життя і всього того, що в йому гарне, стійне і величне... Іноді автор знає виявити велике обуренне на погані політичні вчинки американського правительства... Його твори, головно дрібні нариси, знаходили багато читачів задля своєї легкості, приступности, смішности, дотепности, майстерного обмальовання введених осіб, подій і ситуацій та задля гарних ідей. Смерть його викликала щирий жаль, бо по йому не полишили ся такі, що спроваджували-б усмішку в рознервованих, згорюваних, перетомлених і переніжнених сучасних душах...

Winston Churchill (род. 1871), автор гарного історичного роману „The Crisis“ (Кріза, 1901), написав повість зі сучасного життя „A Modern chronicle“, яка своїм гарним обробленням і артистичним викінченням звернула на себе увагу ширших кругів. Фінансові спекуляції, брудна погоня за грошем, зіпсуте, недостача етичних принципів — се тло, на якому відгравують ся виведені події. Все у сій повісти ґрупується біля „Гонори“, якої жите зображене від найранших літ. Се правдиво модерна женщина; ніжна, вразлива, інтелігентна, вродлива; бажає стрінути такого мушину, що відповідав-би її вимогам, які вона собі вимрія-

ла... Перед її очима мерехтить багатство.. Воно дало-б їй повну волю устроїти жите так, аби знайти повне вдоволення. Адже вона з панського роду, тим то в її душі блимають панські забаганки. Дальша рідня дала їй гарне виховання, поширила її світогляд, розніжила її вдачу. Все те витворило в її душі невиразну сумішку якихось бажань, з одного боку stricte аристократичних, себто повної вигоди, безжурности; з другого боку знову просувалися в її уяві несформувані інтелектуальні ідеали, чутливі дрожання ніжнього серця; виразнійше сказати-б, героїня стоїть між двома огнями, між прозою і поезією. Сі два чинники зроджують у її життю трагічні хвилі. Підходить з повним довірем, а рівночасно і зо страхом до бажаного чоловіка. В першому моменті здається їй, що стрінула все, про що мріяла, живе вигідно і впивається злудними розкошами. Приглядається уважнійше, блиски починають затемнювати, гарні листки вянуть... Пробуджується одного дня, а тут усе зморожене, помарніле... Важке розчарування! В її душі острашна борня. Уява розгорячкова; понурі образи зробили собі божевільний танець. Проза розвернула в повній силі... Хвилі обняли її, затоплюють; мучить, крутить, повертається сюди й туди, добуває всіх зусиль які їй ще полишилися; пирсли забори і вона знайшла себе на волі...

О руку девятнадцятилітньої панни Гонори зголосилося рівночасно трьох кандидатів. Розміркувала практично і вибрала першого. Се багатий панок, отже надіялася стрінути у його вимріяне щасте і придумане вдоволення. Сталося інакше. Минули перші розкішні хвилі першої любові; прийшло гірке розчарування. Вона бачить, що жите мужа нечисте; що ціле його ество поринуло у брудних спекуляціях; що вона не є інтегральною частиною його душі; що ціле його окруження вповні здеморалізоване. Чисте, ідеальне її нутро затремтіло; не могло витримати в сьому засміченню. Поезія і проза стали до боротьби з собою. Міцні змагання. Важкі сумніви. Подруги бачать, що вони чужі собі. Гонора жде хвилі, щоб розірвати подружжя. Трапився другий, що показував схильність мати її за жінку. Се прискорило розрив першого подружжя. Вкоротці по сьому розриві виходить у друге заміж. Але і тут не стрінула сього, чого бажала. Нове розчарування — нові страждання. Треба другий раз розв'язувати звязані звязки... Та смерть мужа визволила її від важких потрясень, жури і правних формальностей. Однак сі неудачі в подружньому пожиттю не знеохотили її до подружжя. Навязалися нові звязки з мущиною, якого серце любило її від ранньої молодости та з непереможеною тугою зверталося до неї. Аж тепер прийшла для його довго ожидаана хвиля. Дружаться обоє. На сьому кінчається повість. Читач ставляє собі коначний запит: чи Гонора буде в сьому подружжю щаслива? Відповіді нема...

Одним словом гарна повість. Роздвоєнне в душі героїні майстерно перепроваджене та проаналізоване. Цікавість росте; логічний розвиток подій привязує увагу читача міцно до себе. Психологічні умотивовання вірні. Як техніка, так характеристика даних осіб і взагалі ціле оброблення даного матеріалу вказують на вправну руку та чималий талан автора.

Звісна письменниця Mary Augusta Humphry Ward (род. 1851), авторка голосного роману „Robert Elsmere“ (1888), проти якого виступали остро церковні круги, а навіть Гледстон, подала повість „Canadian Born“. Се історія молодої вдовиці, о якої руку стараєть ся двох кандидатів: Шотлянець і Англієць. Боротьба між сими двома женихами, взаємні їх змагання, останкова перемога Шотляндця, описи канадійських відносин: кольоніяльно-індустріяльних і політичних, та описи природи—се матеріал, з якого побудований роман. Як зверхні річи, так головно внутрішні, душевні конфлікти виведених осіб, доволі добре зображені. Правда й се, що повість не має широкої перспективи, що багато епізодів стоїть у слабкому звязку з головною акцією. Повість робить вражіння подорожних описів, між які вилетені романічні елементи, але живість представлення робить се, що можна її з інтересом прочитати.

Цікаву тему оброблює в своєму романі „The Devourers“ Annie Vivanti-Chartres. Мати придавлює в собі артистичні нахили, морить свій талан, убиває свого генія, а забираєть ся виховувати старанно свою дитину, що проявляє поетичні спосібности. Змальовувані особи — се суцільні натури. Вони не можуть розділювати своєї роботи; вони зосередковують усю свою силу, всі свої здібности в одно і одному віддають себе завданню. Вдова Валерія полишає улюблене духове занятя, а забираєть ся до обовязків матери. Її донечка (Nancy) проявляє поетичний талан. Мати отже починає в тому напрямі працювати над нею. Дає їй належне вихованне. Донька стає визначною поеткою. Вподобала собі якогось Італійця, виходить за його заміж. Родить ся дитина; поезія занедбуєть ся, а опісля матери вповні залишає своє зайняте, а доглядає і піклуєть ся своєю донечкою (Anne Marie), що мала визначний музичний талан. Під щирими стараннями матери зросла її артистична слава і сила. Але й вона виходить заміж і тут її талан стрінула сама така доля, як і талан матери і батька.

Конфлікт і уся боротьба між завданнями матери та нахилами вродженого талану гарно проведені. Авторка проявляє велике знання людського серця. Стиль простий, природний, прецизний. Над сим твором проноситься щирість, сердечність, якась тепло жіночої душі, щире материнство таки ловить читача своїми приманами... Бачимо справжнього чоловіка перед собою...

З хронікарського обов'язку годить ся ще згадати про фантастично-авантурний роман „Morning Star“, якого події відгравають ся в Єгипті. Автором його Henry Rider Haggard. Його роман „Benita“ (1906) друкувався позаторік у Вістнику, тим то наші читачі вже знають спосіб його. Haggard належить до найбільш плодовитих белетристів у Англії. Йому рот не стане, що вода по каміню, сказати можна нашою приповідкою. Фантазія його знає розповісти чуда-дива. Правда, за психологічними умотивованнями не питайте, та зрештою у авантурних повістях за сим не глядають... Автор, як колишній урядник і офіцер полудневої Африки, бере понайбільше теми до своїх повістей з сього краю. Обзнайомлений добре з тамошніми відносинами, зі звичаями та пригодами, яких зазнають чужинці у сій часті світа, тим то його річи з того боку викликають де-яке зацікавлення та заінтересованне та втворюють приманливу ілюзію імовірности. Саме до сеї категорії належить і остання повість, лише що за багато в ній неприродних, тим то й нецікавих, сентиментальних екскурсій...

Як далеко засліпити може чоловіка надмірна гордовитість і зарозумілість, навіть супроти давнього товариша, вказує останній твір Августа Стріндберга „Den stora landsvägen“ (громадна дорога). Автор не вжахнувся і свіжої могили Густава аф Гайєрстама! Ба, що більше, робить неутаєні алюзії, що то він спричинив швидкий кінець життя свого давнього приятеля... „Я зірвав тобі маску з лица, щоб показати світови, хто ти, а коли він дізнав ся про се, смерть стала твоєю нагородою!“ Тут кінчається всяка дискусія... Тут маємо до діла з хоробливим, патологічним індивідуалізмом... Розбурхане, неспокійне я не знає жадних границь. Якихось етичних принципів не стрінете! Повний занепад усякої пошани для другого... „Громадна дорога“, „драма мандрівки в сімох днях“ — се погане знущанне над небіщяком Гайєрстамом! На труні урядили собі чванкуватість і гордовите я божевільний танець... Про що річ? Де причина сьої осатанілої пристрасти? Як відомо, Гайєрстам відносив ся з великою пошаною до жіноцтва; обожав подруже, побудоване на взаємній любови і взаємній, тривкій сімпатії двох серць; з великим пієтизмом трактував правдиві подружні пожитя і родинні звязки, яких уся суть зосередковувала ся в дітях. Його писання пронизані величньою тугою за справжнім, домашним щастем, за гарним домашнім огнищем... Його ідеї знайшли широкий відгомін поза границями вітчизни. Стали появляти ся переклади його творів. Слава виростала, ширшала... Все те міцно заболіло Густава Стріндберга! А треба знати, що Стріндберг стоїть на противному бігуні що до поглядів на подруже, на родинні звязки крови і взагалі на женщину, як його товариш по перу Густав аф Гайєрстам. По його думці, женщина — се са-

тана в людському тілі, демон руїни щастя мушци; жінчина — се Меліта, розпусна, пристрасна, божевільна самиця. Найгірше лихо в тому, що мушчина знає сього страшного свого ворога, а не може, не має сили, не має спромоги визволити ся з сієї жіночої неволі. Нема твору, в якому би Стріндберг не брызнув болотом на жінчину. Воно вже перейшло в насміх... Як він дивить ся на подруже, найкрасше вгазує драма „Батько“, повість „Юлія“, балаканки в „Синіх книжках“ і ин., а вершком усього того його „Сповідь“. Тут висповідав ся автор зі свого приватного, подружнього пожитя; не завагав ся навіть перед найінтимнішими секретами подружнього ложа... Стріндберг — се майстер у виявах приватного пожитя чужих домів, як і своєї хати. У „Чорних хоругвах“ забрав ся між иншим до вияви приватного життя Густава аф Гайерстама; закинув йому дволичність та гіпокризію, буцім то він що иншого голосив у своїх творах, а що иншого поповнював у своїй хаті, що його домашнє огнище пародія родинного гнізда його писань... Ніжна душа Гайерстама не видержала дикого удару Стріндберга... Зівянув швидко і зійшов передвчасно до могили!

Не досить було Стріндбергови „Чорних хоругв“, не вдоволив ся й передвчасною смертю свого товариша, але зібрав ся ще погуляти й на могилі, яка що тільки стала поростати свіжим морогом... Сей його вчинок осудить кождий, в кого бодай крихітка якоїсь етики... Не задурманить перед сим і блискучий стиль.

Другий його новий твір „Fonfattaren“ (Письменник). Се автобіографічні записки, де автор аналізує себе, свою душу, свою самоту; говорить про се, що чинило ся довкола його у вісімдесятих роках; подає, які чинники впливали на розвиток його світогляду; згадує про значіння Бервзона і Гайденстама; розказує про товчки, з яких зринули твори „Син служницї“, „Червоний покій“, „Шведська доля“, „Нове царство“. Все те, розумієть ся, закінчує феміністикою...

Сей твір читаєть ся з інтересом; стиль рвучий, жаркий. Тут промішуєть ся все, мов у калейдоскопі... Немає якогось розмежовання, відпочивку; з одного проскакуєть ся в друге, наче в дикій погоні...

По довшій мовчанці заговорила Ада Негрі новим томом ліричних поезій „Dal profondo“. Заговорила щиро, поважно; проніс ся звінкий голос із глибини душі; проніс ся в гарній, артистичній одежі, викінченій до найменших подробиць, тим то препишні сі строфи порушують цілим еством чоловіка. Вже сам заголовок указує, що тут співаєть ся про щось важке і сумовите. Біль, горе, незаспокоєна туга, страждання й терпіння світових сотворінь се головний змість сієї збірки. Снують ся понурі рефлексії безмежного світового горя, меланхолійні настрої та спочування людській неволі. Нуждаєть ся душа, просуває з перед себе

густу мрак, летить за промінчиками світла, що продирають ся крізь грубу заслону, спішить за вимріяним щастем... Не може дійти, падає знеможена, втомлена і ще раз підводить очи, щоб гнівно, завзято глянути в невідгадану будучину... Важкий песимізм простелив ся над сею останньою збіркою. Та сю острашну понурість лагодять глибокі, величні ідеї, якими пронизана ся чудова лірика...

З інших річей італійської літератури заслугоє на згадку роман Марії ді Боріо п. т. „Уна moglie“. Жінка в записнику оповідає історію подружнього свого життя. Сумна вона й невесела. Муж задля иншої полишив жінку в повному занедбанню... Вона терпить, мучить ся, промірковує над способами, як би привернути його для себе. Все те, що чинить ся довкола неї, наповняє її серце неспокоєм. Меляхолійні міркування сповивають її душу... Вкінці таки навернув ся муж до неї.

Ся історія зображена безпретенціонально, але живо, вірно, з вмілою характеристикою осіб і даних ситуацій; не має тут нічого штучного, зайвого, все на своєму місці, тим то кожному рекомендуємо сю гарну повість.

Серце матері.

З Рішпена.

Плохий умом, він духом пав
 І, ніби раб, її кохав.
 Раз—глузівниця чарівна—
 Сказала в жарт йому вона:
 „Голодний пес мій. Ти-б достав
 І серце нььки псови дав“.
 Він нагострив блискучий ніж,
 Гостріш жала, од зор яснїш,
 І ще година не прийшла,
 Як мати трупом вже була.
 До неї з сердцем він біжить.
 Спіткнувсь об камінь, впав... і вмить
 Він серце випустив із рук.
 Розліг ся стогоном тут згук:
 „Тверде каміння, сину мій.
 Хай Бог хранить тебе святий!“

Переклав М. Чернявський.

ІВАН ЧОПІВСЬКИЙ.

3 сучасної промисловости Європи.

П'ятий інтернаціональний конгрес по гірничому ділу, метаморфії, прикладній механіці та практичній геології 19—23 червня 1910 року.

Історія інтернаціональних конгресів по гірничому ділу не стара. Перший такий конгрес відбувся у 1878 році за часів всесвітньої вистави у Парижі з ініціативи французького товариства Société de l'Industrie Minérale. На цьому першому конгресі було 150 чоловік учасників, з них було тільки три представники не Французи: один Швед, другий Австріяк та третій Англієць. Зате другий конгрес, що мав місце теж у Парижі під час всесвітньої вистави 1889 року, налічував вже до 600 чоловік, серед котрих були представники 14 закордонних земель. Третій конгрес відбувся також, як і попередні два у Парижі і був знову прив'язаний до всесвітньої вистави 1900 року. Він був значно більший за попередні і налічував багато чужоземців. Четвертий конгрес 1905 року відбувся у Лютіху (Льєжі) у Бельгії за часів тамошньої всесвітньої вистави; він починає собою нову еру, виходячи з під французької опіки, та вже стає дійсно інтернаціональним. Число членів цього конгресу доходило до 1400, і серед них була сила представників всіх культурних народів. Наприкінці п'ятий конгрес мав місце у Дюсельдорфі у західній Германії на Рейні, серед величезної промислової округи. Хоча сей п'ятий конгрес не був прив'язаний ані до якої всесвітньої вистави, що робилося у попередні рази, щоб придбати собі більше число учасників, але в день одкриття конгресу число членів доходило до 1762 чоловік. У сім числі було 634 представники чужоземних земель (з них 31 з Росії, переважно з Російської України).

Продуктивність цього конгресу найкраще може бути зхарактеризована численністю докладів, — було їх більше сотні! Конгрес мав чотири секції: секція гірничого відділу, прикладної механіки, практичної геології та металургії. Остання секція за численністю докладів була поділена на дві підсекції — практичної та теоретичної металургії. Доклади та учасники конгресу по секціям представляють ся так:

в секції гірничого відділу	25 докладів	з 1141 учасником	
в секції металургії	{ практичної 20 докладів } { теоретичної 22 докладів }	1140	„
в секції прикладної механіки	17 „	934	„
в секції практичної геології	20 „	784	„

ЛНВістник 1910, кн. VIII.

21

До сього треба додати, що велика частина учасників конгресу приймала участь одночасно в кількох секціях.

Окрім численних докладів по спеціальностям, було організовано ще до сорока екскурсій для учасників конгресу на різні металургічні заводи, шахти і иньше.

Організація самого конгресу, мандрівки на заводи і на прикінці конгресу велика екскурсія у Брюсель на всесвітню виставу була прегарна. Про все було подумано, всякі деталі були угадані до дрібниць! Все можливе було зроблено щоб здивувати приїзжих гостей гостинністю хазяїв Німців.

Але так було не тільки в дрібницях. І у науковому матеріалі, котрий був предложений конгресови, була головна тенденція здивувати слухачів великістю прогреса німецької гірничої і механічної промисловости. Досить проглянути реєстри докладів конгресу, щоб навіть не спеціалісту кинулась у очи численність всіляких справоздань про сучасний стан різноманітних відділів німецької промисловости. Як ще до сього додати, що ледві 10% усього числа докладів приходить ся на долю не Німців, то стане видко, що пятий інтернаціональний конгрес, хоча і налічує більше як третю частину серед учасників конгресу чужоземців, мусить властиво називати ся хучнійше першим германським конгресом. Але се звичайно, не докір Німцям. Бо хто справді винен, що наукова продукція серед Німців остільки висока, що вони спромогли ся зробити таке вражінне на чужоземця! Германські металурґи, та гірничі інженери, діждавши ся черги мати у себе дома інтернаціональний конгрес, подбали тільки про те, щоб всьому світови показати височінь свого культурного та промислового розвитку.

Але що, на мій погляд, сей пятий інтернаціональний конгрес треба рахувати першим німецьким, то щоб упевнити в сьому читача, я дозволю собі зробити невеличку екскурсію в обсяг статистики, та сучасного економічного стану германської гірничої промисловости.

До 1879 року, власне до моменту величезного винаходу Sidney'я, Gilchrist'a Thomas'a, котрий дав правдиву методу дефосфоризації заліза, германська металурґія, самою природою була поставлена до занепаду¹⁾. Німецькі залізні руди мають багато фосфору, котрий переходить потім до чавуну і до заліза і сильно шкодить добротности заліза як будівельного матеріалу.

Правда, у той час як ще всі доменні печи по цілій Европі і навіть у Англії виплавляли чавун на дорогому дерев'яному вугіллі, у Прусії у 1796 році було вже збудовано першу коксову доменну піч, котра навіть давала

¹⁾ Дивись мою статью: „З приводу тридцятиліття Томасовського процесу“. Вісник технології. Київ. 1910, 4—5.

добрі спроби. Але по всій Германії, лише починаючи з 1842 року, стали добавляти у шахту доменної печи 10,8% коксу.

Власне через природні обставини металургічне діло у Германії у середині XIX століття було у такому занепаді! Техніка-ж там завше стояла досить високо. Продукція чавуну для 1850 року дала лише 295.346 тон, що в наші часи для Германії показує продукцію лише дев'яти днів!

Але С. Г. Томас своїм винаходом зробив величезний подарунок германській промисловости. Він дав спромогу успішно переробляти місцеві дешеві залізні руди з великим процентом фосфору. Дякуючи Томасу Німці почали виробляти своє дешеве і добре залізо, та ще як процент дістали гарні томасові шлаки для поліпшення своєї агрікультури. Таким робом, починаючи з 1879 року німецька металургічна промисловість починає робити все більші і більші кроки. Разом з сим почула ся більша потреба і у камяному вугілю та у машинах і наслідком того почало дужче і дужче розвиватись добування вугля та будова машин. Щоб показати інтенсивність розвитку продукції заліза у Германії—наведу статистику за останнє півстоліття XIX віку.

Продукція литого заліза (чавуну) у 1850 році 295.346 тон. 1).			
"	"	"	" 1860 " 587.024 "
"	"	"	" 1870 " 1.391.124 "
"	"	"	" 1880 " 2.729.038 "
"	"	"	" 1890 " 4.387.504 "
"	"	"	" 1900 " 8.520.540 "
"	"	"	" 1905 " 10.875.061 "
"	"	"	" 1909 " 12.917.653 "

Стальова продукція зростала приблизно з такою-ж хуткістю.

у 1900 році було добуто у Германії	6.645.869 тон заліза і стали.
" 1909 " " " " "	12.049.834 " " "

Починаючи з часів Томасового винаходу у Германії та у Люксембурзі було перероблено Томасовою методом 84 мільйони тон заліза і стали, котрі потім були оброблені на різноманітні будивельні та інші матеріали. Наведені цифри будуть найбільш яскравими показниками хуткості германської металургії за останні часи. Сучасна продукція чавуну у Германії більша від англійської продукції на 30% 2). Стальова продукція більша майже у двое і уступає тільки Півд.-Америк. Сполученим Штатам!

З такою-ж хуткістю зростає і споживане заліза у самій Германії.

1) Тона 1000 кілогр. (61 пудів).

2) Продукція чавуну Російської України для 1908 року . . . 40,66 міль. пудів.

" " " " " 1909 " . . . 38,34 " "

Для ілюстрації того як зростала потреба заліза серед Німців, наведу цікаву таблицю:

Роки	Загальна потреба заліза у Германії.	Потреба заліза на одного Німця.
	Т о н и	Кільограми
1880	1.752.534	39.30
1890	3.920.951	81.70
1900	7.377.339	131.70
1902	4.405.993	76.60
1904	6.701.259	112.20
1906	8.278.839	134.96
1907	9.020.196	145.12
1908	6.891.222	109.41
1909	7.426.731	116.25

За останнє десятиліття на кожного Німця пересічно приходиться ся по 113.1 кільоґр. у рік!

Для ілюстрації зросту зовнішньої торгівлі, наведу ще одну цікаву таблицю:

Роки	Чавун та лом.		Катане залізо не оброблене.		Залізні товари.		Машини.	
	Ввіз.	Вивіз.	Ввіз.	Вивіз.	Ввіз.	Вивіз.	Ввіз.	Вивіз.
В т и с я ч а х т о в .								
1900	830	224	76	928	78	396	99	235
1901	296	506	43	1407	39	433	68	214
1902	177	1153	52	1676	39	480	50	219
1903	220	1165	54	1767	42	546	59	248
1904	240	712	57	1500	46	557	75	266
1905	205	971	69	1771	50	606	76	301
1906	529	978	143	1983	49	697	80	296
1907	616	623	143	2241	54	569	89	332
1908	409	893	103	2236	47	602	76	358
1909	327	1120	90	2315	42	609	68	331

Цифри сих таблиць яскраво свідчать, про зріст металургічної промисловости у Германії. Щоб дати ще картину відносин продукції окремих округів Германії в процентах до продукції цілої держави, наведу ще одну таблицю:

		1902	1908	1909
		Проценти.		
1	Вестфалія без Заарбецірка та Зігерлянда	39.00	41.87	42.99
2	Зігерлянд, Ланбецірк та Ессен-Нассау	6.50	5.14	4.82
3	Сілезія	8.10	7.85	6.67
4	Середня та Східна Германія	5.60	5.22	5.83
5	Баварія, Віртемберг та Тірінгія	1.60	1.77	1.63
6	Заарбецірк		8.68	8.77
7	Льотарінгія та Люксембург	39.20	29.47	29.89

Звідси можна зрозуміти, з якої причини конгрес був визначений у Дюссельдорфі, а не у Берліні і які багатства здобула Германія разом з Ельзасом і Лотарингією багаті одночасно і залізною рудою і кам'яним вугіллям!

Коли вже говорити про розвиток германської металургії, то грішно було-б не звернути уваги поруч того і на розвиток гірничої промисловости, особливо кам'яно-вугільної, на розвитку котрої і тримається вся гірно-заводська промисловість Германії.

Хоча з року на рік прогресуючі здібности різних механічних приладів за для утілізації теплородючої сили кам'яного вугілля ведуть до того, щоб так чи инакше компенсувати все зростаючу потребу кам'яного вугілля, але не дивлячись ні на які успіхи техніки палива, зріст потреби мінерального палива неустанно збільшується. Не дурно з давніх давен ведеться рахувати потребу мінерального палива кожною державою яко показчик її економічного зросту. В наші часи всесвітня потреба кам'яного вугілля ¹⁾ досягає величезної цифри — 1100 мільонів тон!

Продукція кам'яного вугілля у 1909 році поділяється таким робом між головними державами Європи:

Англія . . .	267,27	млн. тон.
Германія . .	148,90	" "
Франція . .	37,25	" "
Росія ²⁾ . .	25,50	" "
Бельгія . .	23,50	" "

Щоб більш яскраво довести читачу про сучасний стан гірно-заводської промисловости у Ельзасі та Лотарингії, наведу цікаву табличку про стан цієї промисловости за 1907—1909 р.)³⁾

	1907	1908	1909
	Т о н и.		
Кам'яний вугілля	2.199.279	2.367.742	2.467.066
Нафта	25.994	28.730	29.422
Асфальт	6.318	3.817	3.987
Залізна руда	14.104.517	13.281.589	14.442.881
Чавун	2.511.588	2.182.259	2.314.713
Залізо пудлінгове	38.525	31.515	27.404
Залізо лите	1.164.136	1.036.337	1.090.909
Сіль	68.603	66.133	63.483

У сіх підприємствах було занято у 1909 році робітників:

{ На кам'яно-вугільних рудниках	27,557	чоловік.
{ „ металургічних заводах	20,461	„

¹⁾ Stahl und Eisen 1910, № 25 стор 1021.

²⁾ Продукція Рос. України для 1909 року 17,7 міль. пудів. 1908 року 18,8 міль. пудів. Зменшення продукції для 1909 року на 3,05%.

³⁾ Горно-заводське діло 1910, № 24.

Рурський кам'яно-вугільний басейн, до котрого належить округа і город Дюссельдорф, де відбув ся минулий конгрес, один тільки виставив до ринку у 1909 році 82,8 мільонів тон кам'яного вугілля, що дає 55,7% загальної кам'яно-вугільної продукції цілої Германії.

Щоб намалювати картину розвитку сієї германської житниці, наведу рядок цифрових даних для продукції рурського басейну за попередні роки.

в 1850 році було здобуто	1,66	мл.	тон	кам'яного	вугілля.
” 1860 ” ” ”	4,36	”	”	”	”
” 1870 ” ” ”	11,81	”	”	”	”
” 1880 ” ” ”	22,49	”	”	”	”
” 1890 ” ” ”	35,47	”	”	”	”
” 1900 ” ” ”	59,62	”	”	”	”
” 1908 ” ” ”	82,66	”	”	”	”
” 1909 ” ” ”	82,80	”	”	”	”

Вартість продукції 1904 року досягає 823 мільонів германських марок.

Коксу у 1909 році було здобуто . . . 15,04 міль. тон.

Кам'яно-вугільних брикетів ” . . . 3,20 міль. тон.

Число робітників для 1908 року, зайнятих у гірничих підприємствах досягає величезної цифри — 351.523 чоловіка.

Середній заробіток поденщика був 4,87 марок у день ¹⁾.

” ” рудокопа ” 5,98 ” ” ”

Всі наведені тут статистичні данні показують якої високости досягли Німці у гірно-заводській—промисловости! Через те вони мали право уділити на інтернаціональному конгресі остільки часу для показчика своїх технічних і промислових здобутків за останні часи!

Мій короткий огляд був-би не повний, як-би до нього не додати хоч коротеньких відомостей про побуд робітників по гірно-заводських підприємствах Германії. У мене в руках відомости про відносини між робітниками та власниками виключно гірничих підприємств, але вони існують і на чисто металургічних заводах. Повсюди існує ціла низка кас взаіпомочти, на випадок слабости, інвалідности, смерти і т. и.

Щоб схарактеризувати розвиток сієї діяльности, де грошову участь приймають як власники підприємств, так і самі робітники, наведу дані що до грошового стану таких кас за-для рурського кам'яно-вугільного відділу:

Становище робітничих кас:

	1907 р.	1908 р.	1909 р.
	Мільони марок.		
Вклади власників	28,90	39,71	41,45
Вклади робітників	21,98	27,41	26,92
Загальна сума	50,88	67,12	68,37

¹⁾ Всі цифрові данні за-для моєї статті взяті з „Kongress Zeitung“, числа 2—5. Дюссельдорф 1910 р.

Існуюче обов'язкове забезпечення робітників для останніх трьох років виражається в таких середніх цифрах:

Обезпечення одного робітника у 1907 році рівнялося 164,52 маркам

"	"	"	"	1908	"	"	195,53	"
"	"	"	"	1909	"	"	196,27	"

Соціальні обов'язкові трати на кожному тоні добутого каменю вугілля власникам гірничих підприємств.

для 1907 року обходилися в 63 пфенігам.

"	1908	"	"	"	81,2	"
"	1909	"	"	"	82,6	"

Трати ці велися на будівлю шпиталів, шкіл, мешкань, робітничих колоній, та тому под.

Окрім цього деякі окремі цехи, незалежно від підприємств, де вони приймають участь разом з власником заводу, мали свої власні заповогові каси на випадок слабости або смерті членів сімей окремих робітників.

Черговий щорічний міжнародний конгрес призначено на 1915 рік у Лондоні.

ВІСЕНТЕ БЛЯСКО ІБАНЬЕС.

Vicente Blasco Ibáñez.

ХАТИНА.

La Vaггаса.

Повість.

I.

Широкопола рівнина потягала ся зі сну під синястим сявом світання, що йшло широкою смугою світла з боку моря.

Останні солові, втомившись оживляти своїми трелями сю осінню ніч, що теплим повітрям здавала ся весняною, кидали фінальне тьохканне, як неначе-б виблиски світання ранили їх гострим залізом. З-під солом'яних стріх хатин виривали ся зграї горобців, як кушки наздогнаних пустунчиків, і верховіття дерев тремтіли від перших жартів тих летючих творинь, що каламутили все повітря своїми крилами.

Гасли помалу голоси що наповняли ніч: булькотінне каналів, шелестінне очеретів, гавкотня пильних дворових собак.

Прокидав ся сад і його позіханне було що раз голосніше. Від хати до хати переключались півні, сільські дзвіниці відповідали голосним гудінням на дзвони до ранньої служби, що гули здалека з дзвіниць Ва-

ленсії—синіх, затуманених відлеглостю; а з кожного подвіря лунали різним концертом живих тварин: іржанне коней, муканне лагідних корів, куряче куткудаканне, беканне ягнят, свиняче рохканне; голосно прокидалась од сну скотина, і почувши свіжу ласку ранкового повітря напоеного гострими пахощами ростинности поривали ся бігти по полях.

Простір ставав напоений світлом; зникали тіни, наче їх ковтали розкриті борозни і купи листя, і в непевному тумані світання визначали свої вохкі й лискучі контури рядки шовковиці й садовини, хвилясті лінії очеретів, широкі картки городини, подібні до величезних зелених хусток, і руда земля старанно поорана.

На шляхах позначили ся ряди чорних рухливих, наче низки комашні, крапок, що посували ся до міста. По всіх кінцях рівнини рипіли колеса, чулись мляві пісні, часом покрик щоб підігнати скотину, і коли-неколи, як голосна сурма поранку, ростинав повітре скажений рев чотириноного парії, на знак протесту проти тяжкої праці, що падала на його, скоро народив ся день.

В каналах лискуча поверхня рудавого кришталю каламутила ся з гучними виплесками, що примушували замовкнути жаб; чулось биттє крилами по воді, і наче байдаки з слоневої кости випливали білі качки, несучи, як химерні корабельні носи, свої гадюкою вигнуті шиї.

Життє, що разом із світлом захопило рівнину, вступало по троху в середину в хатини і в коморі.

Відчиняли ся з скрипіннем двері, по-під загородами зявляли ся білі постати й потягали ся, заложивши руки за шию та поглядаючи на освітлений обрій, широко розчиняли ся загощи, викидаючи до міста дійних корів, черідки кіз, шкап гноевозів; через заслону низеньких дерев, що вкривали дороги, дзвеніли балабончики й дзвіночки і поміж веселого теленькання чулось енергічне арре! ака! на уперту скотину.

На порогах хат вітали одно одного ті що йшли на місто й ті що лишали ся робити в полі.

— Добрий день дай нам Боже!

— Добрий день!

І по тому привітанню, вимовленому з повною поважністю сільського люду, що має в своїх жилах чимало муринської крови і згадує Бога тільки з урочистим жестом, наставала мовчанка, як що той що проходив був незнайомий, а як що то був приятель, то йому доручало ся купити в Валенсії дещицю для жінки, або для господи.

Вже зовсім настав день.

Повітре стало чисте від тонкого туману — нічного випарювання вохких ланів і воркотливих каналів; сходило сонце; по рудавих борознах стрибали жайворонки, раді що живуть ще один зайвий день, і мет-

кі горобчики чепляючись на вікна ще зачинені, стукали дзьобами в лутки і казали своїм цвіріньканнем волоцюг, звиклих жити на дурничку, до тих що живуть у хаті: „Уставайте, ледачі! Йдіть обробляти землю, щоб нам було що їсти!“...

В хатину Тоні, відомого в цілій околиці під прізвиськом П і м е н т о вийшла жінка його Пепета, моторна молодиця з обличчям блідим, зівалим у молодих літах, виснажена анемією, і яка була, проте, найбільш роботящою жінкою на всіх огородах.

Як світало, вона вже вертала ся з торгу. Вона вставала в три години, навантажувала в кошики городину, що Тоні назбирав попередньої ночі, лаючи й кленучи злиденне життя, яке вимагає стільки роботи, і помацки, стежками, потрапляючи в пітьмі, як добра дочка огороду, чемчувала до Валенсії, тим часом як чоловік її, той добрий юнак що так дорого їй коштував, ще хріп собі в своєму теплому закутку добре вгортнувшись у ковдру подружнього ліжка.

Ті що скуповували зелень, здебільшого щоб перепродувати її, добре знали сю молодичку, що ще до світа була вже на базарі Валенсії й сиділа над своїми кошиками, дріжачи під лихим протертим плащем та поглядаючи за для себе самої несвідомою заздрістю на тих, що мали змогу випити чашку кави та побороти холод ранньої доби, дожидала з терпливістю покірної скотини, поки їй дадуть за зелень ті гроші які вона собі визначила в своїх складних рахунках, щоб удержувати Тоні й провадити на далі господарство.

Спродавши все, вона ще раз бігала до дому, прудко поспішаючи щоб виграти годину путі.

Ставала знов до роботи, щоб розвинути другий промисел; після зелені — молоко. І тягнучи за налігач руду корову, за якою йшло, пришившись до хвоста, як вірний товариш, брикливе телятко, вона йшла знову до міста, з лозиною під пахвою, і з оловяною мірочкою щоб націжувати покупцям.

Ля-Роча, як звала ся корова за свою руду масть, лагідно мукала, здригаючи ся під попоною з рядна від свіжости пораннього повітря, повертала свої вохкі очі до хати, що зістала ся з-заду з чорною повіткою, з важким у їй духом, і думала про пахучу в їй солону з заласем незадоволеної потреби сну.

Пепета підгонила її лозиною: було вже не рано, ще будуть скаржитись постійні покупці. І корова з телятком тупали серединою Альборайського шляху — коритчастого, брудного, проритого глибокими коліями.

Високими косогороми, з однією рукою в кошику і вимахуючи другою, проходили довжезні низки сигарниць і шовкопрях, усе дівочтво огорідів,

що йшло на фабрики, і поли їхньої одежи, маючи по вітру, залишали по собі наче слід жорсткого й грубого панянства.

Розсипалось по полях благословенство Боже.

З-за дерев і хат, що замикали обрій, з являло ся сонце, як величезний червоний корж, кидаючи горизонтальні стріли золота, що змушували заплющувати очі. Гори далечині й бапти в місті набували рожевого кольору; хмаринки, що плинули по небу, червонили ся як пасма кармазинного шовку; канали й калюжі на дорозі здавали ся повні огнених рибок; чуло ся в середині в хатах деркання віника, цокання посуду, весь той гомін погожого ранку; жінки гнули ся по узбережжях, маючи при боці коші з білизною до прання; стрибали по стежках сірі кролі з своєю облесливою усмішкою, показуючи на бігу рожеві задки з куценьким хвостиком по середині, а на копиці рудого гною півень оточений своїми покірними одалісками пускав покрик розгніваного султана, з оком гарячим і червоним від лютости.

Пепета, байдужна до того пробудження, що при йому вона була кожного дня, йшла собі далі, що раз більш посішаючи, з порожнім шлунком, з болем у литках, у сорочці просяклій потом слабости, властивим такій блідій і бідній крові, що як найкраще вичерпувала ся протягом цілих тяжнів, на зламанне законів природи.

Юрба трудящого люду що виходив у Валенсію, наповняла мости. Пепета пройшла по між робітників передміста що йшли з торбинками з харчами на шві, спинила ся перед заставою щоб заплатити за квіток — ті кілька грошин що дня підступали їй до серця — і ввійшла в порожні улиці, які оживляв дзвіночок її корови однотоною буколічною пісенською, що навівала сонним городянам сни про зелені луки та іділічні сцени з пастухами.

Пепета мала клієнтів по всьому місту. Її подорож була заплутана блуканини по улицях із зупинками перед зачиненими дверима; то постукає раз в одному місті, то разів три в другому, ще й задзвонить, і весь час не перестає з голосним і гострим криком — *La lleet!* (молоко). І з кухлем у руці збігала роскудовчена служниця в пантофлях, з підпухлими очима, і приймала молоко, або часом стара придверниця з мантілею, яку наложила щоб іти до служби Божої.

О восьмій були задоволені всі покунці. Пепета була біля кварталу де-Пескадорес.

Навіть там траплялись покунці. І бідна трудовниця одважно пірнула в брудні проулки, що здавали ся мертвими в такий час. Увиходячи туди, вона завше почувала певний неспокій, инстинктову відразу природної делікатности; але її душа справедливої й слабої жінки вмiла стати по-над тим почуттем, і вона шла наперед з певною задоволеною пи-

хою, з гордотою чесноі жінки, знаходячи потіху в тій свідомості, що вона, така слаба й пририта злиднями, вища за інших.

З замкнених і мовчазних будинків ішов видих дешевої розпусти, голосної й одвертої; дух підправленого й гнилого мяса, вина й поту, і крізь щілини дверей, здавало ся, виривалось переривчисте й грубе дихання важкого сну по цілій ночі звірячого милування і любовних примх п'яниці.

Пепета почула, що її хтось кличе. На дверях над одними сходами на неї кивала дівчина, росхрістана, негарна, без ніякої краси крім молодих літ готових зникнути; з вохкими очима, зі збитою набік зачіскою, на щоках з плямами фарби наложеної минулої ночі, карікатура, клоун розпусти.

Робітниця, підобгавши губи з міною гордою й зневажливою, щоб гаразд зазначити віддаленне, почала доїти корову в кухню що подала дівчина. А та не відводила очей від трудящої молодиці.

— Пепета, — сказала вона нерішучим голосом, як би не маючи певности, що то справді вона.

Пепета підвела голову; вперше пильно придивила ся до нещасного створіння і, здавало ся, ще не була впевнена.

— Росаріо... се ти?

Так, то була вона; вона потвердила се, смутно киваючи головою. І Пепета зараз же виявила своє здивованне. Вона тут! дочка таких чесних батьків! Господи, який сором!

Пропаша дівчина, з професійної завички, хотіла прийняти сї покрики обуреної трудовниці цинічною усмішкою, словами про те, що вона добре збагнула житте і ні в що не вірить, але пильний погляд Пепетиних ясних очей, здавало ся, засоромив її, й вона похилила голову, наче готова заплакати.

Ні, вона не була лиха. Працювала й вона по фабриках, ходила й вона по наймах, але з рештою сестрички її показали їй приклад, знесливши ся терпіти голод; і от вона стала діставати часом поцілунки, а часом ляпаси, аж поки пропала на віки. Звичайна річ: де немає батька й матері, діти кінчають так. І вся вина падає на власника землі, на того дон Сальвадора, що певно тепер шкварить ся в пеклі. Ах, злодій!.. і як він згубив усю сімю!

Пепета втратила свою холодну й здержану поставу і прилучила ся до обурення дівчини. Правда, все се правда! Винний був той скупий пан. Усі огороди те знають. І Боже мій! так і пропадає родина. Такий добрий був дядько Баррет. Якби встав з домовини та поглянув на своїх дочок! . Вже відомо було що бідолашний батько вмер у Сеуті перед двома роками, а мати — бідна старенька скінчила своє горюванне на

шпиталевому ліжку. Скільки перевернуло ся в світі за якихсь десять літ! Хто був би сказав їй і її сестрам, тим що були в своїй хаті як цариці, що вони скінчать таким робом? Господи, Господи, збав нас од лихої людини!

Росаріо оживляла ся розмовою: наче відмолодила ся перед сією подругою дитячих літ. Очи її, раніш мертві, блищали на згадку минулого. А їхня хата? а земля? все ще покинуті? справді?.. Се їй подобало ся: щоб були подохли, щоб подавили ся тією землею діти грабіжного дон-Сальвадора. Одно її потішало: була вдячна Піменто і всім тамошнім, що не давали іншим осісти там і робити на тому полі, що по правді належало родині. І як би хтось наважив ся захопити його, то був відомий про-ти того спосіб... Бах! Стрельнути й ростроцити голову.

Дівчина запалювала ся: очи її блищали искрами гніву: воскресала в потінасі, покірній тварині, звиклій до ударів, дочка городів, що відко-ли народить ся на світ, бачить повішену за дверима рушницю і в дні урочистости вдихає заласно дим пороху.

Поговоривши про сумну минулість, Росаріо, в якої прокинулась цікавість, розпитала ся про всіх що там і нарешті придивила ся до Пепети. Бідолашна! зараз видно що не щасливо їй живесть ся! Ще молода, а ту молодість тільки й можна вгадати по очицях ясних дівочих, невинних і боязких. Тіло — чистий тобі скелет; і в білявий косі кольору тонкого прядева сиве волоссе цілими жмутами, а їй ще не має тридцяти літ. Яке житте утворив їй Піменто! Чи все ще такий п'яниця й тікає від роботи? І знайшла ж вона його собі та й вийшла заміж, хоч ніхто не радив. Гарний юнак, то правда; його всі бояли ся в Копиній ворчмі як було в неділю ввечері грає в трук з бравими хопцями з городів; але в себе в хаті повинен бути чоловік неможливий. Хоча, як роздивити ся гаразд, то всі чоловіки однакові. Якби вона була знала! Собаки, на яких не варт праці дивити ся. Рідненька! Та як же попоганьшала бідна Пепета.

Голос грубої баби заграмав з сіней над сходами.

— Елісо! Неси ж швидче молоко. Сеньйор дожидає.

Росаріо зареготала, як божевільна. Тепер вона зветь ся Еліса. Пепета не знає сього? Така вимога професії — змінити імя, так саме ще розмовляти з андалуським акцентом. І вона вдатно перекривила грубий голос баби, що кричала з гори.

Але не вважаючи на свою веселість, поспішила піти собі. Вона бояла ся тих, що там на горі. Голосиста баба або охочий до молока сеньйор можуть завдати їй дечого за те що забарила ся. І швидко побігла по сходах, ще раз добре наказавши Пепеті, щоб заходила часом на той куток згадати житте на городах.

Утомлений дзвіночок Ля-Рочі тельнякав більш години по улицах Валенсії; висохлі дійки віддали до останньої краплі несмачного молока, продукта мізерної паші з капустиного листа і щедрого видоювання, і на останку Пепета пішла на поворот до дому.

Бідна трудовниця йшла смутно й задумана. На неї справила вражінне зустріча; вона пригадала так, неначе се було тільки вчора, страшну трагедію що втопила дядька Баррета з усією родиною.

З того часу поле, що більш сотні літ обробляли предки бідного робітника, лишило ся покинуте при дорозі. Хата його стояла пустою; не було милосердної руки щоб полатати покрівлю або вальком глини заліпити розколини в стінах, і вона потроху обвалювала ся.

Десяти років безперестанного ходіння повз сю пустку було досить, щоб у їй уже не можна було жити. Сама Пепета вже чимало часу не зупиняла своєї уваги на старій халупі. Нею цікавили ся тільки хлопята, що, діставши в спадщину ненависть батьків, лазили поміж кропивою покинутого поля та шпурляли каміннем на покинуте житло, пробиваючи великі дірки в зачинених дверях, та закидали землею й каміннем колодязь викопаний під старими лозами.

Але сього ранку Пепета під вражіннем недавньої зустрічі зайшла до пустки і навіть задержалась у дорозі, щоб краще роздивити ся на неї.

Поля дядька Баррета, або краще сказати, жида дон Сальвадора та його невірних нащадків, були оазою мізерії й занепаду серед городів, таких родючих, оброблених і веселих. Десять років благування затвердили ґрунт, даючи змогу повиростати з його неплідного лона всім паразитним рослинам, усяким бурянам, що Бог створив на кару хліборобові. Цілий низенький ліс, роскудовчений і безладний підіймав ся над тими полями хвилями дивоглядних зелених тонів, відтінених подекуди теємничими й рідкими квітами, які тільки ростуть по руїнах та кладовищах.

В гущавині того лісу, смілива під захистом схованки, росла й множила ся всіляка погань, розлазючись по сусідніх полях, зелені ящірки, з поморщеною спинкою, величезні жуки з покришкою металевого блиску, павуки з короткими й волохатими лапками і навіть ужі, що зникали в сусідніх каналах. Там жили вони в осередку гарного, обробленого лану творячи собою окрему державу, поїдаючи одні одних; і хоч потроху шкодили землеробам, ті не займали їх, з певною навіть пошаною, бо сім кар Єгипетських здавали ся городарям малою річчю, щоб кинути на ті прокляті землі.

Земля дядька Баррета не повинна ніколи служити людям, нехай же на їй распложуєть ся всяка погань, і що буде її більше, то краще.

Посередині сього спустошеного лану, що вирізняв ся на пишній

рівнині, як брудна пляма на царському плащі зеленого оксамиту, підносила хата, чи краще сказати, падала, з своєю соломяною продертою стріхою що показувала крізь дірки, пороблені вітром і дощами, поточені дерев'яні ребра. Стіни, оббиті водою, показували свою земляну цеглу, і тільки де кілька легеньких білих плям свідчили про те, що вона була колись побілена; двері були розбиті знизу, погризені пацюками, з роками, що розрізали їх з одного краю до другого; двоє чи троє віконниць, зовсім розчинені і потріпані вітрами з південного заходу, висіли на одному завіску і кожної хвилини готові були впасти, як тільки подме добрий вітер.

Та руїна засмучувала душу, гнітила серце. Здавалося, що з покинутої хати виходили привиди, ледве наставала ніч; що з її середини йшли крики зарізаних людей, і вся та лиха містина здавалася смертним покривалом, що ховав сотні страшних трушів.

Страшні речі йшли на думку як дивитися на те покинуте поле; і його похмура мізерія була ще виразніша в супротивності до земель навкруги — рудих, добре оброблених, з прямими рядками городини й кущами, яких листові осінь надавала карамелькову прозорість. Навіть птахи втікали з того мертвого поля, може з остраху перед тим гаддям, що роїлося під бур'янами, або нюхом чуючи нездоровий дух.

Над одертою соломяною стріхою як часом і кружляло що небудь, то се були чорні й зрадецькі крила, вістники смерті, що від їх помаху німіли дерева повні веселого пурхання й жартливого цвірінкання, і город ставав такий мовчазний, наче на пів милі навкруги зовсім не було горобців.

Пепета все йшла вперед до своєї біленької хати, що вже була видна крізь дерева через кілька городів далі, але вона зупинила ся нерухомо на високому березі шляху, щоб дати пройти наперед навантаженому возові, що йшов коливаючись і, здавалося, їхав з міста.

Її жіноча цікавість збудила ся, як вона до його придивилась.

Був то злидений хліборобський віз, який тягла стара драбинчаста шкапа, і в глибших вибоях їй допомагав високий чоловік, що йшов поруч з нею, підбадьорюючи її покрикком та ляскаючи батогом.

Одягнений був як робітник, але спосіб, яким він почепив на голову хустку, плисові штани й інші подробиці вбрання, свідчили, що він не належив до городів, де в убіранні себе потроху засвоєно міський звичай. Певно був робітник з якогось далекого села, а може вийшов з глибу провінції.

На возі було навантажено цілу копицю всяких річей до господарства, що підіймали ся високо над возом. Се було переселення цілої родини. Сухорляві матраси, сінники начинені мізерним кукурузяним листем, комишеві стільці, сковороди, казанки, тарілки, кошики, зелені ос-

лони, все се було накопичено на возі, брудне, потерте, злиденне, з духом голоду й безнадійного втікання, як неначе б злидні гнали ся за тією родиною, наступаючи їм на ноги. І на вершку сієї купи сиділи обнявши ся трое дітей і дивили ся на поле широко розкритими очима, наче ті дослідачі, що вперше прибули в незнайому країну.

За возом ішли пішки, немов доглядаючи, щоб з нього що небудь не впало, жінка й висока дівчина, худа й струнка, що, здавало ся була її дочкою. По другий бік шкапи, помагаючи як віз застрявав у вибої, йшов хлопець років одинадцяти: його поважний вигляд свідчив, що то дитина, яка звикши бороти ся з злиднями, зробила ся дорослою людиною в такому віку, коли інші діти ще грають ся. Позад усіх бігла захекавшись брудна собачка.

Пепета, спершись на крижі своєї корови дивила ся, як вони наближали ся, і її поривала все більша цікавість — куди се бідолахи простують?

Сей шлях, що впадав у Альборайський, не виводив нікуди, а зникав далі, потративши ся весь на незчисленні галузочки стежок та доріжок, що вели до хат.

Але її цікавість мала несподіваний кінець. Мати Божа! Віз збочив з шляху, перейшов небезпечний місток з деревин та землі, що провадив на прокляту землю, і віхав на поле дядька Баррета, роздавлюючи своїми колесами недоторкані до того часу буряни.

Сімя йшла позаду, показуючи рухами й безладною мовою те вражінне, що справляла на їх та мізерія, але посуваючись навпростець до зруйнованої хати, як люде що йдуть на своє власне добро.

Пепета не схотіла далі дивити ся. Тепер вона просто побігла до своєї хати. Навіть щоб швидче прибігти, покинула корову й теля, які пішли собі далі помаленьку, як створіння що не турбують ся людськими справами і мають забезпечену повітку.

Піменто лежав простягшись біля своєї хати, ліниво посмоктуючи люльку й пильно дивлячи ся на три палички намазані клеєм і положені на землі, округ яких пурхали кілька пташок. Се було панське занятте.

Побачивши що його жінка поспішає з притьмареним поглядом і важко набіраючи духу в бідні груди, Піменто повернув ся на другий бік, щоб краще слухати, застерігаючи її щоб не наближала ся до паличок.

Побачимо, що там трапило ся? чи не вкрадено в неї корову?

Пепета зворушена й утомлена ледве могла до ладу звести пару слів.

Баретова земля... ціла родина... ідуть обробляти, жити в хатині. Вона сама бачила.

Піменто ловець на клей, ворог праці й страх околиці не міг додержати своєї байдужної поважності великого сеньйора перед такою несподіваною звісткою.

Прокляті!

Одним скоком він розсправив свою важку й мускулисту постать і побіг, не дожидаючи дальших пояснень.

Його жінка бачила, як він біг навпростець через поле до комишаника, що доходив до проклятого поля. Там він став навколішки, далі лїг на черево, щоб виглядати крізь очерет, як бедуїн на чатах, і по кількох хвилинах знов побіг, зникши в плутанині стежок, кожна з яких вела до хати, до поля, де згинали ся люде, виблискуючи заступами як залізними блискавками.

Огород усміхав ся й гомонїв, повний світла й шелесту, приспаний під каскадою золотого проміння ранішнього сонця.

Але здалека лунали крики й лемент. Звістка перекидала ся з одного поля до другого голосним криком і дріж тривоги здивовання і обурення побіг по всій рівнині, як неначе б не проминули віки і кружляє звістка, що заявила ся в березі алжержська галяра й хоче наладувати ся білим людським мясом.

II.

Коли в час жнив дядько Баррет поглядав на картки різної культури, на які було поділене його поле, то не міг утримати ся від почуття гордоців, і дивлючись на високу пшеницю, на капусту з головками з яснобарвного завиття, на динї з зеленими краями на самій землі, і на перець і томати, на пів сховані листем, він славив добрість своєї землі й старанність своїх попередників, що обробляли її краще, ніж решту городу.

В тій землі була кров усіх його предків. Пять чи шість поколінь Баретів прожили життє, роблючи ту саму землю, вивертаючи її з підсподу, даючи лїки в її нутро гарячим гноем, дбаючи щоб не зменшила ся її родюча сила, голублячи й росчісуючи заступом і лемешем усі ті кланті землі, з яких не було й одного, не политого потом і кровю всієї родини.

Дуже любив землероб свою жінку і майже вибачав їй ту необачність; що вона породила йому чотирі дочки й ні одного сина, щоб помагати йому в роботі, не менш любив і своїх чотирьох дівчаток, анголів Божих, що провадили день у співах та шитті на порозі хати, і подеколи виходили в поле щоб трохи допомогти бідолашному батькови; але найвище закоханне дядька Баррета, коханне над коханням була та земля, над якою пролинула однамітна й мовчазна історія його родини.

Давно, дуже давно, ще в ті часи як дядько Томба, майже сліпий дід, що стереже отару одного Альборайського різника, ходив по світу в загоні „Братчика“ та стріляв з мушкета на Французів, ся земля належала ченцям святого Михайла де-льос-Рейес, добрим панам товстим, лиснючим, не дуже пристойним на язик, і вони не надто поспішали збирати арендну плату, маючи себе задовольненими, коли часом у вечорі зайдуть у хату і їх привітає бабуся що була тоді пишна краля, великою чашкою чоколяту й первістками садовини. Раніш, далеко раніш власником сього всього був великий сеньйор, що вмираючи визволив ся від гріхів і від власности на лоні святого брацтва; а тепер, ой! належало дон-Сальвадорови, дідуганови з Валенсії що був карою дядька Баррета, навіть снів ся йому в ночі.

Бідний землероб ховав своє горе від своєї власної родини. Був він чоловік одважний, і з добрими звичаями; як приходив часом у неділю на хвилину в таверну Копи, де збирали ся всі з околиці, то тільки дивив ся на тих що грали в трук, та сміяв ся як блаженний, слухаючи вигадки й грубі жарти Піменто й інших парубік, що розбірали місцевих жевжиків; але ніколи не приступав до конторки заплатити чарку; мав завше гаманця при своєму чересі добре припоясаного до живота, і як що пив, то хиба тоді, як хто з тих що виграли, частував усіх присутних.

Ненавидів ділити ся своїм лихом, і показував ся завше усміхнутим, добродушним, спокійним, з насунутим по самі уха синім шличком, що справджував його прізвище.

Працював з ночі до ночі; коли ще весь город спав, то він заходжував ся вже при непевному проміні світання дряпати свою землю, що раз більше впевняючись, що не дасть їй ради.

Робота була надзвичайно тяжка для одного чоловіка. Хоч би наймні був мав сина!.. Шукаючи помочи брав наймитів, що його обкрадали, що працювали мало, і яких він одправляв, по тому як заставав їх поснудими в стайні під час соняшної спеки.

Натхнений повагою до своїх попередників, він радий був швидче вмєрти, пропасти від утоми над своїми клаптями землі, ніж згодитись щоб хоч одна частка з їх була віддана в аренду в інші руки. І не можучи впорати ся з такою силою роботи, залишав неплідною й не засіяною половину своєї родючої землі, гадаючи культурою другої половини вдержувати сімю й платити власникови.

Взявши на себе такий обовязок він мусів вести глуху боротьбу, безнадійну, вперту, з потребами життя й власною слабістю.

Одного тільки бажав він: щоб дівчата його не знали про те, щоб ніхто в хаті не догадував ся про батькову скруту й смуток; щоб не

ЛНВістник 1910, кн. VIII.

22

скаламутила ся свята веселість тієї хатини, де по всяк час лунали сміхи й співи чотирьох сестер, що були старші на один рік одна від одної. І поки дівчата, на яких починали вже звертати увагу парубки з огороду, гуляли в нових показних шовкових хустках і прасованих та шелестячих спідницях на сільських урочистостях, а вранці вставали босоніж і в одній сорочці подивити ся в щілинку в вікні — хто там співає *les albaes* *) або шанує їх акордами гітари, — бідний дядько Баррет, раз-по-раз більше заплутаний у вирівнанню своїх обрахунків, витягав, червінець по червінцеві, жменьку золота, зібраного по шагу, що залишив йому батько, та все заспокоював дон Сальвадора, старого жмикрута, якому все було мало і який не задовольняючи ся тим, що витискав з його все, ще й любив поговорити про те, що настали тяжкі часи, про ганебне збільшенне податків і про конечну потребу підвишити арендну плату.

Баррет не міг би знайти собі гіршого хазяїна. Препогана слава йшла про його по всьому городу, а землю мав мало не по всій околиці. Що вечера, завинувшись у свій старий плащ, навіть весною, брудний на погляд, наче старець, ішов він стежками довідувати ся до поселенців, а за ним ішли прокльони й за плечима його показували ся кулаки. Се була впертість скнарої людини, що хоче раз-у-раз одвідувати свою власність, навязливість лихваря, що все має якісь непокінчені рахунки до вирівнання.

Собаки гавкали здалека, побачивши його, наче то йшла смерть; діти дивили ся на його насупившись, чоловіки ховали ся, щоб уникнути тяжкого перепрошування, і жінки виходили за поріг хати спустивши очи додолу й з приготованою брехнею щоб просити дон Сальвадора потерпіти ще, і відповідали плачем на його погрози.

Піменто, що бувши завзятим цікавив ся долею своїх односельців і був мандрівним лицарем городу, нахваляв ся крізь зуби зробити щось, на кшталт того, щоб потягти його ломакою, а тоді простудити в каналі. Але сами жертви жмикрута відраджували його те робити, кажучи про вагу яку має дон Сальвадор, чоловік що звичайно з ранку стремів десь у судовій камері та мав приятелів між значним людом. З таким чоловіком бідний завше програє справу.

З про-між усіх його поселенців найсправніший був Баррет: хоч коштом великих усилвань, а не був йому винний нічого. І старий що ставив його на зразок перед іншими арендаторами, як стикав ся з ним самим, то збільшував без міри свою жорстокість, показував ся все більш вимогливим, підбуджуючись покірливістю трудовника та радий що знай-

*) Поранкові пісні.

шов людину, на якій може задовольнити безпечно свої інстинкти нагніту й здирства.

І таки накинув на аренду землі. Баррет сперечався, навіть плакав, нагадуючи заслуги своєї родини що скинули з себе шкуру на сі поля, щоб зробити їх найкращими в огороді. Але дон Сальвадор був неблаганий. Вони найкращі? То повинен платити більше. І Баррет заплатив підвищенне, він був би радий віддати свою кров, ніж покинути сю землю, що поволі витягала з його життя.

Він уже не мав грошей, щоб виходити з скрутного становища; міг рахувати тільки на те, що давала земля. І цілком самотний, криючись від родини з своїм становищем, стараючись усміхатися, як був з жінкою й з дочками, що вмовляли його не працювати так дуже, бідолашний Баррет завзявся до нечуваної, божевільної праці.

Не спав; йому здавалося, що його городина росла не так швидко, як у сусідів; намагався сам-один обробляти всі клапті землі; працював ночами помацки; найменша хмара бентежила його й змушувала тремтіти; і він такий добрий, такий чесний, став користати з недогляду суміжних землеробів і нишком одводити в їх трохи води.

Коли родина його не помічала нічого, то в сусідніх хатах добре догадувалися про скрутне становище Баррета і жаліли, що він такий плохий. Був надто добрий і не вмів дати одсіч мерзеному жмикрутові, і се його висисало помалу, поїдало його здорове.

І так було справді. Бідолаха трудовник, прибитий гарячковим життям і божевільною працею, мав самі кістки, зігнувся як восьмидесятилітній дід, очі йому позападали. Той характерний шличок, що стверджував його прізвище, вже не спинався над його ушима, а користуючись його схудлістю спадав аж до плечей, як похоронний гасильник його істновання.

Найгірше було для його те, що таке безустанне виснаження служило тільки на те, щоб сплачувати тільки на половину неситій потворі. Наслідки його божевільного завзяття до роботи не забарилися. Барретова шпаци, змучене створіння, що ділило з ним усю непомірну працю, знесилившися робити в день і вночі, тягати в Валенсію на торгвоза наладованого городиною а тоді без вільної хвилини щоб одсапнутися і прохолонути, запрягати в плуг, — наважились умерти, перш ніж дозволити собі найменший замір повстання проти свого бідного хаяїна.

І тоді побачив землероб, що він пропав! Безнадійно поглядав він на свої грядки, які вже не міг обробляти, на рядки свіжої городини, що городянський люд поїдав байдужно, не догадуючи про те лихо, яке змушувало терпіти бідного батька її вирощування в вічній боротьбі з землею й злиднями.

Але добрий Бог, що ніколи не покидає вбогого, промовив до його устами дон Сальвадора. Не дурно кажуть, що Бог часто зле повертає на добре.

Ненавідний скупяга, неситий лихвар, почувши про його нещасте, підняв ся допомогти йому, з батьківською й чулою добротою. Скільки йому треба, щоб купити другого коня? п'ятдесят дурос? то от він тут, щоб допомогти йому, щоб показати оскільки неправі ті, що його ненавидять, що його лихословлять.

І він позичив Барретови гроші, з невеличкою тільки подробицею: сказав підписатись (справи завше є справами) під певним папірцем, у якому говорило ся про інтерес, про наріст процентів і про відповідальність за позичку, і ради сього останнього було пописано меблі, хліборобські знаряддя, все що робітник мав у хаті, зачіслюючи сюди й скот у дворі.

Баррет, підбадьорений тим що має нового коня, молодого й жвавого, вернув ся ще з більшим запалом до роботи, до знищення себе над тими нивками, що його вбивали, яких здавало ся все більше, що менше було в його сили, і які обгортали його наче рудим саваном.

Усе що приносила земля, йшло на харч родині і невеличкі гроші що добував він з продажу на торгу в Валенсії, зникали, не досягаючи ніколи суми, потрібної щоб задовольнити дон Сальвадора.

Ся неспромога дядька Баррета сплатити свій борг, збуджувала в йому де який інстинкт протесту, зароджувала в його важкім мізку бліді й невиразні ідеї справедливости. Чому сі ниви не його власність? Всі діди його покляли житте між сими грядками, поливав їх своїм потом увесь його рід: як би не вони, не Баррети, то були б сі землі порожні, як берег моря... і от тепер затыгає йому шию, жене його з світа своїм нагадуваннем той немилосердний дід, і він зветь ся хазяїном, хоч не вміє повернути лопатою і зроду-звіку не згинав ся над роботою... Боже! і який порядок завели собі люде!..

Але такий повстанчий настрій зявляв ся в його на хвилину; повертала ся до його покїрна слухняність роботяги, традиційна й побожна повага до власности: треба працювати та бути чесним.

І бідолаха, що вважав невинлатку за найбільшу ганьбу, знов брав ся до роботи, що далі більш знесилений, більш виснажений, відчуваючи в собі, що його енергія помалу падає, впевняючи ся, що далі не здужає тягти, але обурюючи ся перед можливістю зректи ся й однієї латки своєї предківської землі.

За різдвяний семестр міг віддати дон Сальвадорovi тільки невеличку частку плати; прийшов святий Іван, — і ні одного сентіма; жінка була слаба; щоб заплатити видатки, довело ся навіть продати шлюбні

перстені, цінні підвіски і разок перлів, що були родовим скарбом і за які вже сперечалися четверо дівчат — кому щоб дістанеться.

Старий жмикрут показався невблаганий. Ні, Баррете, так далі не може бути. Бувши ж він добрий (дарма, що люде не ймуть тому віри), не може погодитися, щоб робітник заважає себе, намагаючи обробити землю, більшу ніж його сили. Він на те не пристане; добре серце йому того не дозволить. І вважаючи на те, що йому вже є пропозиції від нових арендаторів, оповіщав Баррета, що він повинен покинути ту землю як найшвидче. Він дуже йому спочував, але він сам бідак... І через те власне він йому нагадує, щоб виплатив йому позичку на купівлю коня, себ то суму, що з процентами досягає до...

Бідний трудовник не звернув уваги на тисячі реалів, до яких сягала його позичка разом із згаданими процентами. Так стурбовав і збентежив його наказ, щоб покинув землю.

Слабість, висіленне внутрішнє, витворене гнітючою двохлітньою боротьбою, виявилися разом.

Він, що не знав сліз ніколи, заплакав, як дитина і вся його гордість, уся муринська поважність зникли одним разом, і впавши на коліна перед старим, благав його не викидати його, бо бачив у йому рідного батька.

Але добрий батько не вважав на бідного Баррета. Дон Сальвадор був невблаганий. Він тяжко відчував все те, але не може: він сам бідний чоловік, мусить добувати на хліб своїм синам; і пішов далі замазувати свою жорстокість фразами лицемірної чулості.

Землероб аж утомився просити ласки. Приходив кілька разів у Валенсію до хазяїна, розмовляв з ним про своїх попередників, про моральні права які має на тії ниви, просив його трохи зачекати, запевняв його з божевільною надією, що все виплатить, і на останку жмикрут перестав пускати його в хату.

Безнадія відродила Баррета. Зробився знову сином городу, гордим, енергичним і заповзятим, тоді як гадає що по його боці правда. Хазяїн не хоче його вислухати? Не дає йому жадної надії?

То гаразд: як що йому чого треба, нехай до його прийде. А він побачить, хто то такий сміливий, що вижене його з його хати.

І робив далі, хоч з де яким страхом, поглядаючи завше неспокійно, коли суміжними шляхами проходив хто небудь невідомий, як людина що кожної хвилини сподівається на напад розбигацької ватаги.

Його покликано на суд, він не пішов.

Він уже знав, що се значило: людські інтриги, щоб губити чесних людей. Як що хочуть його пограбувати, нехай його шукають тут, на сих грядках, що були латками його шкіри, і так як шкіру свою він їх борони тиме.

Одного дня його оповістили, що ввечері виїде суд ужити проти його заходів; виселити його з землі, і крім того заарештує на виплат його боргів усе що він має в хаті. Тієї ночі він уже не мав у їй почувати.

Се здало ся бідному дядькови Барретови чимсь таким нечуваним, що він осміхнув ся, не ймучи віри. Так можна робити з крутіями, з такими що ніколи не платили, але він завше був справний, він навіть тут і народив ся, і винен тільки за один рік аренди. Овва! Не живеш же між диким людом без милосердя й без Бога.

Але ввечері, як побачив що дорогою йдуть панки одягнені в чорне, зловісні пташиська з крилами з паперу, згорнутими під руками, вже понав віри. То був ворог. Ішли його грабувати.

І почувачи в серці сліпу одвагу мавра, що стерпить усяку образу, але сатаніє з гніву, коли займають його власність, Баррет бігцем ускочив до своєї хати, вхопив стародавню рушницю, що завше набита висіла в його за дверима, і притуливши її до щоки засів під ґраткою, наваживши ся послати дві кулі в першого з тих розбишак закону, що ступить ногою на його ґрядки.

Вибігли його слаба жінка й усі чотири дочки, кричучи як божевільні, і вчепили ся за його, силкуючи ся відібрати від його рушницю, тягнучи за рурку обома руками. І такий счинила крик та група, що борючись і співаючись переходила від одного стовпа ґратки до другого, що з сусідніх хат почали виходити люде й збігали ся юрбою, збентежені, з братерською одностайністю люду, що живе в пустині.

Піменто був той що захопив у свої руки рушницю й з обережності заніс її в свою хату. Баррет кинув ся за ним, щоб його наздогнати, але його вхопили й придержали дужі руки юнаків і він зганяв свій гнів на тій тварюці що не дає йому боронити своє добро.

— Піменто!.. Розбійнику! віддай рушницю!

Але розбійник тільки всміхав ся добродушно, радий, що зробив так обережно та по батьківському з розлютованим старим і так він ішов, а той за ним ззаду, до самої хати, де й зістав ся він і кілька приятелів, щоб його стерегти; радили йому не робити дурниць. Стережи ся, дядьку Баррете, то народ суловий і бідний завше програє, завзявши ся з ними. Спокійні й злонамірні люде, що допевнять ся всього.

І в той саме час чорні птахи писали папери і ще папери в Барретовій хаті, перебираючи байдужно меблі й одєжину, списуючи все в дворі й у стайні, а жінка й дочки безнадійно голосили і юрба стовпившись за дверима перелякано стежила за всіма подробицями акту, стараючи ся розважити бідних жінок, та нишком прориваючись прокльоними на жида Сальвадора і тих добродіїв, що взяли ся прислужити ся тому собаці.

Як смеркало ся, Баррет, що був зовсім прибитий і після кризи лютої впав наче в сон, побачив у себе біля ніг кілька звоїв ганчіря і почув брязкіт мішка з залізними знаряддями праці.

— Тату! тату! — плакали тремтячі голоси.

То дочки його кинули ся його обняти; за ними бідна жінка, слаба, тремтячи від пропасниці, а в глибині, наповняючи хату Піменто і зникаючи далі за темними дверима, була вся людність околиці, переляканий хор трагедії.

Їх уже виселено з їхньої хати. Чорні добродії замкнули її й забрали ключі; їм не лишило ся нічого, окрім манаття, що лежало долі, поношена одежа, залізний струмент; єдине що їм дозволено взяти з дому.

Розмова перепиняла ся плачем, і батько з дочками обіймали ся, і Пенета, господиня хати, і інші жінки плакали й раз-у-раз посиляли прокльони старому жмикрутови, аж поки вмів ся до речі Піменто.

Багато буде часу розмовляти про пригоду, а тепер час вечеряти. Нехай йому лихий! Не варт стільки плакати ради злочинства якогось жида, як би він се все бачив, то як би раділи його прокляті печінки! Городарі були добрий нарід, родину дядька Баррета любили всі і охоче поділили ся б з нею тим що мали.

Жінки й дочки зруйнованого землероба пішли з де якими сусідками почувати в їх хатах. Дядько Баррет зістав ся під доглядом Піменто.

Обидва чоловіки зіставали ся до десяти годин сидячи на комишевих стільцях, при світлі лампи, палючи цигару за цигарою.

Нещасний старий був як божевільний. Одповідав сухими короткими словами на міркування того завзятого, які він приймав тепер добродушно; а як починав говорити, то все повторював ті самі слова:

— Піменто!.. віддай рушницю.

І Піменто осміхав ся з де яким подивом. Його лякала несподівана запеклість того діда, якого весь город жалів як нещасного. Віддати йому рушницю! А потім! Добре можна вгадати, подививши ся на ту пряму зморшку, що позначила ся в його між бровами, твердий намір випалити на винуватця своєї руїни.

Баррет що-раз більше непокоїв ся в товаристві молодого господаря. Почав знову звати його злодюгою, що не хоче віддати йому зброю. Не має він приятелів; авжеж, він добре се бачить: усі вони — невдячні, подібні до скнарого дон Сальвадора; він не буде тут спати; тут його давить. І пошукавши в своєму мішку з струментом, він витяг серпа, заткнув його за пояс і вийшов з хати. Піменто не спробував його спинити.

В таку добу нічого лихого не може вдяти; нехай спить і надворі,

коли йому так хочеть ся. І замкнувши двері одважний господарь по-ложив ся спати.

Дядько Баррет пішов навпрост до своїх грядок і наче поки-нута собака почав ходити округ хати.

Замкнена! замкнена на завше! Сі стіни збудовав його дід, а він лагодив їх що-року; і тепер вирізнялась у пільмі чиста біла ванна, якою його дівчата помазали їх три місяці перед сим.

Загорода, стайня й хліви були роботою його батька, а сю соломя-ну покрівлю, таку високу, таку легку, з двома перехрестями по краях — він її звів на ново, на місце старої, що протікала з усіх боків.

І теж роботою його рук були кам'яна цямрина на колодязі, стовп-чики біля ґраток, на яких очеретяні кошики показували свої пучки цві-ту — звоздики й нічної краси. І все се має стати власністю иншого, бо-так, бо так-от хочуть люде?..

Він став шукати пачку сірників за поясом, щоб підпалити соломя-ну стріху. Нехай сатана забирає все те; зрештою то його власність, про се знає Бог і він може знищити своє житло, перш ніж побачить його в злодійських руках.

Але лагодячись запалити свою стару хату, він відчув жах, неначе стали перед ним трупи всіх його предків, і кинув сірники на землю.

Проте стогнути мучив ся жадою руйни, і от із серпом у руді він кинув ся на ті грядки, що стали його катами.

Тепер заплатить за все те вкупі невдячна земля, причина всього його лиха!

Цілі години тягло ся знищення. Злітали від ударів ногою коми-шеві тички, по яких повзли зелені батоги ніжних турецьких бобів і го-роху; падали боби скошені немилосердним серпом, а рядки латуку й капусти відлітали далеко відкинуті гострим залізом, як зрубані голови, розсипаючи навкруги свою чуприну з листя... Ніхто нехай не має ко-ристи з його праці. І так мало не до світу він косив, топтав безумно тупаючи ногами, голосно лаяв ся, викрикував богохульні слова, аж поки втома заспокоїла його лютість, і він упав на борозні та й заплакав як дитина, подумавши що земля буде на далі його власним ліжком, а його єдиною роботою старцювання на шляхах.

Його розбудило перше промінне сонця, вдаривши йому в очі, і ве-селе щebetанне пташок, що скакали біля його голови, вживаючи собі на сніданок рештки нічного знищення.

Він устав обважнілий від утоми й вохкості, Піменто з жінкою кликали його здалека, запрошуючи щоб ізів що небудь. Баррет одповів їм зневажно. Розбійники!.. Досі не віддає рушниці!.. І пішов собі шляхом до Валенсії, дріжачи від холоду й не знаючи сам куди йде.

Ідучи повз таверну Копи, зайшов туди. Візники з сусідства заговорили до його, бажаючи його розважити, і запросили його випити що небудь. Він дуже охоче прийняв. Він бажав чого небудь проти того холоду, що шпигав йому кістки. І він, такий досі тверезий, хильнув одну по одній дві чарки горілки, що лягли як хвилі вогню на його знесилений шлунок.

Його вид почервонів, а далі набув трупячої блідости, очи йому налили ся кровю. З візниками, що його жаліли, він став балакучий і довірливий; наче щаслива людина. Називав їх „сини мої“ і запевняв, що не зубожів від такої дрібниці. Не все ще він утратив. Ще в його лишила ся найкраща річ у господарстві, серп його діда, скарб який він не проміняє на багато землі.

І винняв з-за пояса криве залізо, чисте й блискуче знарядде доброго гарту й надзвичайно гостре, що як запевняв Баррет, різало в повітрі цигарковий папір.

Візники заплатили і вдаривши коней подались до Валенсії, наповняючи шлях скріпіннем коліс.

Старий ще більш години зіставав ся в таверні, сам з собою розмовляючи, почувачи що в його завертаєть ся голова, а далі йому стало ніяково під суворим поглядом хазяїнів, що добачали в якому він стаєтні, він дізнав невиразного почуття сорому і вийшов не попрощавшись, ідучи непевним кроком.

Він не міг вигнати з своєї памяти однієї упертої згадки. Бачив з заплуценими очима великий помаранчовий садок, що був більш ніж на одну годину ходу між Бенімаклетом і морем. Туди ходив він не один раз у своїх справах; і туди йшов тепер, щоб побачити чи дідько буде такий добрий що нанесе його на хазяїна, який мало не кожного дня оглядав своїми скнарими очима кожне з тих гарненьких дерев, наче в його були полічені всі помаранчі.

Він прийшов по двох годинах ходу, зупиняючи ся часто, щоб дати рівноваги своєму тілови, що хитало ся на непевних ногах.

Горілка його подолала. Він уже не тямив, з якою метою прийшов аж сюди, так далеко від того боку горбоду, де жила його родина, і наостанку впав у копоплі край дороги. Кілька хвилин перегадом його важке хропінне п'яниці лунало між зеленим і пишним бадиллем.

Переклав з іспанського *В. Самійленко*.

(Далі буде).

З українського життя.

У царстві злиднів.

Серед усіх верств 30-мільйонного українського народу нема другої такої забитої, безправної й нещасної верстви, як сільсько-господарські робітники, або точніше кажучи—заробітчани. Від сільської дрібної буржуазії, від „хазяйствених мужичків“ вони відстали, бо їх мізерна земельна власність не може їх прохарчувати. Але, з другого боку, вони й не пристали до справжнього пролетаріату, бо їх мізерна власність, як міцний ланцюг, приковує їх до себе. В сій подвійности становища наших заробітчаних—уся їх трагедія. У літку він наймит, робітник, але пролетарської психології він собі виробити не може, бо всі його думки й надії линуць до рідного села, до рідної земельки й хати. А взімку він „хазяїн“, „власник“, мало не „буржуй“, але то все ефемерне, хистке; буржуазна психологія також не може пустити в його свідомости міцного коріння, бо настане літо—й все його „хазяйство“ полетить шкереберть. Таким чином, ні до якої організованої боротьби за поліпшення свого становища заробітчанин не здатен. За робітничі інтереси він не може боротись, бо спогади, традиції, власні бажання й надії кажуть йому, що він „хазяїн-хлібороб“, а робітництво послано йому, мовляв, ніби якась тимчасова кара за гріхи. Але й за дрібно-буржуазні інтереси він не може боротись, бо життя каже йому, що робітником він є, робітником і зостанеться.

Капіталістичний лад жорстоко мстить ся на наших заробітчанах за сью їх роздвоеність. З обох боків на них наступають ворожі сили, й з обох боків вони однаково беззахистні й безпомічні. З одного боку на них наступає сучасна земельна політика з розгромом общини, хуторами, одрубамми й всім иньшим арсеналом, в основі якого лежить принцип—„ставка на сильних“. З другого боку на них усею вагою падає сила організованого сільсько-господарського капіталу. Заробітчани стоять між двох огнів і тільки що встигнуть загоїти одну рану, як їм уже наносить ся друга. Становище глибоко сумне й грізне.

Не може бути сумніву, що рано чи пізно з наших сучасних заробітчаних утворять ся кадри справжніх сільсько-господарських робітників. Помалу-малу вони позбуватимуть ся й тої мізерної земельної власности, яку вони мають тепер — до сього невпинно простують соціально-історичні процеси, з одного боку, й урядова земельна політика—з другого.

Але поки що становище наших заробітчан ні одної відрадної риси не дає — се картина суцільних мук і страждань.

У дальших рядках ми тут намалюємо, на підставі біжучих матеріалів і фактів, де-які сторони сеї картини, бо змалювати її всю в рямпях журнальної статі нема змоги. Яку користь се принесе — трудно сказати, але часто буває так, що мовчати неможливо, хоч і знаєш, що словами не допоможеш...

Хто вони, скільки їх, звідкіля й куди вони йдуть? На сі запитання певної відповіді нема. Байдужість до заробітчан у нас така велика, що ні уряд, ні такі громадські організації, як земства, статистикою заробітчан не цікавлять ся й не ведуть її. Доводить ся отже задовольнятися випадковими вказівками газетних кореспондентів і на підставі сих непевних відомостей виводити ті чи інші висновки.

Переглядаючи ввесь той фактичний матеріал, що зібрав ся в наших руках за останніх три роки, ми можемо, одначе, з певністю сказати, що число заробітчан дуже велике. Всі кореспонденти в один голос свідчать, що на заробітки що-року мандрує величезна частина нашої сільської людности. „У наші степові краї простує кожного року багацько заробітчан“, — свідчить бобринецький кореспондент. „Сила селян їде від нас на строки до кукурузи“, — повідомляють з Поділля. „Відколи почалась сьогорішня весна, — пише полтавський кореспондент, — у нас не стихає рух: старе й мале, хлопці й дівчата, а також чоловіки й жінки чіпляють торбини на плечі й рушають на заробітки“. „Помічається великий вихід на заробітки“, — телеграфує полтавський кореспондент „Рус. Вѣд.". З наведених загальних звісток уже можна побачити, яких великих розмірів досягає щорічне число заробітчан на Україні. Але ми ще маємо кілька більш конкретних вказівок у сій справі. Так, у 1908 р. „Рада“ писала: „На Полтавщині сього року помічається небувалий відплив сільсько-господарських робітників на далекі заробітки; досі з губернії вже вийшло більше 60.000 робітників“. Трохи пізніше та сама газета писала: „Останніми днями на всіх залізничних станціях Полтавщини повно с.-г. робітників, що йдуть на заробітки в далекі сторони. Взагалі в сім році помічається небувалий рух на заробітки. Тоді як звичайно їде всього до 60.000 чоловіка за все літо—тепер волостні правління видали вже пашпортів більше зазначеного числа“. Се потвержує й знаменський кореспондент „Рѣчи“. „Давно вже не було такого величезного руху заробітчан, як сього року, — писав він. — Починаючи з 26 травня за три тижні зареєстровано робітників, що проїхали через станцію, коло 9.000. При сім треба зауважити, що під реєстрацію підійшли тільки ті робітники, що їхали „партіями“, численна-ж категорія робітників-одиначок лишилась по-за межами реєстрації“.

Те саме зявище помічалось і торік. „Через станцію „Полтава“, — писала торік „Рада“, — що-дня проїздить сила робочих... В інші дні їх збираєть ся така сила, що досить великий вокзальний перон не зміщає їх, і часто вони розташовують ся просто на вулиці... Сього року помічаєть ся більше робочих-підлітків, як дівчат, так і хлопців; серед них багатьом ледве минуло 12—13 років. Через дорожнечу й взагалі велику скруту селяне позабирали дітей із шкіл не тільки з останніх груп, а і з середніх та початкових. „Бо харчі дорогі, — кажуть вони: хай сами заробляють“... У Катеринославі також не було проходу від заробітчан. „Сила заробітчан, — писала „Южная Зоря“ — переїздить тепер по Катерининській залізниці“. В другім місці та сама газета писала: „Останніми часами Дніпром на пароходах до Катеринославу наїздить сила робітників, що йдуть на літо на заробітки. Одного дня отсе прихало аж 1.500 полтавців-заробітчан. Усього, відколи почалась навігація, через Катеринослав уже проїхало 40.000 робітників, здебільшого з Київщини та Полтавщини“. А ось цілком офіційальні відомости про розміри заробітчанського руху. На відомости „Ради“, в шести волостях Васильківського повіту, на Київщині, протягом 9 місяців 1909 р. видано було дуже багато паспортів заробітчанам. По Фастівській волости паспортів взяло 1384 душі, або 6,6 проц. усеї людности; по Мотовилівській волости — 1397 душ або 9,5 проц.; по Велико-Половецькій — 405 душ, або 3 проц.; по Кожанській — 625 душ, або 5,5 проц.; по Мало-Половецькій — 417 душ, або 5,3 проц.; по Ковалівській — 587 душ, або 5,6 проц. Немічні діди та баби, недолітки їх, немовлята, а також старші в дворах лишають ся вдома, а в найми простує виключно молодь—цвіт села. По Липовецькому повіту статистика виданих паспортів також досить цікава. Тут за 9 місяців 1909 р. видано по шести волостях 1969 паспортів заробітчанам.

Конкретних відомостей про висоту заробітчанської хвилі в сім році досі ще не має. Окрім загальних вказівок, зацітованих ранійше, можемо тут подати тільки одне посвідчення катеринославської „Юж. Зарі“, — правда, досить характеристичне й яскраве. „Рух робітників, — писала ся газета кілька часу тому, — зростає з кожним днем. Вони прибувають значними валками по кілька-сот душ Катерининською залізницею... Прибувають вони масами також і на пароходах з верховин Дніпра, а тут на станції їх пересажують у вагони, щоб везти їх далі. Наплив робітничих мас став ся так несподіванно, що залізниця цілком не встигла підготуватись до нього, так що часто бракує вагонів четвертого ґлясу й теплушок“.

Таку відповідь дає житте на запитання — хто вони й скільки їх. Хто вони? Се в однім випадку — „старе й мале, хлопці й дівчата, а

також чоловіки й жінки“; в другім випадку се — „виключно молодь, цвіт села“. Скільки їх? — „Багацько“, „сила“, „60 тисяч“, „40 тисяч“, а взагалі — „швидко много“, як кажуть Китайці, коли не можуть точно назвати яке-небудь велике число. Розуміть ся, для наукової розвідки такі неясні означення не мали б ніякої ваги, але в даннім випадку й сього досить, бо відповідний настрій дають і сі неясні вказівки.

Звідкіля й куди вони йдуть? На перше запитання можна відповісти коротко: переважно з чотирьох українських губерній — Київщини, Полтавщини, Чернігівщини й Поділля. Інші українські губернії хоч і дають що-року певну кількість мандрівних заробітчан, але головний контингент останніх усе ж переважно складається з Киян, Полтавців, Чернігівців і Подолян. На се, звичайно, існують свої причини, але аналіз їх виходить за межі свого нарису. Тому задовольнимо ся одним констатуванням сього факту.

На запитання — куди вони йдуть? — відповідь буде трохи складніша. Здебільшого посувають ся заробітчани на південь, у Таврію, Катеринославщину, Херсонщину, на Дін, добирають ся вони й до Криму й навіть до Кавказу. З Полтавщини багато заробітчан, особливо дівчат і молодиць, наймається на тютюнові плантації на Кубани. З Поділля „сила селян“ їде на строки до кукурузи в Адлер та інші кавказькі місця; їдуть вони й в Сухум на тютюнові плантації. Нарешті, дуже часто буває й так, що сусідні губернії міняють ся робітниками; так, на бурякових плантаціях Полтавщини часто працюють робітники з Київщини, як більш дешеві й менш вибагливі.

...Настала весна, повіяло теплом, і заробітчани починають лаштуватися у дорогу. Темні, безпорадні, неосвідомлені ні про розміри попиту на робочі руки, ні про місце найкращого урожаю, вони рушають „зовсім наздогад“, покладаючись на випадкові поради та вказівки гулящих людей, або на листи наймачів. Без грошей, без тямущих ватажків, заробітчани зазнають у дорозі „чимало неприємностей“, як мягко висловлюється один кореспондент. Ті заробітчани, що їдуть до робочих ринків залізницею, не раз і не два мають нагоду наочно пересвідчитись у дикости російських залізничних порядків. То „не стає вагонів четвертого клясу й теплушок“, бо, бачте, — „наплив робітничих мас став ся так несподіванно, що залізниця цілком не встигла підготуватись до нього“, — а бідолашні заробітчани мусять валятись на вокзалі й проїдатись до останнього, поки залізниця „встигне підготуватись“. То на вокзалі саме під час переїзду заробітчан лагодить ся зала третього клясу, й вони цілу добу чекають потягу на Лозову, мусять розташовуватись просто на пероні, не зважаючи на дощ або на спеку.

Друга частина заробітчан іде водою, здебільшого Дніпром,— або до самого робочого ринку, або до Катеринославу. Коли вони їдуть парохомом, то їх „везуть, як свиней. Наберуть їх так, що бідному робітникови не те що сісти, а й стати нема де. Й так бідолаха заплатить гроші за білет і валяється, як скотина, в бруді та грязюці, один на однім“ („Рада“). А то пароходна адміністрація, в особі капітана, його помічника, матросів і навіть їх приватних приятелів, для власної потіхи починає знущатись над бідолашними селянами. Так, на пароході „Наїздникъ“, що йшов із Києва на Катеринослав, помічник капітана, добре напившись, підійшов до одного селянина й ні з того, ні з сього ударив його кілька разів по видови. На запитанне, за віщо він бє селянина, помічник відповів, що се „такий народ, якого треба бить“. Трохи згодом помічник гукнув на всіх селян: „Ставайте всѣ въ рядъ, я всѣхъ буду бить“. І справді він побив контрольними щипцями ще одного селянина, а сам контрольор Митецький кричав, що він „полковник і всіх повбива“ *). Кому тут жалітись, у кого шукати оборони? Й терплять мовчки бідолашні заробітчани сї знущання над собою.

Не краще буває й тоді, коли заробітчани „задля економії“ чи з інших причин їдуть водою самостійно, на „дубах“ і човнах. Збирають ся вони великими валками по 50 і по 100 душ, купують великого човна й пускають ся вниз по Дніпру. Не знаючи фарватеру, не розуміючи ні умовних значків, розставлених на річці, ні сигналів, що подають ся їм з пароходів, вони часто сідають на мілини, натикають ся на каміння, попадають під пароходи то-що. Розумієть ся, що тут не обходить ся без жертв. Величезна заробітчаниська гекатомба принесена була ще сеї весни, коли на один з дніпровських порогів наскочив човен з заробітчанами причім загинуло коло 70 душ — переважно виходців з Київщини й Чернигівщини. Загинули все молоді люде — „цвіт села“, — та хто про них сумуватиме!.. Потонули одні — прийдуть інші, а за робітниками справа не стане.

Ще одна частина заробітчан іде до робітничих ринків піхотою. Се — найнещасливіша категорія, але зате про неї існує найменше відомостей. Почасти умови переходу піших заробітчан описано в праці С. Загорського — „Die Arbeiterfrage in der Südrussischen Landwirtschaft“ (München, 1908); переклад найбільш цікавого розділу сеї праці уміщено було в III кн. „Л.-Н. В.“ за минулий рік — туди ми й відсилаємо читача за подробицями.

Та ось скінчились усі доріжні муки, й робітники, нарешті, прийшли

*) Ся сумна історія докладно описана в „листі до редакції“ селянина А. Демиденка, в числі 160 „Ради“ за сей рік.

до того місця, де вони сподіваються знайти роботу. Тут настає другий фазис заробітчанської епопеї — очікування наймачів. Що в той час діється на робітничих ринках — се трудно й описати. Ось як описує кореспондент „Рѣчи“ становище заробітчан у 1908 р.: „Сього року робітничі ринки й великі залізничні станції Новоросії представляють собою якісь складочні пункти нікому непотрібного живого „робочого“ краму. Купи робітників буквально лежать тижнями на міських майданах, на перонах залізничних станцій. Поки виглядають наймача, заробітчане проїдають усе, що можна проїсти. Нарешті, зникають останні крихти й настає справжній голод. На сім ґрунті досить часто виникають самогубства, особливо серед дівчат. Треба сказати, що соромливість і якась особлива заляканість не дає їм користуватись земськими харчевнями, бо тут тільки коли-не-коли можна зустрінути жіночий елемент“.

Добре ще, коли заробітчанами дозволяють хоч спокійно очікувати наймачів і... мерти з голоду. Але часто буває так, що й сього „права“ їм не дають. Річ у тім, що заробітчане, ладні стати на роботу за всяку ціну, більшом на оці сидять у місцевих робітників, які дивлять ся на „зайд“, як на лихих конкурентів. Тим-то між місцевими робітниками й „зайдами“ часто виникають криваві бійки, з яких переможцями звичайно виходять місцеві. Так, сього року до Бобринця, на Херсонщині, насунула велика сила заробітчан. Перші партії знайшли собі наймачів, але на Петра прибуло їх знов кілька партій. „Бобринецькі робітники, — кажучи далі словами кореспондента, — котрим заробітчане вельми зменшували плату, чи то поденну, чи то строкову — вчинили над ними насильство. Над вечір на Петра, щоб счинити заколот серед заробітчан, бобринецькі робітники підняли одного з своїх угору, й той закричав „караул“!.. Почувши сей гвалт, бобринецькі кинули ся на заробітчан і почали бити їх чим попало: каміннем, гирями, дрючками, киями. Заробітчане почали тікати до мосту, що по дорозі в Єлисаветград. Багатьом попровалювали голови, а багатьох так тяжко покалічили. Після того на точку зосталось тільки душ з 20 смілівійших заробітчан. Решта ж порозходились по всьому місту й у людей по-під хатами полягали спати. Тільки вранці, коли більша частина бобринецьких робітників розійшлась по хатах або нанялась на роботу, позходили ся на точок бідолашні заробітчане“ („Рада“, 153, 1910).

Нарешті, з'являється й довго очікуваний наймач. Він добре знайомий з настроєм робітників і, знаючи їх безвихідне становище, використовує його як-найкраще. Ціни на робочі руки через те падають так низько, як ніде инше. Так, у 1908 р., на відомости кореспондента „Рѣчи“, дорослому робітникови за строк од 26 травня до 1 листопаду платили не більше 35 — 40 карб., а то й не більше 30 карб.; жінкам

за сей строк платили ще менше—від 20 до 25 карб. Але й се ще не все. Траплялись випадки, коли поміщики наймали цілі партії дорослих робітників за харч і 25 — 30 карб. на трьохмісячний строк. Не задовольняючись і сими нечувано-вигідними для них умовами, наймачі тижднів через два зменшували й сю мізерну плату до 20 карб. Одначе є ще низчий ступінь, до якого доходять заробітчани: в 1908 р. бували випадки, коли цілі партії заробітчан ставали на роботу за одну харч.

Се — приватні відомости, але й офіціальні відомости малюють становище заробітчан не в кращім світлі. Так, на відомости „Торг.-Пром. Газ.“, під час косовиці ціни на робочі руки в 1908 р. стояли такі. На Херсонщині косареви платили 42 коп. й громаділникови 28 коп. у день на хазяйських харчах; місячним робітникам платили: повному робітникови 9 карб., напівробітникови 6 карб., жінці також 6 карб. і підліткови 4 карб. У Таврії робочі руки були трохи дорогші: косарь брав 85 — 125 коп. у день. За те в Катеринославщині поденщикам платили 50 і поденщицям 35 коп. у день. Відкидаючи звичайне й обовязкове для офіціального джерела прибільшуванне й приймаючи ціни Херсонщини за найбільш характеристичні — бо туди мандрує найбільше заробітчан, — ми й матимемо пресічну поденну плату для дорослого робітника в сумі 30 — 35 коп.

У слідуючим 1909 р. ціни на робочі руки стояли трохи вищі проти попереднього року, але не дуже. На відомости „Ради“, строковим робітникам на Херсонщині платили від 27 до 46 карб. за строк до Семена (15 вересня) й від 30 до 52 карб. до Покрови (1 жовтня). Поденні ж ціни вагались по всій Степовій Україні між 30 і 200 коп. у день на своїх харчах і між 25 і 200 коп. на хазяйських харчах. Для сього року пересічну поденну плату можна прийняти приблизно в 50 коп., але коли прийняти на увагу паралельний зріст цін на продукти першої потреби відсотків на 20 — 30, то вийде, що de facto невеликий зріст пересічної поденної плати не мав для робітників значіння.

Заробітчани, одначе, як ми бачили, за ціною не дуже стоять — аби нанятись. Рано чи пізно частина їх знаходить собі наймачів. Тут починаєть ся робітнича „каторга“. Кожен наймач за свою злиденну плату й гидку харч силкуєть ся витягти з робітника яко мога більше праці. Як доведеть ся косити у Німця, то, кажучи словами кореспондента „Ради“, — „здоровий, годований Німець дасть передню косу своєму синові, по середині поставить робітника, а сам з-заду підганяє його. Нема того, що як потупила ся коса, треба її поклепати — кинь тупу косу, на тобі гостру, бо Німець наготовив їх скілька. Пройшов ручку — не згадуй про те, щоб скинути косу на плечі та почвалати назад до нової ручки: Німець косить навкруги свій лан, сам робить, як скаже-

вий, та й з робітника течуть річки поту. Цигарку засмалити — й не згадуї: на люльку в зуби, коси та пихкаї собі, але не ставай“... („Рада“, 145, 1909). Те саме треба сказати й про своїх рідних наймачів, Українців-дрібних господарів: „хїба що вони харч дають гидчу, нїж Нїмці, та з цїною крутїйші, але виюшать з робітників стїльки крївавицї та поту, що й Нїмцєви задро стане, та ще штрафами иншїй так допече, що заробиш бїльше на свою шию, нїж у кешеню“ (ibid). По економїях робітника не так необачно виснажують, бо там усе таки є певна дїсциплїна в працї; але зато там дають „найменшу цїну й найгидчу харч“

Та не всїм заробїтчанам щастить нанятись хоча б і за найменшу цїну й за найгидчу харч. Надпродукція людської робочої сили на Вкраїні досягла останнїми роками дуже високого розвитку, й се пайтяжче відбиваєть ся на становищі заробїтчан. Їх що року прибуває на робїтничї ринки значно бїльше, нїж се потрібно для місцевого сїльського господарства. Тим-то наймачї й вибїрають собі найбїльш вигїднї й дешєві категорїї робїтників. Найохотнїйше забїрають хлопчиків та дївчаток. Ще б пак! Вони й моторнїйші при роботї, їх і краще можна визискувати, бо дорослий робїтник усе-таки може коли-не-коли запротестувати, а вже пїдлїтки та наївробїтники або дївчата сього нїколи не зроблять — занадто вони для того молодї, нерозумнї, несвідомї й забитї. „Бач! — кажуть на се заробїтчане — добро дївчатам: і вдома їх на буряки хапають, і тут за ними не потовпиш ся! Таке настало, що хоч голи вуса, запусти косу, зодягни ся в кохту та саян, та й їди шукати роботи!“...

Наслїдком сих причин раз-у-раз на робїтничих ринках лишаєть ся сила ненанятих заробїтчан. „Звичайне тепер зявище на робїтничих ринках, — писав кореспондент „Рїчи“ в 1908 р., — що з 5 — 6 тисяч робїтників наймають яквх-небудь 4 — 5 соток“. А де ж дїватись сим ненанятим тисячам? Поки ще є в торбинах який небудь сухарець, а в кешєнях якась кошїйка, заробїтчане так і сяк крїплять ся й чекають. Але рано чи пїзно настає той день, коли робїтник лишаєть ся без жадних засобів до дальшого істнування. Тодї голоднї й безгрїшнї заробїтчане рушають у дорогу. Частина їх ще не теряє надїї знайти роботу й пускаєть ся ходити по економїях, всюди прохаючи наняти їх часом хоч за харч. Але там їх зустрічають дуже неприхильно. На думку помїщиків, „настояцї робїтники“ повиннї очїкувати їх на мїських майданах, а не тинятись самим по економїях, бо, мовляв, тиняють ся однї тїльки „злодї та розбїйники“. Часто доходить до того, що в голодних робїтників просто стрїляють з рушниць, наче в яких-небудь хижих вовків: розумїєть ся, заробїтчан не вбивають, а тїльки „ликають“. Останнє трапляєть ся досить часто, бо здебїльшого в степових економїях тепер служать ватаги найманих стражників, козаків та інгушів, а останнї, як

відомо, на „гадюк“ патронів не жалують. Та й настрої поміщиків тепер досить войовничий, що справляє таке вражіння, паче вони хочуть помститись на селянах за той переляк, що вони сами пережили за часів неспокойних 1905 і 1906 років.

Так чи инакше, а мандрівка заробітчан по економіях дуже нечисто дає бажані для них наслідки, здебільшого ж ся мандрівка кінчається нічим. Тоді заробітчане рушають до-дому, зливаючись з тою частиною своїх товаришів, яка зразу сунула до-дому, не пускаючись у марний обхід економій. Можна собі уявити, в яких обставинах доводиться ся сим заробітчанам робити поворотну подорож. Ні грошей, ні харчу в них немає, отже піхотою вони йти не можуть, бо тоді вони ризикують померти де-небудь у степу з голоду. Значить, треба як-небудь доїхати залізницею або пароходом — розуміється, „зайцями“. Тут починається щось неможливе. Заробітчан б'ють, викидають з вагонів, навіть тоді, коли потяг уже рушив. Часто не обходить ся навіть без уживання холодної зброї з боку поїздної прислуги й залізничної адміністрації. Сумно кінчають ся такі спроби проїхати безплатно залізницею: за них часом платять життєм. Ось одна яскрава ілюстраційка. Троє робітників схотіли проїхати безплатно до Бахчисараю зо станції Бельбек — се очевидно були поворотні заробітчане. Вони вилізли на дах вагону товарного потягу. Але під бельбекським мостом одному зірвало залізною бантиною голову, а другому — підборідде. Третій скочив хутко й десь сховав ся; його не знайдено — очевидно, потонув. Обидва покалічені робітники померли („Рада“, 233, 1909).

Коли справа заробітчан стоїть так кепсько, коли шансів на роботу так небагато, а плата така мала, то що ж приносять заробітчане до-дому після своїх кількомісячних мандрів? Офіціальні відомости на се відповідають, що пересічно дорослий заробітчанин заробляє за літо 60 карб., жінка-робітниця — 40 карб. і підліток — 35 карб., причім приблизно 15 відсотків сеї суми витрачається на дорогу. Таким чином, на офіціальні відомости, кожен дорослий заробітчанин приносить до-дому коло 50 карб., кожна жінка — коло 35 карб. і кожен підліток — коло 25 карб.

Дійсність, одначе, значно відрізняється від сих офіціально-благополучних заробітків. У дійсности, заробітчане здебільшого нічого до-дому не приносять, себ-то не взагалі нічого, а ніякого заробітку. Так, у „Земськім сборнику Чернігівської губернії“ за минулий рік (ч. 10) повідомлялось, що робітники, які ходили з Чернігівщини на заробітки в південні губернії, повернулись „майже без заробітку“, бо того року там

був великий вплив народу, а попит на робітників, через кепський урожай, був малий. Для заробітчан з інших українських місцевостей ми таких конкретних вказівок не маємо, але досить прочитати наведені на попередніх сторінках факти, щоб пересвідчатись, як мало шансів мають усі наші заробітчани принести до-дому якусь суму грошей.

Де-що вони, правда, приносять з собою, але те „де-що“ такого ґатунку, що краще б вони його не приносили. Побувавши на заробітках, селянська молодь приносить з собою „ходячі“ московські пісні, починає „штокати“ й глузувати з рідної мови. Псуєть ся також і загальна моральність тих, що побували в заробітчанській мандрівній партії. Се все, розумієть ся, такі придбання, без яких українське село могло б дуже легко обійтись.

Що ж, у таких разі, примушує селян мандрувати на далекі заробітки, коли вони самі наперед знають, що ніякої користі їм з того не буде? Селяне на се запитання відповідають дуже просто й резонно :

— Хіба не все одно, де помірать, чи вдома, чи тут (себ-то, на заробітках)?! Краще вже тут : хоч не чутимеш плачу своїх голодних дітей!

Ся формула взагалі має велике значіння для пояснення селянських рухів — переселенського, аграрного й т. и. Справді — хіба не все одно?! Селянинові теряти нічого, бо він нічого не має, особливо ж селянинові з тої верстви сільської голоди, що дає найгустійші кадри заробітчан.

Де-якою регламентацією — відповідним законодавством, організацією посередницьких контор, прихильним відношенням до селянської самодіяльності — можна було б трохи поліпшити гірке становище наших заробітчан. Але не цілком, бо категорія заробітчан у самій своїй основі носить зерно свого нещастя й поневолення. Коли заробітчани виділять із себе групу селян-власників, а сами повернуть ся у справжніх сільсько-господарських робітників, без власности й без потягу до неї — тоді й становище їх радикально поліпшить ся. А поки-що слід було б хоч трохи допомогти заробітчаним і звернути на них хоч стільки уваги, скільки звертаєть ся на індустріальних робітників. Останнім у нас теж живеть ся не дуже солодко, але все ж у них є якась інспекція, якесь страхування, якесь забезпечення на випадок каліцтва чи смерти, якесь штрафні капітали. А тут — повна сваволя одних у всій своїй відразливій красі стоїть перед безпомічністю й темнотою других. Час, ох, як час пустити хоч маленький промінь світла в се темне царство — царство неприкритих злиднів і ще більш неприкритої експлоатації.

ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

З заграниці.

(Договір між Росією та Японією. — Внутрішнє положення у Франції. — Удержавнене народнього швільництва в Італії. — Заворушенє в Туреччинї та справа Крита).

Подією дня в великій міжнародній політиці став договір між Росією та Японією. Європейська дипломатія знала, що переговори між кабінетами петербурзьким та токійським вже ведуться здавна, але ніхто не надіявся, що ці переговори доведуть до мира на так широкій основі. Вість подана „Таймсом“, що договір вже заключено, тай умови „Таймсом“ оголошені були тому несподіванкою та поділили наче бомба кинена на стіл між дипломатів.

Сценерія була — як бачимо — знаменита та не менше важні будуть наслідки довершеного помирення. Договір Росії з Японією кидатиме довгі літа свою тінь на міжнародню арену.

Публіцистика тридержавного альянсу схопила ся і починає усіма силами затирати й обвижувати вплив сеї історичної події. А однак коли глядіти за примірами, щоб станули на рівні з японсько-російським договором, то прийдесть ся хіба вказати на тридержавний союз, уложений свого часу вперше Німеччиною. Тим союзом забезпечила собі Німеччина здобутки щасливих побід над Австро-Угорщиною й Францією і визначила на десятки років шлях своєї політики. Ціла констеляція політична, весь уклад і гра сил в Європі бере початок від сеї геніяльної міжнародної комбінації залізного канцлера, а подібне значіння може мати також і союз уложений що-йно між Японією і Росією. Там в Азії, принесе він забезпеченє мира та супокійне визисканє користий принесених Японії побідами під Порт-Артуром, Мукденом і Цусімою — тут, в Європі потягне він за собою скріпленє свободи рухів за Росією та піднесенє політичного престижу Велико-Британії з її альянтами супроти Німеччини.

Повертаючи до наслідків нового договору в Азії, треба констатувати, що головну користь із російсько-японського порозуміння матиме там держава „Сходячого сонця“. До недавна чинник третьорядної ваги, стаєть ся тепер Японія головною силою, володарем на широких просторах азійського Сходу. Обопільна гарантія союзників, висловлена в загальних формах в договорі, дає Японії зовсім свободну руку на полуднево-східних берегах Тихого Океану. Кольонізація південної Манджурії

та поступенна анексія Кореї піде тепер швидко наперед і ніщо не зможе її вже здержати. Зараз таки після довершення згоди в Портсмуті зачала ся жива діяльність Японців задля забезпечення собі полудневої Манджурії — японські війська заняли численні становища в різних місцях краю а вздовш желізничих шляхів розсіли ся скрізь японські купці та японські промисловці. Нові желізничі шляхи мали сполучити що-йно здобутий край з островами держави „Сходячого сонця“. За Манджурією пішла такаж сама діяльність Японців в Кореї. А однак ні там, ні тут не могли бути Японці певні, що їх праця піде нестримним шляхом, що не перерве її раптом якась небажана і неочікувана комплікація. На самій границі Манджурії дрімає велитенський Китай, але сей Китай прокидасть ся саме із довговічного сну і кожної хвилі може зажадати звороту загарбаних посідостей. Національна свідомість пробуджуєть ся всюди, на усіх просторах Азії, а найенергічніші є як-раз народи що розкривши очі після довгої дрімоти, зривають ся до діла. Між тим Манджурія, розділена між дві „чужі“ держави, все ще вважаєть ся власністю Китая і може легко пропасти, коли б так Китай, не дай Боже, найшов собі відповідного союзника. З другого-ж боку по Манджурію стала простягати руку ще й Північна Америка. Американці вже здавна пруть ся до кольонізації Східної Азії, але їх перший кольонізаційний рух здержали Японці. Енергічний многолюдний народ второпав відразу яка йому грозить небезпека, коли він не здобуде собі східну Азію, та не спинить американського заливу. Тепер про американську кольонізацію нема вже й бесіди, але правительство „Сполучених Держав“ вибрало иньшу дорогу і устами державного секретаря Нокса зажадало рівночасно в Токио та Петербурзі, щоб манджурську желізницю признати за неутральну й з самої Манджурії зробити „Отверті двері“ для міжнародного промислу. Хитрі Американці спробували підлізти, де не могли зайти. Відповідь обох заінтерцельованих правительств була: „non possumus“ — а за кілька місяців потім гр. Монтоно добив торгу з Извольським...

Трактат Японії з Росією має значіне союза оборонного. Як сказано в нїм, обі сторони „ужиють всіх способів — значить і оружія! — аби удержати status quo в Азії, на випадок, як би хто (розумій Китай або Північна Америка!) хотів його нарушити“. Супроти Китаю гарантують собі отже сторони удержане „status quo“, значить заспокоюють Китайців, що не будуть їх дальше нарушувати, але що будуть заразом іти спільними силами, коли б правительство в Пекіні захотіло переступити межу, визначену недавними війнами та договорами. Вислід отсих гарантій такий, що Японці не тільки скольонізують тепер і влучать фактично до своєї держави полудневу Манджурію, але стануть також

кріпкою ногою раз на все в Кореї. Дійсна, а може й формальна анексія Кореї Японією стає супроти того лише питанням дня...

Договір з Росією, хоч його представлено тільки як доповнене такого ж трактату з 17 липня 1907 року, не викликав однако одушевлення серед японської суспільности. Японці не були вдоволені свого часу помиренем в Портсмуті, закидаючи своїй дипломатії, що не зміла як слід визискати світлої перемоги, а так само не вдоволені вони і тепер, коли надіялись, що Японії ось-ось удасться забрати ще і решту Манджурії. Війна з Росією на початку цього року, здавалось, висіла вже тільки на волоску! Тепер обурене японської публіки після оголошення найновішого трактату мало бути так велике, що правительству прийшлося розганяти збори японських опозиціоністів в Осака і Йокагамі при помочи війська. А однак треба сказати, що — оскільки можна се звідси оцінити — правда не по стороні розгоряченої японської публіки, але по стороні правительства. Японцям годі було при пересправах перед договором в Портсмуті перетягати струну, бо не може йти в своїх домаганнях за далеко той, хто доперва промощує собі дорогу до рівнорядного становища з противником, тим більше, що супроти великих просторів Росії дальша війна могла випасти для Японії менше корисно. Так само і тепер анексія цілої Манджурії була дуже сумнівна, а ліпше Японії, і так фінансово вичерпаній, забезпечити собі передовсім те, що вже здобула, ніж взяти великі обшари землі не під силу та грабити політику „*à la banque*“. Примір Росії, що загнала була аж по Порт-Артур і Талієнван і слухалась авантюристів в роді Алексеєва, щоб потім відкинувши пропозиції кн. Іта стратити у війні позицію за позицією, міг багато навчити Японців.

Та Японія ледви чи й спинить ся в використаню найновішого трактату на самій південній Манджурії та Кореї. Генрі Ляброн оголосив саме дуже інтересну статтю в „*Revue politique et parlementaire*“, в якій виказує, що змагання Японців сягають далеко дальше чим Корея та Манджурія та що японські впливи розширюють ся тепер також на Сіам та острови сундайські (Зондські). Добрі зносини з Сіамом можуть колись принести Японії набуток у французській Індії, а острови сундайські ще легше прийдесть ся Японії забрати аніж Корею, коли зважити, що острови сі належать тепер до Голяндії, держави, що не визначаєть ся такою силою, аби змогла оборонити свої посілости супроти можливого японського забору. Трактат з Росією і мирні часи, які після нього настануть, використають отже Японці далеко ширше ніж ми думаємо, і тому не можна сказати, щоб японське правительство своєю великою „уступчивістю“ допустило ся якоїсь нерозваги, або навіть і політичної помилки.

Коли зиск Японії із трактату з Росією лежить виключно в Азії, то зиск Росії з цього договору лежить переважно на терені європейським. Вправді і Росія покористуєть ся договором, щоб забезпечити або й розширити свої азійські посілости, але сей зиск не може іти в порівнанє з тими користями, яке принесе їй договор з Японією в її загальнім міжнароднім положеню. В Азії зискає Росія стільки, що скольовізує своїм елементом далеко краще, аніж се доси було можливе, північну Маньчжурію; можна догадувати ся що забере також часть Монголії, щоб сполучити себе промислово з Китаєм і покласти нову залізницю на шляху Іркутськ-Кіяхта до Китайської границі. Та хоч сі користи Росії можуть бути значні, то все ж — як сказано — далеко важнійша річ, що через трактат з Японією Росія зискує взагалі свободу руку в Європі. Азійська політика дуже путала Росію, ангажуючи її на два фронти, а поки фронт в Азії був в видимій небезпеці, то про які небудь успіхи Росії на терені європейської політики не могло бути мови. Анексія Боснії й Герцеговини та невдалі дипломатичні заходи Извольського для ратування престижу держави, були найліпшим доказом. Тепер плечі Росії будуть на довгий час криті — не беручи в рахубу несподіванок! — а се звільнить Росію не тільки від нападу з-заду й небезпечних комплікацій, але дасть їй також змогу перенести значну часть війська з Азії на західні свої границі — обставина, яка при незвичайнім зрості мілітарної техніки в усіх великих державах Європи стає майже рішаючою. Після анексії Боснії й Герцеговини було становище Росії вельми скрутне і тільки поводи стають виринати обриси того нового плану, якого переведенем хоче Росія назад прийти до свого первісного становища в Європі. Сей план, то, як звісно, зашаховане Австро-Угорщини балкансько-славянським союзом та окупація (в догідну хвилю) східної части Галичини. Не треба й казати, що коли ся ціль коли-небудь має бути осягнена, то Росії треба мати конче вільні руки принаймні в Азії, а для того добрі зносини з Японією стають першою, а навіть найважнішою умовою.

Та чи Росія переводити-ме той чи иньший план, то остаточне помирєне з Японією скріпить все таки її загальне політичне становище. І з тим фактом числять вже не тільки противники Росії на міжнароднім терені Європи, але і її союзники. Росія іде вже від довшого часу рука в руку з Англією та Францією, але особливо ся послідня підносила вже пераз жалоби, та заміти, що Росія надто заангажована на Сході та через те ослаблена, і що більше зискує вона із союзу з Францією, особливо на поли фінансовім, ніж може дати в відплату. Не дивниця тому, що факт забезпеченя мира на азійським Сході викликав велику радість в Лондоні та Парижі і буде мати свої наслідки, раз тому що

Англія бачить в збільшених мілітарних силах Росії скріплене свого становища супроти Німеччини, а друге тому, що Франція все ще мріє про відобране Ельзасу та Лютарингії і в мілітарній активності Росії бачить одинокую можливість до остаточного переведення колись свого задушевного бажання.

„Поворотом Росії в Європу“ назвав влучно редактор журналу „Revue de deux Mondes“ трактат Росії з Японією в своїй статті поміщеній недавно в „Neue freie Presse“, і сей поворот витають французькі й англійські політики та публіцисти тим раднійше, що до сього — як кажуть — здавна вижданого повороту привязують свої так далекосяглі надії.

Розумієть ся, що і держави потрійного союзу не поминули договір між Росією й Японією мовчки, а їх перша акція змагає до того, щоб задля удержання рівноваги здобути собі дальших союзників проти скріпленої коаліції „тридержавного помирення“. Ось чому виринули раптом в сих сферах вісти, що гр. Еренталь намагаєть ся навязати тісніші зносини з Туреччиною, вісти, які мусять мати також і свою реальну основу. Та чи Туреччина увійде в склад тридержавного союзу, треба дуже сумнівати ся, раз що Туреччина звісна з того, що не любить в політиці ангажувати ся занадто в одну сторону, а також і тому, що Туреччина має тепер дуже багато до діла у себе дома і поки там новий порядок річий ще нескріплений, вона не представляє тої сили, на якій можна би з успіхом операти ся.

Нам треба діскусію про новий російсько-японський трактат та його значінне замкнути хіба тими самими словами, що висказані вже нами на початку — що російсько-японський трактат стає подією небуденної ваги та що його наслідки дадуть себе відчувати ще довгі літа в міжнародній політиці.

* * *

Франція переживає тепер дуже інтересну боротьбу широких політичних та соціальних змагань, так що хоч кількома словами мусимо доповнити наші замітки подані в попереднім огляді.

На чолі французького правительства стоїть тепер Бріан, соціаліст чи экс.-соціаліст, а його міністерство опираєть ся на парламентарній більшості, зложеної з соціалістів та соціалістичних радикалів. Могло-б здавати ся, що таке міністерство повинно мати за собою всі симпатії робітничих мас, та найти собі підмогу у всіх елементів радикальнійшого напрямку. Дійсність відбігла одначе дуже далеко від сих надій чи здогадів. Нинішня Франція не має одної одноцільної дороги, одної соціально-політичної основи, бо розколена на двоє: одна — Франція офіційна з її парламентом та правительством, з мужами державними а і

Бріан та політичними партіями, а друга Франція — революційна що зневірилась в парламент та його проводирів, кинула каменем навіть на соціалістичні партії, а бачить усю будучність і вихід з „буржоазного пекла“ в революційнім змаганню пролетаріату. Держава служить тільки знарядем в руках буржоазії, і тим небезпечнійша, чим більше прикриває себе знаменем демократії або радикалізму, бо баламутить маси та заслонює прогалину поміж працею і капіталом. Пролетаріат мусить звалити і Францію явно буржоазну, ліберальну, і Францію демократичну, а способом до того має бути генеральний, революційний страйк та анти-мілітарна пропаганда. Організують ся отже страйки, оден за другим в в відповідних відступах часу, розмахуєть ся маси до великого оконечного діла, впоюєть ся в них ідеологію зовсім иньшого, будучого ладу та роздмухуєть ся жар одушевлення, поки не прийде масовий революційний рух, що на місце давної Франції дасть нову, на місце політичної держави велику продукційну спілку оперту на вільних робітничих організаціях.

Французький сіндікалізм, плід з лівої руки клясової теорії Маркса-Енгельса, а з правої доктрини новочасного анархізму, запустив вже отже, як бачимо, глибоке коріне в масах французького пролетаріату, а сліди його ідеології, його теоретичного розумованя слідні не тільки між робітничими сіндікатами, але і в дальших кругах, не тільки серед робітників, але і значної часті інтелігенції.

Третю Францію серед тих двох могучих течій, тепер уже загибаючу, заложили собі нишком монархісти і ультрамонтани, всякі елементи французького консерватизму. Се вже властиво не третя „Франція“, а маленький дрібний „інтерес“ і то під фальшивою фірмою. Бо французькі монархісти відвиели вже звати себе по імени, але ведуть лише політичну інтригу під усякими иньшими популярними окликами. Тепер такий популярний оклик: „виборча реформа з пропорціональним заступством меньшостей“. Річ сама в собі здорова і справедлива, так як і виборче право жінок до парламенту в Англії, але тут і там приладжена і прикроена вона для спеціальних політичних цілей.

Новий парламент відкрив Бріан великою політичною промовою і дивна річ, що після світлої побіди його-ж таки більшости соціалістично-радикального блоку, подав руку — „правим“. „Війна з ворогами республіки казав він — закінчена, противники республіки зрекли ся вже остаточно (!) атакувати її з фронту; річ побідників не визискувати побіди, але старатись її удержати та не скомпромірувати непотрібними в и б р и к а м и“. Сі слова, в яких добачено охоту помиреня й компромісу з консерватистами, викликали сильне обуренє між партіями блоку; дебата над заявою правительства тревала майже цілий місяць і Бріано-

ви прийшлося почути багато прикрих слів саме від найблизших політичних приятелів. Пригадано йому Шпулера і Меліна, тих, що намагались запродати республіку консерватистам та клерикалам. Правительству ухвалено вкінці довіре, і то аж 403 голосами проти 110, але Бріян мусів перед тим заявити, що мав на думці не „зложене оружя, а тільки повздержливість“. А може Бріян хотів приєднати собі консервативні та клерикальні елементи, аби перевести компроміс в церковній справі та мати на сім боці спокій, коли прийдесть ся бороти з грозою революції? Бріян того не сказав, бо не міг сказати, але інтересні його дальші заяви що-до програмових цілей правительства на найблишчу будуччину. Бріян виступає за виборчою реформою, лише в формі скрутінії ліст, але не за пропорціональністю, бо инакше правління „станеть ся неможливим“. За те після переведеня виборчої реформи Бріян хоче далеко важнійшою по його думці реформи — на поли адміністрації. Адміністрація мусить стати справнійша і з неї мусить бути усунене все, що дає нагоду до „ломаня дісципліни та нарушеня послуху“. Отся точка програми Бріяна вимірена цілком певно проти права страйку і непослуху державної служби в часі страйкових та всяких иньших робітничих рухів! — за те Бріян обіцює робітникам розширене прав їх сіндікатів та предложене закона, який мати-ме на цілі забезпечити робітникам участь в зисках підприємств, при котрих працюють, та уможливити їм набуте на власність фабрик і робітень. Ідея, яку прихильники соціальної революції назвуть цілком певно новим вимислом радикальної „буржоазії“ задля замазаня супротивности поміж працею і капіталом...

Друга, революційно-соціалістична Франція — коли так можна її назвати — ладить ся між тим до нового страйку, на разі желізничої служби. Ініціатором тих нових „маневрів робітничої армії“ був без сумніву „Загальний Союз Праці“ (Confédération générale du Travail), той самий, що торік дав привід до масового страйку почтарів, і служить головним осередком та духовним жерелом у Франції сіндікалістичного робітничого руху. Між желізничу службу кинено клич: „Найменьчий зарібок пять франків за днину“ (C'est la thune qu'il nous faut) і сей клич залунав по всіх зборах та демонстраційних походах, як Франція широка і далека, по всіх усядах. „Загальному Союзови Праці“ проводить тепер генеральний секретар Ніль (Niél), чоловік з незвичайним організаторським талантом і його се заслуга, що страйкова акція приняла дуже широкі та грізні розміри. З його також ініціативи секретарем желізничих сіндікатів став Бідгаре на місце Герара, що не хотів нічого знати про страйки желізничників, а Бідгаре справив ся так зручно, що протягом короткого часу, як зачала ся агітація страйкова, пристало до союзу cheminots-ів (желізничників) 30.000 нових членів. Десять годин

праці та оден день супочинку в тиждень — отсе дальші домагання, які поставили „шеміноти“ як ціну, за яку відступлять від заповідженого страйку на випадок угоди.

Правительство Бріана зробило все можливе, щоб до страйку не допустити. Мільран, тепер міністер публичних робіт в його кабінеті, поїхав сам на шляхи державних жалізниць і сповнив майже все, чого домагалися „шеміноти“ від желізничої управи. Признав пять франків (la thune) найменьшого зарібку, оден день відпочинку, а навіть прирік, що і десять годинну працю заведе поволі в міру можливости. Тільки приватні акційні товариства, що мають значну часть желізничих шляхів в своїх руках, не хотіли вповні піддати ся. Заразом зробило правительство всі приготованя, аби страйк був зломаний. Та ось-що характеристичне: коли правительство дало виготовити карти поклику для воєнних желізничих відділів задля евентуального веденя желізничих поїздів, то ще тогож дня, як карти ладжено в міністерстві, їх повний текст появил ся в соціялістично-революційнім органі „La guerre sociale“..

Проводирі страйкового руху запевняють, що правительство не має чим величати ся. Коли тепер не прийде до страйку, то буде цілком певно новий страйк за шість місяців...

* * *

Через романські краї пливе тепер знаменна струя в ціли визволеня держави від впливу духовенства. Змагання Франції в сім напрямі відомі вже від кількох літ, в Іспанії кабінет Каналеяса бореть ся дуже завзято за право первенства світської, державної власти *in rebus publicis*, а в Італії прийнято що-йно недавно закон про удержавнене народньої школи.

На чолі правительства стоїть там тепер Люццаті, але заслуга в переведеню шкільного закона належить ся не так Люццаті, як міністри просвіти Кредарб, який загрозив дімісією, наколи закон не буде ще в сій сесії парламенту предложений до порішення. Погроза Кредара мала успіх; Люццаті і так бояв ся кризи в кабінеті і хоч нерадий, згодив ся на те, щоб предложене Кредара прийшло таки на порядок наряд. Тай показало ся, що Кредаро мав рацію, коли добивав ся поладнання справи ще в сій сесії. Нова парламентарна більшість не хотіла так зараз розлітати ся і хто зна, чи не було-б прийшло до кризи, колиб новий закон прийшло ся ухвалювати пізнійше, коли „медові місяці“ нового правительства і його коаліції належали-б вже до минувшости. Та й літні спеки зробили своє, бо се показує досвід, що найлекше переводити закони в пізних літних місяцях в часі доскулюючих спек.

Народня школа належала в Італії на основі закона з 1878 року до громад — громади мали їх закладати і вони мали давати також на-

прям народньому шкільництву. Принцип громадської автономії, сам в собі безперечно добрий, мав одначе в Італії дуже лихі наслідки. Громади не хотіли засновувати шкіл заслонюючись фінансовою неспроможністю і дійшло до того, що Італія стала з годом краєм анальфabetів. По останнім статистичним виказам є ще в Італії 14 провінцій (країв), які мають більше як половину людности, що не вміє ні читати, ні писати. Отсе недбалство громад визискала церковна ієрархія, яка не тільки взяла в свої виключні руки школи засновані громадами, але відкрила багато й своїх приватних шкіл, в яких ведено пропаганду, не конче вигідну для правительства. Інтересне, що проти того домінуючого впливу латинського духовенства заняло відпорне становище перше із усіх народне учительство, яке, згуртоване в одну організацію, рішучо зажадало віддання усього шкільництва в руки держави. Правительство пішло за сим кличем до перва вже опісля, коли домагання учительства поперли також ширші круги італійського суспільства — а особливо радикальні сторонництва та свободолюбна преса.

Новий закон не передає народньої школи виключно підвладсть держави, але творить провінціональні ради шкільні з характером мішаним. Половину членів тих рад творять урядники, друга половина складається з заступників вибраних на провінціональних соймах. Але що далеко важнійше з загального культурного становища в сїм законі, се те, що наука в народних школах має бути примусова, та що не має бути ні одної громади, яка не мала би своєї школи. І що воно так буде можна бути певним, бо обовязок засновування шкіл і їх удержання паде тепер вже на державу, а не на громади — як було досі.

Проти предложеня про народні школи піднесла ся в парламенті дуже гостра опозиція зі сторони консерватистів. Грожено і страшено, що школа по усуненю впливу духовенства стане цілком безвірною атеїстичною, „як у Франції“. Що сї пострахи і погрози не мають за собою великої рації, се показує досвід по всіх иньших культурних державах, де заведено *mutatis mutandis* вже давно те, на що зважила ся Італія доперва що-йно в ХХ століттю. Вислід нового шкільного закона буде в політичнім значіню хіба лише той, що народня школа буде охоронена раз на все від односторонньої агітації, а сього не можна вважати за шкідливе в ніякім напрямі.

* * *

Туреччина з новою конституцією не може прийти до супокою. Ще не скінчило ся повстанє в Альбанії — саме тепер турецькі війська обезоружують Альбанців та вішають кого попало — а вже вибухла з усею силою справа Крита (Крети) та висліджено в Константинополи зорганіований бунт. Здаєть ся досить, щоб наробити клопотів молодотурецькому правительству.

Що до справи Крита то Крит не має щастя, аби здобути собі повну свободу, а тим чинником, що спинює прилученє острова до Греції, є славний європейський „концерт“ чотирьох держав, які назвали себе державами охоронними, тоб-то такими, що згідно з постановами трактату в Парижі (1869) а потім в Верліні (1878) мають боронити автономію Крита від ъласти турецького султана. Крит має вже здавна, остаточно від р. 1898, признану собі правну, а також фактичну автономію і одиноке, чого ще домагаєть ся, се влученє острова до Греції в дусі змагань пангелленських. Як справедливо запримітив Венізелос, теперішній проводир Критян і член місцевого правительства, султан має на Криті вже нічого більше, як тільки свій державний стяг, знамя суверенности, і тяжко зрозуміти, як можна ставати на перепоні критським домаганням. Але рахунми міжнародньої політики сильніші як всі аргументи розуму і льогіки і тому не дивниця, що чотири охоронні держави (Франція, Англія, Італія, та Росія) станули зі своїми „охоронними“ кораблями в Канеї та погрозами, що зачнуть воєнні операції на острові, спонукали Критян, що вони, не вважаючи на слухність їх справи і горяче одушевленє для ідеї національної сполуки, від домагань своєї на разі відступили.

Мало бракувало до того, щоб задля критянської справи прийшло і до війни з Грецією. Критяне хотіли перевести державну сполуку з Грецією так, що урядників і послів, членів критського парламенту, рішили заприсягнути на вірність королеві Греції. З урядниками се удало ся, бо всі Музулмени, які не зложили присяги, мусіли зректи ся уряду і їх заступлено Греками. Та инакше пішло з присягою в державній раді. На вість про такий намір Туреччина відкликалаь до держав, а сі дали знати спільною потою критському правительству, що якби Критяне важились виключити музулменських послів з парламенту за незложене присяги, то війська охоронних держав вийдуть на остров та розпочнуть воєнні операції. Критянам не зіставало нічого иньшого, як піддати ся, але за те рішено вислати критянських депутатів до спільного парламенту в Атенах. Сього вже було правительству турецькому за багато і маючи за собою ноту охоронних держав з 28 червня с. р., що справа критська буде рішена в дусі суверенних прав султана, Турки розпочали бойкот Греків та грецької торгівлі по всіх портах Туреччини, а заразом вислали одну дівізію III корпуса своєї армії на границю Греції. Греція, нема сумніву, не буде розпочинати війни, тим більше, що в її нутрі бушують і так вічні неприятели та межусобиці, і Критові прийдесть ся мабуть зістати ся і далі на дотеперішньому становищу — формальної залежности від султана і фактичної повної автономії в дійсности.

Не менше клопоту від Крита наробили правительству Туреччини її

власні „сини“, невдоволені новим режимом. Привительству удало ся саме відкрити в Константинополи широкий заговор, який організовано вже від вересня минушого року, а який мав вибухнути вже в серпни, с. р., в велике свято „рамазана“. На улицах Царгорода, коли нарід буде виходити зі своїх мечетів, мали музулменські панї, поперебирані за звичайні дівчата, допускати ся публично ріжних безстыдностей, а заговірники мали використати сю хвилю, щоб вказуючи на безбожний вплив нового режиму, визвати нарід до загального повстання. „Scheriat isteris“ — хочемо привернення закона шеріату! — отсе мав бути клич кинений між сфанатизовані маси. Заговірники мали при тім на меті вирізати міністрів, скасувати военний суд та накинути своє міністерство, а парламент розв'язати. Як бачимо, релігійний фанатизм і темнота маси мали бути визискані для далеких політичних цілей.

Правительство відкрило, що заговірниками було вже зорганізовано десять клубів (тайних товариств) в самім Константинополи, а на чолі бунту стояв головний комітет зложений з дев'ятох осіб. Нині значна часть проводирів невдалого заговору вже в руках правительства, а военний суд, який веде слідство, зробить з ними короткий обрахунок. Все ж таки до жерела бунту правительство не добереть ся, бо се жерело лежить далеко поза межами Туреччини і властю турецького правительства, бо аж в Парижи. Організацію тих всіх заговорів веде Шеріф паша, бувший турецький посол в Стокгольмі, що утік минушого року до Парижу та зібрав там біля себе ціле товариство музульменських опозиціоністів. Він теж видає часопись „Meschrutiet“, яву транспортовано до Туреччини масами в замкнених флашках. Провідна ідея сеї часописи — боротьба з „гуріетом“ (конституцією) та привернення права „шеріату“ — тобто музульменської ортодоксії з її теократично-абсолютистичними порядками.

Заговірникам, певна річ, було-б не удало ся звалити молодотурецький режим, бо сей вже доволі укріпив ся, а до того в заговорі взяли участь майже виключно давні вояки та цивільні урядники, видалені зі служби молодотурецьким правительством при очищваню армії і урядів від елементів підозрілих в сімпатії до давного ладу. Грав тут отже момент більше особистий і годі припустити, щоб в бунті того рода, хоч як організованім, взяли участь також ширші маси народа. Всеж таки показується, що молодій Туреччині не так то легко прийдесть ся убезпечити свою новочасну державу, та що настане ще не одно потрясене та вибухне не один заговор, поки обновлена турецька держава дібеть ся усталенія порядків внутрі та супокою. А що такі заговори вибухнуть ще не раз, об тім годі сумнівати ся. Постарають ся вже о се так „свої“, як і чужі цілком певно!..

ВІВЛІОГРАФІЯ.

Студії з поля суспільних наук і статистики. Видає Статистична Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка. Том II під редакцією Мих. Грушевського. Львів, 1910, стор. 300.

Се нове видавництво Наукового Товариства ім. Шевченка вже першим томом зуміло зацікавити нашу суспільність; другий том, який щойно вийшов на світ, приносить новий ряд робіт незвичайно інтересних і близьких до життя.

На вступі маємо одну теоретичну розвідку Василя Панейка: Рационалізм і реалізм в розуміню суспільних явищ. В історії соціології можна розрізнити два головні напрями в порядкуваню явищ: раціоналістичний, що відбив ся найгарнійше в теоріях „природного права“, і реалістичний, який сотворив історичну школу в праві і економіці. Автор дає загальний огляд історії обох типів; в теперішній науці панує історичний напрям, але против його недостач в юдікатурі повстав як реакція рух „свобідно-правний“, — се ніщо инше як давний рационалізм права природи. В другій частині роботи переведена теоретична аналіза сього дуалізму; підставою теорій „права природи“ треба вважати рационалізм в філософії, — знов історична школа опираєть ся на сензуалізм; синтезу обох напрямів, дав як звісно, Кант.

Станислав Дністрянський в продовженню своєї статі Національна статистика аналізує мову як критерій народности. Австрійська статистика в переписах не бере під розвагу національности; правительство хоче тримати над національним питанням якусь тайну завісу, щоби „не розгоріли національні пристрасти“; замість народности в конскрипції маємо тільки рубрику „розговорної мови“. Ся „розговорна мова“ — мова, якої дана особа уживає в зносинах з иншими; вона в дійсности не є ніяким критерієм національности: характеризує може загальний характер якоїсь місцевости, дає вказівки, яка мова найбільше уживаєть ся в якійсь околиці, — але про національну приналежність індивідів не говорить нічого. Поступові круги домагають ся реформи: поки не прийде основна зміна, в конскрипцію треба ввести принайменше замість „розговорної мови“ иншу рубрику „матірня мова“ — мова, якої вживає дана особа в родині; се також не буде певний критерій, але все таки стоятиме ближе до правди. В розвідці подаєть ся широкий статистичний матеріал.

Незвичайно інтересна стаття М. Лозинського і В. Охримовича з виборчої статистики Галичини. Робота опираєть ся на статистичних вислідах виборів до австрійського парламенту з 1907 р.; се перші демократичні вибори і вони вперше виявили відпошенне партій і політичний уклад їх в державі. З галицьких виборів найбільше цікаві відносини українських партій до москвофільства; поділ голосів між кандидатами був такий:

	Українські кандидати	%	Москвофільські	%
Східня Галичина	395.728	72	149.988	28

Компактну масу москвофіли мали лиш в деяких округах: у Схід-

ній Галичині в 30 повітах москвофільські голоси не доходять до 25⁰/₀, в 10 повітах мають 26—50⁰/₀, в 10 повітах 51—75⁰/₀, в однім повіті 99⁰/₀. Українство розширене найбільше в повітах густо залюднених; очевидно в парі з більшою густотою людности йде більша культура, а рівночасно слабне москвофільство, а росте національна свідомість. Характеристичне також відношене голосів української людности до польських голосів:

	Українці (з Москвофілами)	° 0	Поляки	° 0
Ціла Галичина	555.934	46	658.075	54
Східна Галичина	545.716	63	316.000	37

По урядовій статистиці Українці мають у відношенню до всеї людности в Галичині тільки 42⁰/₀, виборча статистика дає Українцям 46⁰/₀; у Східній Галичині 63⁰/₀ українських голосів вирівнується з 63⁰/₀ людности. Свідомість в нашім народі стоїть вже високо, коли виборці йдуть так солідарно за кандидатами своєї народности і треба завважити, що українські повіти вказують більшу відпорність супротив польонізації, як москвофільські, — докази на се зібрані в розвідці, але приводити їх не будемо ізза недостачі місця. На кінець в праці подане порівняне парламентарних виборів 1907 р. в Галичині з виборами до галицького союму 1908 р. в сільській курії:

	Українці	° 0	Москво- філ.	° 0	Українці і Москвофіли.	° 0	Поляки.	° 0
Вибори до парламенту:	46		17		63		37	
Вибори до союму:	39		20		59		41	
	-7		+3		-4		+4	

В соймових виборах український етнографічно-національний елемент втратив 4⁰/₀ голосів на користь Поляків; Українці втратили 6⁰/₀ в користь москвофілів і Поляків. Причину упадку українських голосів треба бачити передовсім в реакційній виборчій ординації, а далі в союзі москвофілів з Поляками; все таки Українці мають значну більшість голосів (66⁰/₀) в порівнанню з москвофілами: (34⁰/₀).

З просторої роботи Степана Барана з поля національної статистики галицьких середніх шкіл можемо подати тільки деякі замітки і цифри. Українське шкільництво в половині XIX в. стояло релятивно досить гарно, в 1854 р. число Українців в середніх школах в цілій Галичині давало 28⁰/₀, у східній Галичині 42⁰/₀. Відносини змінюють ся від 1867 р., коли зорганізувала ся галицька Краєва Шкільна Рада з польським характером. Число учнів-Українців, правда, збільшається постійно і з 1661 уч. в 1861 р. зростає на 6023 уч. в 1907 р., але релятивний приріст стає чимраз менший і 1896/7 р. спадає до 16⁰/₀; пізнійше дещо підносить ся, але нині доходить ледви до 20⁰/₀. Причина сього ясна: в сім часі Поляки дістали 41 нових середніх шкіл, Українці тільки 4 гімназії... В Східній Галичині одна польська середня школа приходить на 48.332 Поляків, одна українська гімназія на 660.041 Українців.

Максим Гехтер в статі Із статистики України подає дати про українське хліборобство, скотарство і гірництво в 1906—8 рр. Участь України в економічнім житю європейської Росії представляється в 1908 р. так: збіже 33⁰/₀, коні робочого віку 25⁰/₀, неробочого 28⁰/₀, рогата ху-

доба 23⁰/₀, вівці 20⁰/₀, свині 33⁰/₀; в порівнянні з 1907 р. є приріст в хліборобстві, занепад в скотарстві. Гірнича продукція дає 1906 р. такі цифри: живе срібло 100⁰/₀, залізні руди 68⁰/₀, чавун 62⁰/₀, готове залізо 38⁰/₀, сталь 37⁰/₀, марганцеві руди 18⁰/₀, кам'яний вугіль 70⁰/₀, кокс 98⁰/₀, сіль 35⁰/₀, фосфорити 89⁰/₀, фарфорова глина 100⁰/₀. Українському гірництву присвячена також стаття Миколи Залізняка *Індустрія на південній Україні*; подано тут огляд розвою великої індустрії на Україні, а спеціально вяснено ролю чужого капіталу в українськiм гірництві.

Розвідка Вол. Дорошенка *З історії земства на Україні* опираєть ся на історії земств Б. Веселовського. Робота земств мала виразний класовий характер, бо головну ролю грали в них пани-дворяне. І так в податковій політиці земств видно охоту скинути податки на інші верстви людности; в організації кредиту увага звертала ся головню на інтереси панів; те саме знати в справі переселення селян і в робітничім штанню. Але при всіх тих хибах земства все таки причинили ся дещо до економічного розвитку України; діяльність їх мала гарнійші успіхи як робота урядових властей в тих губерніях, де земств не було.

Значінне панських маєтків в господарстві України, більш негативне, ніж позитивне, розясняє д. Гехтер в статі *До питання про культурно-економічну ролю великого землеволодіння*, що закінчує сей том.

Іван Крип'якевич.

С. Томашівський. *Етнографічна карта Угорської Русі. С.-Петербург. 1910.* (Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ. Февраль 1910. За непремѣннаго секретаря, Академикъ Князь Б. Голицынъ). — Се незвичайно інтересне і цінне виданне обіймає велику мапу Угорської Русі, малу орієнтаційну мапу цілої Угорщини і 94 сторони великої вісімки друкованого тексту. Щоби не було непорозуміння, зараз на вступі треба зазначити, що хоч се виданне доконане Императорською Академією Наук в Петербурзі, мимо того текст обох мап як і текст розвідки виладжений чистою українською мовою — і вже се одна обставина робить се виданне інтересним. Другий момент, який мусить викликати чималий інтерес, се факт, що досі не було ще етнографічної мапи, спеціально присвяченої Угорській Русі, так, що отся „етнографічна карта Угорської Русі“ д. Томашівського являєть ся першою спеціальною мапою тої території, а при тім належить до найліпших мап в своїм роді. Сама мапа має заголовок: „Етнографічна карта Угорської Русі — уклад Стефана Томашівського — виданне Императорської Академії Наук. С.-Петербург 1906) і складає ся з двох карт (частин — східної і західної) разом величини 74/124 ст. без маргінеса. Розмір мапи великий (1:300.000), рисунок старанний і докладний. Гідрографія і топографія дуже багаті, скрізь подані місцеві, руські назви рік і потоків, громад і присілків. При означенню етнографічних границь, територій, мішаних полос і островів використано всесторонню увесь доступний статистичний, етнографічний, лінгвістичний і загалом науковий матеріал аж до найновіших часів. Етнографічне розмежування переведено подрібно і докладно по громадам — так, що з самої мапи можна означити етнічну приналежність кожної громади. Етнографічна територія заселена

ЛНВістник 1910, кн. VIII.

24

Угорськими Русинами означена тим способом, що простір всіх громад чисто-руських або переважно-руських замальовано одностайною червоною краскою, а то так головну територію, як і острови, т. зв. громади переважно руські, положені на чужій етнографічній території. Натомість т. зв. мішані полоси й колонії, де Русини становлять меншість по громадах, означено лише лініями — розуміється — теж червоними. Окрім того при кожній громаді зазначено процент руської людности на підставі урядової переписи з 1900 р. При означенню народности прийнято критерій язиковий — себто розговірну мову, однак крім того спеціальними красками означено людей „руської“ віри себто греко-католиків між Мадярами і Словаками. Етнографічні межі Румунів, Мадярів, Словаків і Поляків означено окремими красками. Всіх красок на мапі вісім. Великий розмір мапи уможливив зазначення навіть найменших деталів так що ціла мапа при строгій науковій докладности дуже прозора. З уваги, що головна „етнографічна карта“ д. Томашівського обнімає тільки північну Угорщину, де лежить головна угорсько-руська територія, додано до головної карти ще малу мапку всіх країв угорської корони під заголовком „Орієнтаційна карта розміщення Угорських Русинів“ у розмірі 1:1,300.000. Ця мапка служить виключно лише для доповнення головної карти та для орієнтації, як розміщені руські острови й колонії по-за головною територією. Наукову вартість мапи—гже саму про себе дуже значну — підносить ще більше розвідка д. Томашівського, додана як пояснення до мапи. Розвідку попереджають: а) „Передні замітки“ датовані в Бережанах в лютім 1904 р. з додатком з цвітня 1907 р., з яких довідуємо ся, що отсе видання тягло ся повних шість літ (!) і мусіло побороти чималі трудности; б) „Жерела й література“ — дуже докладно вчислені — особливо новіші. в) Сама розвідка складає ся з двох частин. А) Перша частина розвідки містить (на стор. 12—45) опис розміщення Угорських Русинів, а перш усього: I) опис суцільної (одностайної) етнографічної території заселеної Угорськими Русинами (т. зв. головної території), ще займає північні части сімох північних столиць (Комітатів) Угорщини; 1) Марамарош, 2) Угоча, 3) Берг, 4) Уг, 5) Землин, 6) Шарыш, 7) Спаш. Сей опис зроблено по столицям (комітатам) і повітам, причім означено докладно границі головної (суцільної) етнографічної території Угорської Руси та зазначено мішані полоси й острови, о скільки вони знаходять ся на території згаданих сімох столиць. Далі II) іде перегляд „руських островів і колоній“ в иньших комітатах Угорщини й Хорватії, наконець III) „загальний погляд“, в яким зібрано остаточні висновки проці і зроблено статистичне зіставлення скількості громад землі і людей головної руської території і руських островів в поодиноких комітатах і в цілій Угорщині.—Б) Другу частину розвідки становить „перегляд громад головної руської території“ (стор. 46—79), в яким по столицям і повітам зіставлено всі руські громади положені в названих висше сімох столицях і то не лише громади чисто-руські і переважно-руські, але також такі громади, де Русини становлять хоч би незначну частину людности. При кожній громаді подано скількість її людности по народности (мові) і по вірі на основі послід-

ної урядової статистики. На кінці розвідки додано 2) показачик місцевостей (топографічних назв). Ціла розвідка написана вповні науково і стоїть на висоті найновіших дослідів, однак не вільна від де-яких недочетів. Опись головної угорсько-руської території по комітатам написаний старанно і гарно, але може занадто роздроблений. Особливо шкода, що шановний автор не посвятив окремого розділу розвідки одноцільному описови головної етнографічної границі між Угорськими Русинами з одного боку, і Румунами, Мадярами і Словаками з другого боку — та поміченням над конфігурацією цієї границі, якої означення коштувало автора багато праці. Перегляд руських „островів і кольоній“ зроблений зовсім добре. За те „загальний погляд“ написано занадто коротко і побіжно. Автор далеко не використав того матеріалу, який нагромадив на самій мапі і в статистичних зіставленнях. Вправді на стор. 44 каже автор, що наведені ним „числа говорять самі собою“ і тому автор не хоче „пояснити загальних висновків, хоч і як вони інтересні, однак мені бачить ся, що ця фраза не може заступити основного і всестороннього викладу. Статистична табелька (надрукована на стор. 43) уложена дуже добре і незвичайно цінна та інтересна, але була би ще ліпша, якби доповнити її абсолютними і процентовими цифрами що-до кількості самих Русинів по офіційній статистиці і по приблизним обчисленням автора, які більше відповідають дійсності, ніж урядові числа. — „Перегляд громад головної руської території“ (друга частина розвідки) — се незвичайно багатий матеріал для етнографічних і демографічних дослідів, однак той перегляд містить не тільки громади положені на головній угорсько-руській території етнографічній, але також громади поза тою територією так звані „мішані полоси“ і „острови“ положені в сімох північних столицях на полудне від головної етнографічної границі. З уваги на те заголовок того перегляду не зовсім докладний, а сам „перегляд“ значно зискав би на вартості, якби поробити окремі суми і процентові обчислення для головної руської території, а окремі для мішаних полос островів і кольоній. — Коректа в розвідці, а ще більше на мапі дуже старання. В розвідці треба спростувати несправлену похибку на стор. 22, де в заголовку розділу про „ужську столицю“ („уг.“) хибно названо її „Угоча“ (замість: „Угоча“ повинно бути: „4. Уг“).

Взагалі розвідка д. Томашівського робить дуже корисне враження; скрізь пробивається велика любов до предмету, яка сама уділяєть ся читачеві. Тому і я не можу здержатись, щоб на отсім місци дечого не переповісти або не зазначити, що мені видається найважливішим і найінтереснішим.

Угорська Русь, себто одноцільна етнографічна територія заселена Угорськими Русинами, тягнеть ся довгою й вузкою полосою від полудневого сходу до північного заходу здовж Карпатського хребта і лучить ся на півночі з етнографічною територією Галицьких Русинів, а на полудни граничить з етнографічними територіями інших народів: з Румунами на сході, зі Словаками на заході і з Мадярами по середині. Найдовша словацька межа, коротша румунська (в границях Угорщини), найкоротша мадярська. Угорсько-руська територія найширша на против мадярської межі в західній області Марамороської, східній області береж-

ської і в північній області угочанської столиці (на полудне від долиньського і стрийського повіту); найменшу широкість має угорсько-руська територія на против словацької межі в столицях землинській, шарішській і спишській (на полудне від галицької Лемківщини). Взагалі східна частина Угорської Русі значно ширша і більше одноцільна, ніж західна. Одноцільна руська етнографічна територія займає більшу частину столиць марамороської, бережської і ужської та меншу частину столиць угочанської, землинської, шарішської і спишської. Чисто руських повітів 12, а саме: 1) тилянський, 2) торецький, 3) волівський, 4) довжанський, 5) густенський і 6) тячівський в марамороській столиці, 7) горішній, 8) сваявський, 9) ляторицький в бережській столиці, 10) березяньський і перечинський в ужській столиці і 12) маковецький в шарішській столиці. Сі всі повіти лежать в цілості на руській території. Окрім того становлять Русини абсолютну більшість людности в правобічному повіті угочської столиці, в мункачівському повіті бережської столиці і в спишському повіті землинської столиці. В повітах: ужгородським (унгварським) ужської столиці і стропківським землинської столиці Русини становлять меншість, але руські громади займають більшу часть території тих повітів. Нарешті належать до головної руської території, але тільки в меншій часті, ще отсі повіти: сигітський і вишівський марамороської столиці, лівобічний угочської столиці, собранський ужської столиці, гуменський землинської столиці, топлянський, сечківський і вишньоториський шарішської столиці та старолюбенський, старовський, левоцький і подградський спишської столиці. — Головна етнографічна межа (гранична лінія), що відділяє однастайні оселі угорських Русинів від інших народів, починаєть ся на сході недалеко тої точки, де сходять ся до купи політичні границі Угорщини, Галичини і Буковини (на против жерел Чорного Черемоша), іде вододілом річок Васир і Руськової, допливів річки Вишової, потім р. Вишовою, допливом р. Тиси, а дальше рікою Тисою в напрямі північно-західнім через міста Сигіт, Тячово і Сивлюш, одначе трема наворотами переходить на лівий бік Тиси і доходить аж до громад Сирми, Чоми і Шашвару, крайних руських осель найнижше положених над Тисою (в сій точці етнографічна межа найбільше віддаляєть ся від галицької границі). Від сеї точки звертає головна етнографічна межа більше на північ, перетинає коло с. Квасового ріку Боршу (Борзу), іде через місто Мункачів, звертає на захід, перетинає коло сіл Лучок і Черленева ріку Ляторицю, коло міста Ужгорода перетинає ріку Уг, звертає знов більше на північ і наближаючи ся щораз більше до галицької границі перетинає коло м. Снина річку Цирокку, завертає знов більше на захід, перетинає коло с. Берестова ріку Ляборець, коло с. Руської Кайні річку Ольку, коло с. Балкова ріку Ондаву, коло с. Ременик ріку Топлю, а завернувши знов більше на північ іде горі рікою Топлею, лишає далеко на боці (на заході) місто Пряшів і окружає від півночі місто Бардиів. В сій точці етнографічна межа підходить дуже близько до галицької границі (на віддалене кількох кілометрів), завертає ся в напрямі полудневім до містечка Сабінова, а відси в напрямі західнім і північним, та не доходячи до міст Левочі і Кезмарка, дуже крутою та полоmanoю лінією переходить в селі Великім Липнику (в порічу ріки Дунайця) до Галичини, де лучить ся з русь-

ко-польською етнографічною межою. — На північ від описаної тут етнографічної лінії граничної аж до угорсько-галицької границі простягається однацільна угорсько-руська етнографічна територія („головна руська територія“), що обіймає 14.527 квадр. кілометрів і при останній переписи в 1900 р. числила 505.000 людности; з того було по офіційальній статистиці около 80% Русинів, а в дійсности ще більше (сего обчислення шан. автор тут не подав). Виходить, що Угорська Русь має дуже високий процент-руської людности і що-до сього Угорська Русь належить до найчистіших областей цілої України-Руси. — В деяких повітах процент руської людности ще вищий приміром в березнянським 89%, в перечинським 87%, в довжанським 86%, в торецьким 83%, у волівським 82% (се все по офіційальній статистиці!). — На згаданій одноцільній руській території є 680 громад; з того 661 громад чисто-руських або бодай переважно руських, а лише 19 чужоплемінних островів значить таких громад, де Русини в меншости. Одначе руські громади загалом малі, немногочисні (пересічно випадає по 740 душ на одну громаду), бо й густота населення Угорської Руси дуже невелика (ледви 35 мешканців на 1 квадратний кілометр). Руських громад, що мають над 5000 мешканців, є лише пять (Ясіне, Густ, Рагово, Руська Поляна і Бічків) — всі в мараморошській столиці, в інших столицях на руській території нема осель з людністю над 5000. Інтересне, що всі більші міста північної Угорщини лежать на етнографічній границі або близько неї. І так: Вишово, Сигіт, Тячово і Сивлюш лежать на румунсько-руській етнографічній межі; Ужгород на малярсько-руській межі, а Берегас близько неї; Ужгород (Унгвар) на малярсько-словацько-руським розграничу; Барднів, Пряшів і Левоча лежать на словацькій території, але не далеко від руських осель.

На полудне від означеної висше етнографічної межі простягаються вузні або ширші мішані полоси, значить комплект громад, в яких Русини становлять лише невелику меншість серед румунського, малярського або словацького населення. І так на просторони між буковинською границею і містом Сивлюшом здовж русько-румунської межі простягається мішана полоса русько-румунська, що обіймає около 40 громад положених в полудневих околицях мараморошської і угочанської столиці. На просторони між Сивлюшом і Ужгородом здовж русько-малярської межі простягається широка русько-малярська мішана полоса, що обіймає коло 50 громад положених в полудневих повітах столиць угочанської, бережської і ужської. Нарешті на захід і північний захід від Ужгорода аж до рік Попрада і Дунайця простягається мішана полоса русько-словацька, що обіймає коло 60 громад ужської, землинської, шарішської і спішської столиці. Та не лише в мішаних полосах, але також в чисто-малярських і чисто-словацьких комітатах, а навіть в Хорватії стрічають ся поодинокі руські „острови“, себто громади чисто-руські або переважно руські, положені на чужоплемінних етнографічних територіях. Таких руських островів начислив д. Томашівський 25; з того 19 островів на словацькій етнографічній території. Найбільше на південь висунені руські острови Купура і Керестур в Бачці та Петрівці в Хорватії. — Всіх Угорських Русинів подає урядова статистика з 1900 р. на 429.447 душ, з того 410.544 живе в сімьох північно-східних столи-

цах, а решта (18,903 душ) в інших комітатах. В дійсности число Угорських Русинів значно вище і тому автор підввишає його до скількості 500.000 (пів мільйона) душ, з того коло 480.000 в сімьох північно-східних столицях, а коло 20.000 поза ними. Інтересна річ, що в північних областях малярської і словацької етнографічної території живе велика скількість людей „руської віри“, які однак говорять по малярськи або по словацьки, значить: Малярів і Словаків греко-католицького обряду. Не мало є громад чисто-словацьких та чисто-малярських, в яких майже ціла людність греко-католицького обряду („руської віри“). Деякі письменники думають, що ті області належали колись до руської етнографічної території, але опісля винародовили ся. Автор уважає той погляд зовсім хибним і каже, що „в дійсности головна територія Угорських Русинів (не рахуючи дальших островів) майже не змінила ся за яких 500 літ, а перед тим була вона хіба ще менша, аніж сьогодні“. З сього однак не можна робити висновку, щоб і тепер не грозило Угорським Русинам малярщенне та словачченне. І тому автор на кінці свого огляду сираведливо підносить домаганне скорої та інтензивної культурної підмоги для Угорських Русинів з боку менше нещасної частини українсько-руського народа.

Д-р. Володимир Охримович.

Український театр. № 1. *Батраки.* Драма на 4 дії з російського переробив Ф. А. Костенко.

Коли береш таку драму до рук і починаєш її читати, то зразу-ж тебе охоплює яєсь непевне почуття, а кінчаючи останню сторінку мимоволі замислюєш ся. Що воно таке? Через що люде втеряти цілком розумінне того, що зветь ся драмою? Чи може вже життя наше не дає матеріалу для дійсних драм? Ні, життя наше барвисте й яскраве; воно нам дає і зразки таких величїх подій людського духу, що на те щоб списати їх треба, як каже Гайне, вирвати найвишого кедра з Ливанських гір, встромити його в жерло Етни і писати вогненними літерами на північнім небі, — і поруч з такими величїми подїями, життя дає нам зразки і тих непомітних драм, які засмоктують серце й нищать саме життя. Навколо нас і боротьба, і оспалість, і надїя, й зневірре, і втома духовна, і вибухи енергїї, а ми... ми описуємо *нещасні випадки* і називаємо се драмою. Та звичайно, коли мені одірве машина руку, то се буде драма мого життя, але з самого сього епізоду не можна скласти літературного драматичного твору. Не випадає на сторінках солідного журналу робити елементарні виклади про те, що таке „драма“, тай придивляючись до самої драми „Батраки“, бачимо що пєса ся цілком не безграмотна, що в нїї єсть і Горковські типи і інші докази знайомства автора з новою літературою. Шкода тільки що автор не зазначив, з якої російської пєси переробив він сю драму, що-б можна було порівняти, чи хіба лежить в первотворі, чи вона повсталала з переробки. Зміст пєси: У заможнього трунаря Степана є син одинак Василь, він не робить разом з батьком, бо „не хоче на мертвяків робити“, а служить на фабриці. В домі Степана живе приймачка Марися, вона любить ся з Василем. В першій вже дії виявляєть ся, що Марися вже третій місяць „в таким стані“. Василь каже матері, що хоче одружитись з Марисею. Батьки рі-

шучо повстають проти сього, бо Марися бездомна сирота, а вони висватали синові багату невісту, що має 500 карб. приданого. Приходить Марисин брат Юрко-босяк. Марися признаєть ся йому і просить його стати на роботу, бо через нього можуть недозволити Василеві одружитись з нею. Юрко стає на службу, прибираєть ся як слід і приходить до Степана просити, щоб він одружив свого сина з Марисею; той рішучо одмовляє, Юрко кидаєть ся його душити. Степан обіцяє дати „одчпного“ 100 карб., Юрко обурюєть ся проти такого поквітування. Раптом — гвалт! Василеві на фабриці одхватило руку. Багата молода зрікаєть ся Василя і батьки його страшенно раді, що Марися йде за нього, не вважаючи на те, що він тепер каліка. Але брат Марисі Юрко дуже не задоволений тепер з сього шлюбу, хоч і не противить ся йому. Одбуваєть ся весілле, та доля не судила щастя молодим: старий трунар Степан вмирає, сім'я зовсім убожіє, стара мати Василева йде до богадільні, Василь не може знайти собі ніякого місця. Марися бєть ся з дитиною, з калікою чоловіком. Юрко содержує всю сімю, але страшенно нарікає на Марисю за те, що пішла заміж за каліку Василя: „Юрко. Що, Марисю, не казав я: повисне він тобі камінем на шию. Правда вийшла. Марися. Юрку, хіба-ж він винен? Нещасний він, жаліти його треба! Юрко. Не вмю я таких жаліти! По моєму так: коли не вмєшь жити, так геть із шляху, — дай другому дорогу!“ І далі: „Марися. Братіку, що ти кажеш? Юрко. Жити має право тільки той, хто має в собі силу“. (62—63 стр.). Василь вертаєть ся до дому, знов не знайшов місця; Юрко його оригінально потішає: „Василь. Ні, се вже не шутки, від сіх шуток петлю на шию тільки. Юрко. На те і вірвовки плетуть, а то на якого-б біса вони здали ся, коли-б ніхто не вішав ся?“ (стр. 67) І далі: „Василь. Чого ти, Юрку, такий до мене? Хіба ти не бачиш, як мені тяжко. Юрко. Не треба було женитись. Василь. Може правда твоя... Юрко. Не може й правда, а правда (починає їсти). Сідай їсти! Василь. Не хочу. (Мовчанка). Юрку, скажи мені, як брат, як батько, — Лекше-б було Марисі, як-би мене не було? Юрко. спитай її! Василь. Хіба-ж вона скаже? Юрко. Сам розміркуй тоді. Василь. Думав я... і думав не раз; иноді мені здаєть ся, що їй лекше буде, а иноді думаю, от дасть Бог, знайду роботу, і Марися відпочине. А що-ж вона одна з дитиною буде робити? Юрку, я тобі вірю, — скажи! Юрко. Що? Василь. Лекше-б Марисі було без мене? Юрко. (тихо похмуро) Лекше. Василь (пильно дивить ся на Юрка). Мішаю я їй? Юрко (тихо, через силу). Мішаєшь... (встав). Василь. Так правда... правда, Юрку! Се ти по совісти сказав? Юрко (стрепенув ся) Я завжди кажу по совісти. (68 стр.). Раптом виявляєть ся, що й Юркову фабрику закрили, зостаєть ся Юрко на деякий час без роботи. Василь памятаючи добру пораду Юркову, вішаєть ся, а перед тим як має повіситись, пише директорові листа і посилає з ним Марисю. Вертаєть ся радісна Марися і лакей від директора. Діректор прислав Василеві 100 карб., і переказав щоб Василь знов зайшов до нього. Але пізно вже! Василь повісив ся.

Ми навмисне переказали весь зміст пєси, щоб читач бачив сам які глибокі помилки проти архітектури драми зробив автор „Батраків.“ Нещастя і злиднів в сій драмі багато. Марися ска-

нула дитину, старий Степан умер, всі зубожіли... Але де-ж драма душевна? Де-ж та боротьба, той рух внутрішньої боротьби? Все лихо трапилось від того, що через необережність Василеву: йому одірвало руку. Гаразд. Такий випадок міг-би статись товчком до розвитку драми, але чи-ж сталось воно так? Як-би не трапилось сього нещасливого випадку, що-б тоді було? Цілком не відомо. Чи одружив ся-б Василь по добрій волі з Марисею, чи ні? Невідомо. Сам Василь виявляє ще в першій дії щире бажання одружитись з Марисею. Але Юрко упевняє, що як-си йому не одірвало руки, то він ніколи не одружив ся-б з Марисею. І ми не можемо сказати хто з них правий, так невиразно написано попередні сцени. Що до Марисі, то каліцтво Василеве, не зробило впливу на її почуття: вона любила його здорового, любить і слабого і з радістю готова перенести все для нього. Василь вішаєть ся не через докори Марисіни і не через її сльози, і не через перемену в її почутті і не через втрату надії на поліпшення свого становища, бо надія що жевріє у нього, а більш всього через те, що сам добродієць Юрко штовхає його на те. Сей останній момент драми — самогубство Василя, який справді дає багато драматичного матеріялу, розроблено дуже слабо. Цілих три дії чотирьохактної пєси присвяченно відносинам батьків Василя до його шлюбу з Марисею. А „почему сіє важно“? Батьки після шлюбу Василевого і зовсім сходять з сцени і не мають жадного впливу на дальше життє Василя і Марисі. Головне для нас—їх взаємні відносини. Каліцтво Василя, звичайно, могло перемінити всі їх взаємні душевні відносини, але пєса не доводить ще своїх героїв до того. Марися поки що не втерляла сили до боротьби, вона любить і жадує Василя, і коли Юрко їй каже: „може скажешь ти не каєшь ся, що звязала ся з ним?“—вона одказує: „день не поїси, другій не поїси, на сина глянеш, звісно гірво стане“, але до розради, до зневіря ще далеко. Раз тільки каже Марися таку фразу, яка виявляє її одчай: коли на її думку піти на поденну прати, Василь завважує їй, що вона вмре од того,—вона одповідає йому: „А може я й хочу сього. Один кінець“. Фраза ся дуже мало мотивована попередніми сценами і через те просто дивує читача. До речи, треба зважити молодому авторови, що нема нащо так побільшувати драматичности умовин робочої праці. Василь завважує Марисі, що коли вона піде на поденну роботу прати, то заробить за тиждень 1 карб. і від такої роботи вмре, (стр. 70). Утрірована драматизація не досягає мети. Василь після розмови з жінкою наважуєть ся рішучо повіситись. Я „повинен зійти з її пляху. Годі, каліка нудити світом, пора й честь знати... Не маєш сили жить — умій же вмрети!“ І вішаєть ся.

Мотив драми серьозний. Се той вічний мотив: „дух бодр, плоть же немощна“, з якого повстав не один глибокий драматичний твір. З сього мотиву могла б і початись і утворитись драма, але треба було її утворити. Треба було з дрібниць життє, з уривків розмов, з різних сцен і ситуацій, показати, що життє каліки Василя і Марисі ламаєть ся, і ламаєть ся глибоко в душевних відносинах Марисі до Василя. Що всі ті добрі заміри вся та ласка й любов, з якими йшла Марися за Василя-думаючи витворити щасливе життє і з покаліченим чоловіком, руйнують ся і, нарешті Василь, упевнившись в тім, що він тільки завважає Ма-

рисі — зходить з її шляху. Утворити такий зріст душевної драми Василя і Марисі, як і взагалі утворити внутрішній зріст драми — річ не легка. Се мозаїчна робота.

Що до типів, то найкраще вдала ся авторови постать Марисі. Юрко виступає, яко представник нового руху, але його принципи й переконання висловляють ся в надзвичайно туманних виразах.

„Мені нічого не треба, каже він (стр. 16)—аби був простір воля, а а все друге для мене труна, могила“. „Я не люблю людей, мені дивитись на них гидко. Інший раз голодний сиджу, а до людей не йду. Гидко. А от як заберусь я на цілий день в ліс, сижу там один, і в той час я і людей починаю жаліти і любити, і тоді в мене на душі тихо та ясно“. І далі: „Я от як вітер у полі: нікого не боюсь і через те знаю, що я чоловік. Чо-ло-вік... се велике слово. У мене нічого не має, а я чоловік, не скотина, не тварь“, (стр. 17). Словом,— „Человѣкъ, это звучитъ гордо“. І сей „чоловік“ (до речі завважити авторови, людина, а не чоловік) виявляє таку-ж буржуазну мораль, як і самі „гробових діл мастера“, проти яких він обурював ся в першій дії. Ті не захотіли женити Марисі, бо вона була бідна, й не мала приданого, а Юрко, який в першій дії допоминав ся того, щоб Василь одружив ся з його сестрою, тепер коли йому одірвало руку, висловлюєть ся проти сього шлюбу, через те, що Василь тепер не зможе добре заробляти. (Хоч Василь може знайти можливу конторську роботу). Але сього ще мало: він просто рекомендує Василеві повісити ся (стр. 67—68). Се той „чоло-вік“! І представник робітників. Замість того, щоб доходити Василевого права на допомогу з фабрики, замість того, щоб повстати проти того закону, який не охоронює робітників од таких несподіваних каліцтв, Юрко „чоло-вік“ рекомендує бідному каліці повісити ся! От так ідеал.

Ще одно маленьке непорозуміння: чому драму названо „малюнок з робітничого життя“. Тому що Василеві одхватило на фабриці руку? Ну, сього ще мало... Могла-б випадково і конка ногу одрізати. Саме „робітниче життя“ не виведено зовсім на сцену, коли не рахувати звістки про те, що „фабрику закрили“.

Зазначивши сі дефекти твору молодого автора, ми разом з тим щиро витаємо появу його пєси на ниві нашої драматичної літератури. Серьозна тема драми свідчить нам про серйозність завдань письменника, а брак драматичної техніки річ цілком зрозуміла в починаючого автора. Щоб зрозуміти драматичну техніку і опанувати нею, треба студювати драматичні твори. Ми певні в тім, що і д. Костенко, ставлячись серйозно до завдань драматичної літератури, опанує згодом і драматичну техніку.

Л. Старицька-Черняхівська.

А. М. Богдан-Совольський. *Всесильна*. Київ, 1910 р., ц. 40 коп.

„Всесильна“ — се мабуть горілка, принаймні один з персонажів сього оповідання так каже, і тому можна думати, що автор в белетристичній формі хотів дати картину згубного впливу алкоголізму на жите. Картинку вихоплено з вдячної для сеї мети атмосфери — з військового життя. Перед нами „поважна сімейка“ підполковника Деревцова з провінціального гарнізону: три дочки, син і батько з матір'ю. Чим живуть

сі люде? Підполковник випиває і закусує раками, розумієть ся добре на всякому питві; з літературою має звязки лише через „Інвалід“ в одділі призначень на посади і „производства в чини“. Статечна дружина підполковника — дивлячись на одного з своїх дітей, знаходить велику подібність до капітана Іванова. Се — ілюстрація до шлюбного життя пані підполковниці. Синочок її грає в шахи. А доньки протягом оповідання показали, що, як дійсні вільнолюбні дівчата, вони мають кожна „свого“ поручика, або підпоручика. Всі три під впливом своєї натури, бенедиктину і інших тонких трунків віддають ся, де прийдесть ся. Сцени сі змальовані автором досить реалістично, хоч для нашого часу зовсім не сенсаційно. Сам Деревцов визначив ся в той день, коли оповідання його представляє, ще й „добрим“ розумінням своїх службових обовязків, а також мисливством. Пішов на полювання, потолочив овес бідного селянина, ганяючи перепилиць. Селянин хотів помстити Деревцову, який його колись був образив „дійством“, але коли тепер Деревцов запропонував випити чарчину, то селянин трохи згодом попрохав знову Деревцова попоганяти перепилиць по вівсі. Потолочили овес добре, Деревцов прийшов з полювання з великою здобиччю. Обід мусів бути гарний, а се тим краще, що поручик Тимошкін, коханець Мусі, мав у їх обідати. Отсе і весь сюжет „Всесильної“. День військової сімі минув. І ми бачимо, яке се життє порожнє, хоть поважна сімейка почуває себе чудово.

Автор дав багато влучних характеристик своїм героям, хоч сі характеристики не виблискують глибиною, „не проникають въ психологію“. Найкраще змальовано сцену полювання. Тут вже є й психологія. Селянин за чарку горілки, випиту з панської руки, забуває давню образу, нехтує шкоду на вівсі і шпурляє своїм добром з розмахом купчика, що підгуляв у місці зланим і без зеркала: „Що овес? Овес мій! Заходьте перепилиць. Овес наш. Це нам нічого не варт“. І сам селянин пішов по своєму вівсі. Хочу ще зазначити спосіб автора малювати своїх персонажів. Напр., коли Деревцов підходить до салдат, фельдфебель гукнув „смирно!“: „Добрецов підходив до роти бундючно, як от часом розлютований бугай підходить до людини. Сердито провів очима по рядах і задоволено усміхнув ся, зобачивши якогось мізерного жидка, що стояв на лівім кінці третього зводу і так сердешний робив смирно, що тяжко було вгадати, чи він живий, чи вмерший. Одні тільки коліна дригоніли та неприємний дух, як з кагли йшов з-за комніра. Очі витрішені, як бувало у бичків, яких він не раз різав до служби, бо був різником, дивилися кудись в просторінь неба до праотців і зовсім не кліпали“. Се автор вихопив з дійсного життя. Трапляють ся ще иноді влучні штрихи. Се виявляє в авторі де-яку здатність підмічати і коротко, дотепно передавати.

Але ж „Всесильна“ не оповідання, а лише побутовий нарис, зроблений автором з де-яким хистом. Не можна обминути того способу писання, який шкодить авторови: смакування де-яких подробиць в інтимних відносинах доньок Деревцова до поручиків. Можна описувати такі випадки, як „падєніє“, з реалістичністю хоч би й „Декамерона“, але свої малюнки не треба покривати „сальцем“ як політурою. Бо се вже межує з порнографією; хоть життє, розумієть ся, дає такі річи з сексу-

альної сфери, до яких ніяка авторська фантазія не досягне, але не треба авторови губити об'єктивність малювання, бо в такому разі він робить ся жертвою суб'єктивного сексуалізму, представлення якого в літературі зветь ся порнографією, річчю зовсім не похвальною. Автор „Всесильної“ очевидно мав серйозні заміри, давши мотто до свого твору з пророка Єремії: „Горькимъ смѣхомъ моимъ посмѣюся“. Бажано, щоб сей сміх не обернув ся проти самого автора, якому варт ширше поглянути на завдання літератора і як слід використати той літерацький хист, що ледві помічаєть ся у „Всесильній“.

М. Шаповал.

Antin Kruszelnyckij „*Szkice z ukraïnskiej Literatury współczesnej*“, Коломия, 1910, ст. 69.

Автор хоче — як про се говорить в передньому слові — познайти польську публіку з головними представниками сучасного українського письменства. І подає характеристики: Івана Франка, Василя Стефаника, Івана Семанюка, Леся Мартовича та Михайла Коцюбинського. Звичайно — попри сих письменників єсть ще багато других в новій українській літературі, яких так само годило-би ся подати польській суспільности, як типових представників. І навпаки — можна-би зовсім легко декого поминути з названих автором письменників — супроти того, що вони являють ся представниками одної групи і разом скажуть польській суспільности менше-більше те саме, що міг-би сказати один з них. Наприклад звісна трійця, яку всі так привикли висувати разом: Стефаник, Семанюк та Мартович. Сам автор вище названої брошури вказує на залежність Семанюка від Стефаника. На щож тоді окремо говорити про них, коли вони оба йдуть тим самим шляхом? Очевидно — коли беремо факт сам в собі, то не можна робити закиду авторови, що пише про Стефанюка і Семанюка. Але, коли іде мова про репрезентоване нової української літератури перед чужинцями, то се являєть ся зовсім зайвим, тим-більше, коли автор поминув зовсім другу течію тої літератури. А є прецінь і її представники, і то цілий їх ряд! Говорити хто — мені здаєть ся не треба; вони занадто всім відомі. І як-би ми на їх не дивили ся, всеж таки, стоячи на становищі автора, не можна їх промовчувати, як і не можна промовчувати критиці письменників найновіших, останніх літ.

Се одна слаба сторона брошури А. Крущельницького: односторонній вибір авторів, як репрезентантів „сучасної української літератури“. Про другий бік тих нарисів, який дотичить більше методи, хочу сказати кілька слів. Взагалі я уважаю методу автора за схиблену, бо вона зовсім перестаріла. Сам зміст не може становити головної часті критичного нарису. А власне автор весь майже час обертаєть ся в сфері змісту твору, рідко коли виходить поза його. Я говорю тут очевидно про передаваннє, *переповіданє змісту як фбули*. Раз, що се річ зовсім легка, а друге, що спроваджує такі консеквенції, як плиткість осуду, повторене в слабшій формі того, що сказав сам автор твору. А потому — така метода вводить механізм, замикає всі горизонти критичної думки. Твору не можна освітити з відповідного боку, не можна оцінити його становища. Не говорю вже про те, що становище автора до твору і їх взаїмні відносини будуть при такій методі зовсім не порушені. І тому все, коли тільки схочемо вийти від передаваня змісту у сферу дійсно

критичного відношення до твору, — не знайдемо нічого до сказаня: лишать ся тільки самі популярні і загально-доступні фрази, банальні думки і погляди, утерті комунали. А ними зовсім не можна схарактеризувати письменника, нічого не можна сказати про його духову структуру і про напрям його думаня. І моя власна думка така, що А. Крушельницький зовсім не характеризує тих письменників, про котрих пише. Цікаво наприклад завважити факт, що про Франка автор написав вже цілий ряд студій довших і коротших. А в кожній той сам брак дійсно критичного відношення, брак якоїсь перспективи. Автор знайшов кілька загальних думок, які власне нічого не говорять, і скрізь їх повторяє, майже тими самими словами. А хибаж можна схарактеризувати наприклад „Мойсея“ тим, що, мовляв, в сьому твірї поет знайшов ся на вершинах своєї творчости? Або чи багато нам скаже автор, коли скаже, що сю поему можна що до укладу її поділити на три части — а далі перейде до передаваня змісту? А так робить автор, скрізь, і скрізь хоче вдоволити читача самими голими, загальними схемами і диспозицією. Тому й образи тих письменників, яких хоче він намалювати, зовсім бліді, нічого нам не кажуть.

М. Євшан.

М. Т. и П. Отдѣлъ Промышленности. *Статистика стачекъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за трехлѣтіе 1906—1908 г.г.* Составилъ и разработалъ фабричный ревизоръ В. Е. Варзаръ. Спб., 1910, ст. 72 + 220.

Після своїх двох цікавих і дуже цінних праць про страйки фабричних робітників у Росії за десятиліття 1895—1904 р.р. і за 1905 р., д. Варзар тепер видав свою останню працю про страйки за трьохліття 1906—1908 р.р. Таким чином маємо в працях д. Варзара більш або менш близьку до дійсности історію страйкового руху в Росії за цілий 14-літній період, себ-то саме за той період, коли робітничий рух у Росії найбільше оживив ся й набрав певних організаційних форм.

Нас у працях д. Варзара найбільше цікавить, розумієть ся, не їх загальноросійський, а український зміст. Дякуючи погубернському способу групуваня чисел, якого раз-у-раз додержує д. Варзар у своїх працях, маємо змогу цілком виділити їх український елемент і, таким чином, дослідити, яку участь прийняли українські робітники в боротьбі всього російського пролетаріату за поліпшення своєї долі. В наших рецензіях на попередні праці д. Варзара ми се вясняли для кожного періоду окремо; тепер посилюємось простежити ролю українських робітників у всеросійськїм страйковім руху за весь останній 14-літній період.

Додержуючи нашої попередньої системи, ми й тут залічуємо до України 9 губерній: Волинь, Київщину, Поділе, Полтавщину, Таврію, Херсонщину, Чернігівщину, Катеринославщину й Харківщину. Зводячи до купи числові дані про робітничі страйки у всіх сих губерніях і порівнюючи їх зо страйками в цілій Росії, ми одержуємо таку картину:

Роки.	Число страйків.			Число страйкарів.		
	По всій Росії.	По всій Україні.	% України.	По всій Росії.	По всій Україні.	% України.
1895	68	—	0,0	31.195	—	0,0
1896	118	38	23,7	29.527	621	2,1
1897	145	8	5,6	59.870	529	0,9
1898	215	12	5,6	43.150	2.690	6,2
1899	189	7	3,7	57.498	2 124	3,7

1900	125	32	25.6	29.389	6.376	21.7
1901	164	19	11.6	32.218	1.592	4.9
1902	123	29	23.6	36.671	4.219	11.5
1903	550	155	28.2	86.832	25.683	30.7
1904	68	6	8.9	24.904	162	0.6
1905	13.995	899	6.4	2.853.173	137.871	4.8
1906	6.144	415	6.7	1.108.406	57.177	5.1
1907	3.573	390	10.9	740.074	53.554	7.2
1908	892	53	5.9	176.101	8.804	4.9

Критичний розгляд наведених чисел дає дуже цікавий матеріал для характеристики перших кроків і дальшого розвитку робітничого руху на Україні. Приглядаючись до наведених чисел і, насамперед, до даних про число страйків на Україні, ми бачимо, що перші кроки українських робітників по шляху до свого визволення були дуже непевні й не мали яскраво-визначеного індивідуального характеру. Так, у 1895 р. страйків на Україні зовсім не було. У 1896 р. зразу налічується 38 страйків, а вже в 1897 р. це число несподівано падає до 8. У 1898 р. число страйків трохи зростає (до 12), але 1899-й рік знову дає зменшення їх числа на 5. У 1900 р. число страйків раптово підскакує до 32, щоб у 1901 р. знов упасти до 19. Як бачимо, весь період часу від 1895 до 1901 р.р. проминув для українських робітників в одних ваганнях: вони весь сей час наче пробували свої сили й готувались до чогось більшого.

Аж після сього першого періоду вагань і непевності в історії страйкового руху на Україні починається період планоминого розвитку. Розпочинається він 1901 роком з його 19 страйками, після чого настає 1902 р. з його 29 страйками й кульмінаційний для сього періоду 1903 рік з його 155 страйками. Се, можна сказати, найбільш блискучий період в історії українського страйкового руху, бо тоді українське робітництво до певної міри стояло на чолі всього робітничого руху в Росії.

Після величезного напруження 1903 р. і всього попереднього періоду, для українських робітників на хвилину настає момент задуми, ніби вагання. Число страйків у 1904 р. зразу падає до небувалої на Україні низької цифри — 6. Але се — тиша перед бурєю, се хвилевий спочинок. Бурхливий 1905 рік зразу підносить число страйків на Україні до рекордної цифри — 899. Тут настає реакція, в 1906 р. число страйків на Україні падає вже до 415. Та українські робітники не хочуть без боротьби піддаватись реакції, і ще в 1907 р. число страйків стоїть досить високо (390). Однак, політична реакція й господарсько-промисловий кризіс беруть таки своє, й число страйків у 1908 р. падає, нарешті, до 53.

До таких самих висновків ми приходимо, коли докладно розглядаємо дані про число учасників у страйках на Україні за чотирнадцятилітній період 1895 — 1908 р.р. У 1895 р. на Україні офіційно не зареєстровано ні одного страйку, отже в сім році не знаходимо й страйкарів. Потім настає період вагання, період нагромадження сил, і ми бачимо, як число страйкарів з 621 в 1896 р. падає до 529 у 1897 р. і знов зростає до 2.690 у 1898, щоб знов упасти до 2.124 у 1899 р. У 1900 р. число страйкарів досягає максимальної для першого періоду висоти (6.376 душ) і зразу ж воно в 1901 р. падає до 1.592.

На сім році кінчається період вагання й настає доба планової

боротьби. З 1.592 у 1901 р. число страйкарів на Україні зростає до 4.219 у 1902 р. і, нарешті, до 26.683 у 1903 р. Тут кінчаєть ся другий період, на один рік українське робітництво ніби спочиває (162 страйкарі в 1904 р.), щоб у 1905 р. дати максимальне для всієї історії страйкової боротьби на Україні число страйкарів — 137.871 душ. Починаючи від сього року, страйкова хвиля, під впливом згаданих обставин, регулярно спадає до 57.177 страйкарів у 1906 р., 53.554 у 1907 р. і до 8.804 у 1908 р.

Дуже цікаві результати дає порівнянне чисел страйкової статистики Росії й України. Виявляєть ся, що тривкого органічного звязку й великої залежності між сими двома групами чисел майже немає. Правда, періоди оживлення й ослаблення страйкового руху в Росії й на Україні здебільшого однакові, хоча й тут знаходимо де-які відміни й своєрідні риси. Зате участь українського робітництва у всеросійським робітничим руху представляєть ся цілком своєрідною й підлягає, очевидно, якимсь особливим своїм законам. Відсотки українських страйків і страйкарів вагають ся між 3₇, і 28₂, з одного боку та 0₆, і 30₇, — з другого. При сім трапляєть ся так, що високий відсоток українських страйків припадає на рік затишний для всеросійського робітничого руху (1896, 1900, 1902 р.р.), і навпаки — низький відсоток припадає на де-які роки напруженої страйкової боротьби по всій Росії (1899, 1905 р.р.). Нема єдності й між відсотками числа страйкарів. У 1900, 1902 і 1903 р.р. українські страйкарі становлять 11₅, — 30₇,% усього числа російських страйкарів, а в рік найвищого напруження російського робітничого руху (1905 р.) відсоток українських страйкарів падає до 4,8, щоб згодом, коли настане реакція, знов зрости до 5,1 й навіть 7,2. Для дослідувача національної фізіономії України ся відсутність контакту між українським і всеросійським робітничими рухами відкриває дуже широкі й цікаві перспективи. Тут, за браком місця, мусимо відмовитись від докладнішого вияснення сього питання. Зауважимо лише, що ся відсутність контакту зайвий раз підкреслює неоднаковість соціально-економічних обставин, серед яких розвивають ся наш рідний край, з одного боку, й метрополія — Росія з другого. Само собою розумієть ся, що неоднаковість обставин у данім разі йде поруч з неоднаковістю структур.

Наприкінці наведемо ще докладніші відомости про страйковий рух на Україні за останнє трьохліття 1906 — 1908 р.р. Докладні по-губернські відомости за попередні роки читач знайде в наших рецензіях на ранійші праці д. Варзара, тут наведемо відомости, ще не друковані в українських виданнях:

Губернії.	1906 р.			1907 р.			1908 р.		
	Число страйків.	Число страйкарів.	% страйків-рив до числа всіх робітників.	Число страйків.	Число страйкарів.	% страйків-рив до числа всіх робітників.	Число страйків.	Число страйкарів.	% страйків-рив до числа всіх робітників.
Волинь	3	298	3,9	8	1.349	7,3	3	90	1,4
• Київщина	48	8.593	10,6	25	7.159	11,4	3	245	0,5
Поділля	5	1.599	7,6	3	1.121	6,1	—	—	—
Подтавщина	29	2.753	31,4	8	547	7,6	1	20	0,5
Таврія	4	639	9,1	5	562	12,8	4	1.442	20,2

Херсонщина . .	176	19.206	56, ₉	212	22.151	54, ₁	14	4.971	11, ₃
Чернігівщина .	14	4.303	23, ₉	2	2.162	13, ₉	—	—	—
Катеринославщ.	78	7.254	23, ₆	77	5.796	11, ₃	20	1.716	21, ₄
Харківщина .	58	13.532	18, ₅	52	12.707	22, ₂	8	320	0, ₈
По всій Україні	415	57 177	20, ₆	390	53.554	16, ₃	53	8.804	8, ₁

Окрім цих страйків, заведених у загальну реєстрацію, на Україні були ще де-які інші страйки, про які згадується у праці д. Варзара. Так, у 1906 р. на Кадіївських копальнях вугля страйкувало 1.500 робітників протягом 30 днів, на Рутченківських копальнях — 2955 роб. протягом 7 днів і 182 роб. протягом 4 днів, на Варваропільських копальнях — 352 роб. протягом 6 днів, на Успенських — 1307 р. протягом 10 днів, на Брянських — 2603 роб. протягом 4 днів, на Карнівських — 2752 роб. протягом 2 днів, на Ірминських — 1305 роб. протягом 8 днів, на Грушівських — 1150 роб. протягом 5 днів, на Боківських — 450 роб. протягом 3 днів, на Прохорівських — 300 роб. протягом 4 днів, на Кальміусо-Богодухівських — 360 роб. протягом 3 днів і 60 роб. протягом 3 днів, на Чулківських — 350 роб. протягом 12 днів і 300 роб. протягом 20 днів, на Голубівських — 962 роб. протягом 4½ днів, на Григорівських — 714 роб. протягом 7 днів і на копальнях Сулинського заводу — 1000 роб. протягом 3 місяців, — а всього на українських копальнях вугля у 1906 р. було 18 страйків з 18602 учасниками й 215040 марно витраченими робочими днями. Окрім того, на українських гірничих фабриках у 1906 р. було такі страйки: на Никополь-Маріупольській фабриці страйкувало 977 р. протягом 10 днів, на Ольхівській — 1000 роб. протягом 9 днів, на Дружківській — 400 роб. протягом 6 днів і на Сулинській — 3400 роб. протягом 3 місяців, — а всього 4 страйки з 5777 учасниками й 327.170 марно витраченими робочими днями. Нарешті, Краматорську гірничу фабрику з 1450 робітниками, „вслідствие забастовки и неисполнимости требованій рабочихъ машиностроительнаго отдѣленія“, 14 липня 1906 р. було припинено на довгий час. Так саме, закрито Куяльницько-Хаджибейські соляні промисли з 350 робітниками „вслідствие неисполнимости требованій рабочихъ“. Усього, таким чином, в українській гірничій промисловості в 1906 р. було 24 страйки з 26137 учасниками, причім кожен страйк тяг ся від 2 днів до 3 місяців, а в двох випадках підприємства зовсім закрито через страйк.

Ми, розуміється, далеко від того, щоби вважати тут за працями д. Варзара ці числа абсолютно правдивими й відповідаючими дійсності. Ці числа, насамперед, неповні, бо вони охоплюють тільки підприємства, підлеглі фабричній інспекції, інші ж підприємства — сільсько-господарські, гірничі, транспортні то-що — лишаються по-за межами дослід д. Варзара. Окрім того, й система збирання статистичних відомостей у Росії далеко не стоїть на висоті всіх сучасних вимог. Знаючи се все, ми й не надаємо занадто великого абсолютного значіння наведеним числам. Але певного релятивного значіння ці числа все-таки не позбавлені, тим-то вони й варті уваги. Окрім того, робітнича статистика міністерства торгу й праці д. Варзара все-таки являють ся найкращими й найбільш віригідними матеріалами з усіх існуючих у Росії. Се й спонукає нас з такою пильною увагою раз-у-раз зупинятись на статистичних виданнях міністерства торгу й промисловости.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ

- Видання Галицької Накладні Я. Орв'їтайна: Рудьярд Кіплінґ.** От собі казочки. Пер. В. Ткачкєвич. Коломия, 1910. Стор. 56, 8^о Ціна 50 сот. (дві ілюстрації).
- Рудьярд Кіплінґ.** От собі сторійки. Пер. В. Ткач. кєвич. Коломия, 1910. Стор. 96, 8^о. Ціна 80 сот. (три ілюстрації).
- Фрідріх Ніцше** Так мовив Заратустра, часть III. Пер. Л. Гринюк. Коломия, 1910. Стор. 233-364 8^о. Ціна 80 сот.
- Байки Езопа.** Пер. Л. Сєлянський. Коломия, 1910. Стор. 72. 8^о. Ціна 50 сот.
- Бєрнштєрне Бєрнзон.** Новоженці, комєдія в 2 діях. Коломия. 1910. Стор. 63, 8^о. Ціна 50 сот.
- Василь Барвінок.** (Волод. Барвінський). Скошений цвіт. Вїмок з галицьких образків. Другє виданє. Із вступом Б. Лєпкого. Коломия, 1910. Стор. 292. 8^о. Ціна 1 кор. 20 сот.
- Леонїд Андрєєв.** Три оповіданя (Валя, Пропасть, Сміх). Коломия, 1910. Стор. 56, 8^о. Ціна 50 сот.
- Юліуш Словацї.** Батько зачумлєних, поєма. Переклав С. Твердохлїб. Кїїв, 1910. Сторїн 16, 8^о. Ціна 20 кор.
- Звіт дирекції приватної женської Гїмназї с. с. Василянок у Львові за шкільний рік 1909—10. Львів, 1910. Стор. 21, 8^о.
- Antin Kruszelnyckij.** Szkice z ukrańskieję literatury współczesnej — Iwan Franko, W. Stefanyk. Іw. Semaniuk, Leś Martowycz, M. Kociubynskyj. Відбитка зі звіту польської гїмназї в Коломиї. Коломия, 1910. Стор. 70, 8^о. Ціна 1 кор. 60 сот.
- В. Сїмович, Др. З. Кузєля, Др. Кордуба.** На могилу Б. Гринченка. Три промови, виголошені на жалібній академії дня 22/V Чернівцї, 1910. Стор. 26, 8^о. (З портретом). Ціна не подана.
- Др. Ів. Грушна** Двічі охрєщена. Повість. Чернівцї, 1910. Стор. 123, 8^о. Ціна 70 сот.
- Сергїй Єфремєв.** Фатальний вузол. Видав. „Вїк“. Наші справи № 10. Кїїв 1910, стор. 96. Ціна 20 коп.
- Ю. Федькович.** Опришок і иньші оповіданя. З портретом і передмовою Чернівцї 1910. Стор. 33, 8^о. Ціна 30 сот.
- Леонид Глїбов.** Байки. Видання сьомє. З малюнками Ів. Бурячка. Видав. „Вїк“. Сєлянська бібліотєка № 47. стор. VI+168. Ціна 30 коп.
- Мєлетїй Кїчура** Без керми—Строфа заходом Вєгдана Лєпкого. Краків Накладом Волод. Кушвіра. 1910 р. ст. 177 ціна 2 кор. 50 сот.
- Павтєн Панченко.** З вільних часів. Коштом автора. Кїїв 1910 р. стор. 63. ц. 30 к.

В VII кн. ЛНВ. на стор. 133 надрук.: переклав М. Левицький, треба З. Левицька.

На стор. 184 — 7 рядок з гори надр. політичної, треба поетичної.

„ „ 185 — 19-20 „ „ „ Костомарова, „ Комарова